

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192400

UNIVERSAL
LIBRARY

❀
प्रिन्स

विस्मार्क.

❀ ❀ ❀

❀ ❀

❀

M
923-1
B51B
V.1.

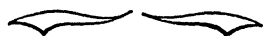
192400

प्रिन्स बिस्मार्क.

(प्रथम खंड.)

भारत-गौरव-ग्रथमाला-पुष्प-बाविसावें.

प्रिन्स बिस्मार्क.

(प्रथमखंड)

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

भगवान् श्रीकृष्ण.

१९१७

साधीप्रत दहा आणे.]

सर्व हक्क स्वाधीन.

[कापडी एक रुपया.

By SL, & L.

PUBLISHER:
P S BHASE,
Manager,
**BHARAT GOURAV GRANTHA
MALA,**
GIRGAON, BOMBAY.

Printed by
G N Kulkarni,
at the Karnatak Press,
434 Thakurdwar,
Bombay

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

भारत-गौरव-ग्रथमालेने चालविलेला हा साहित्यसेवेचा प्रयत्न भगवान् श्रीकृष्ण कृपेने यशस्वी होऊन आज ही ग्रथमाला आपलें बाविसावे पुष्प तिच्या आश्रयदात्याच्या हाती मोठ्या आनदानें देत आहे आजवर प्रसिद्ध झालेल्या पुष्पाहून या पुष्पाचा सुवास काही निराळा असल्यामुळे या पुष्पापासून आश्रयदात्यानाहि आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही, असा आह्मास भरवसा वाटतो. एकसारख्या कादंबऱ्याच प्रसिद्ध कराव्या हा या ग्रथमालेचा केव्हाहि उद्देश नाही व तसे तिने वेळोवेळी आपल्या विनतिपत्रातून ध्वनितहि केलें आहे मधून मधून चागल्या प्रकारचीं चरित्रे व प्रवासवर्णने प्रसिद्ध करून त्या दृष्टीनेहि मराठी वाङ्मयात उत्कृष्ट पुस्तकाची भर घालावयाची, हा आमचा प्रथमपासूनच मनोदय होता; परंतु ग्रथमालेला बाल्यावस्थेमुळे चरित्रात्मक पुस्तकाच्या प्रकाशनाकडे वळताच आले नाही. हळूहळू तिचे आश्रयदाते वाढून त्याच्याकडून या बाबतीत जोराचा तगादा सुरू झाल्यामुळे व त्याच्याच प्रोत्साहनामुळे ग्रथमालेची स्थितीहि हळूहळू सुधारत चालल्यामुळे ही आश्रयदात्याची इच्छा आज अल्पस्वल्प प्रमाणाने ग्रथमालेस पुरी करता आली आहे ज्या काही थोर व्यक्तींच्या चारित्र्याच्या मननाचा हक्क सगळे जग सागत असते, अशाच थोर पुरुषांपैकी, बिस्मार्क हे एक होत, असे युरोपातला प्रत्येक इतिहासकार प्रतिपादताना आढळतो शिवाय युरोपातल्या चाललेल्या महायुद्धामुळे बिस्मार्क याच्या चरित्राकडे साहजिकच सान्या जगाचे डोळे लागले आहेत इतक्यातल्या इतक्यात इंग्रजी भाषेंत बिस्मार्क याची किती तरी चरित्रे प्रसिद्ध झाली आहेत. हे चरित्रहि त्यातल्याच एका चागल्या पुस्तकावरून लिहिले असून या पुस्तकाच्या वाचनानें उत्कृष्ट करमणूक होऊन अनेक ऐतिहासिक तत्वेहि सहज ओघानें वांचकाना समजतील असें आह्मास वाटतें.

युरोपात चाललेल्या युद्धामुळे ग्रथप्रकाशनास लागणारी प्रत्येक वस्तु कल्पनेच्या बाहेर महाग झाली आहे आणि त्यामुळे हा व्यवसाय फारच बिकट झाला आहे. ही

प्रथमाला पूर्वीपासूनच शक्य तितक्या स्वस्त किंमतीने पुस्तके प्रसिद्ध करीत असल्यामुळे तिला ही महागाई चांगलीच जाणवली व अगदी नाइलाज झाल्यावरच भारत-गौरव-ग्रथमालेने आपल्या पुस्तकाची किंमत दोन आण्यानी वाढविली आहे. या वाढविलेल्या ह्मणजे आठ आणे किंमतीच्या मानाने पाहिले असता अजूनहि आमची पुस्तके स्वस्त अशीच आश्रयदात्याना वाटतात हे आमच्या आश्रयदात्याच्या उत्साहजनक पत्रावरून उघड दिसून येते. आश्रयदात्याचेच कशाला, पण हा व्यवसाय करणाऱ्या अनेक व्यापारी मित्रानीहि अशा स्थितीत भारत-गौरव-ग्रथमालेला आठ आणे किंमतीने पुस्तके देण्यास कशी परवडतात, असे आश्चर्य प्रगट केले आहे. शिवाय आम्ही आमच्या पुस्तकात इतराच्या जाहिराती घेत नसल्यामुळे हें त्याचें आश्चर्य अधिकच दुणावते. वास्तविक हे सर्व आमच्या आश्रयदात्याच्या कृपेचे व प्रोत्साहनाचे फळ होय. असल्या बिकट परिस्थितीत आमच्या आश्रयदात्याकडून आम्हास अनेक प्रकारची मदत झाल्यामुळेच या सक्टाशी टक्कर देऊन ही ग्रथमाला वाढीस लागली आहे. दिवसें दिवस तिच्या सौंदर्यात जी भर पडत चालली आहे, त्याचें कारण केवळ वाढता लोकाश्रय हे होय. आमचे थोडे प्रतिस्पर्धी मित्र व साहित्यासबधानें उगीच पोकळ बढाई मारणारे घमडानदन साहित्याचार्य याच्या प्रतिरोधास न जुमानताहि ग्रथमालेची एकसारखी उन्नति होत आहे, याबद्दल कोणाहि महाराष्ट्र साहित्याच्या खऱ्या भक्तास आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही गेल्या खेपेस नवीन आश्रयदाते मिळवून देण्यासबधाने जी विनंति केली होती ती बहुतेकांनी मान्य केल्यामुळे ग्रथमालेचे आश्रयदाते बरेच वाढले आहेत, हें आम्ही आमच्या आश्रयदात्याना आनंदाने कळवितो. आमच्या आश्रयदात्यांनी अशीच खटपट केल्यास ग्रथमालेवर फार उपकार होतील. मुद्रणसामग्रीचा बाजार कडक असून जरी अनिश्चित अशा स्थितीत आहे, तरी अशा वेळीहि ग्रथमालेंत अनेक सुधारणा करण्याची आमची फार इच्छा आहे. मागें कबूल केल्याप्रमाणे या पुस्तकात चार चित्रे दिली आहेत. आणि आता यापुढे प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक पुस्तकात चार चित्रे देण्यात येतील असे आम्ही आश्रयदात्याना आश्वासन देतो. तसेंच थोडी पृष्ठे वाढवून मजकूरहि अधिक देण्याचा प्रयत्न करणार आहों. हल्ली ग्रथमालेच्या पुस्तकाचीं पृष्ठ सख्या २००, २२५ सुमाराने असते व वजन १७.१८ तोळे असतें. हें वजन २० तोळ्यावर नेण्याचा ह्मणजे २५० पृष्ठें मजकूर आहे याच किंमतीत

देण्याचा आमचा विचार आहे. आमच्या प्रत्येक आश्रयदात्याकडून एकेक नवीन आश्रयदात्याची जोड जर प्रथमालेस मिळेल, तर इतकी पृष्ठे आठ आप्यात देणे अशक्य आहे, असें नाही. कापडी पुस्तकाच्या बाधणीत व कागद वगैरे बाबतीत, तर प्रिन्स बिस्मार्क या पुस्तकापासूनच सुधारणा करण्यास आम्ही सुरवात केली आहे. कागद उत्कृष्ट व जाड ॲटिक वापरल्यामुळे साध्या बाधणीच्या पुस्तकापेक्षा कापडी बाधणीचे पुस्तक अडीचपट जाड झाले आहे व पुस्तकावर सोनेरी अक्षरात नाव घातले आहे. यामुळे कापडी बाधणीची पुस्तके सुशोभित व मजबूत झाली असून खाजगी व व सार्वजनिक वाचनालये अलंकृत करण्यास ती सर्वथा योग्य झाली आहेत, हे कोणासहि स्पष्ट दिसून येण्यासारखे आहे. ज्यांना शक्ति आहे, असे आश्रयदाते या कापडीबाधणीच्या पुस्तकाचा संग्रह करतील असा आम्हास भरवसा आहे. बिस्मार्क याच्या चरित्राचे चार भाग होतील व ते शक्य तितक्या लवकर लवकर प्रसिद्ध करून नंतर एका उत्कृष्ट सामाजिक कादंबरीचा लाभ आम्ही आमच्या आश्रयदात्यांना करून देणार आहो.

युद्ध संपून बाजार पूर्वस्थितीवर आल्यानंतर प्रथमालेत कोणत्या सुधारणा व्हाव्या यासंबंधाने पुष्कळ आश्रयदात्याकडून आम्हास अनेक प्रकारची पत्रे आली आहेत. हल्ली जी आठ आणे किंमत केली आहे, त्याच किंमतीत पुढे कापडी बाधणीची पुस्तके द्यावीत, ही सूचना पुष्कळानी केली आहे. वास्तविक या बाबीत आजच निश्चित असे अभिवचन देणे मोठ्या धोक्याचे आहे. एक तर युद्ध संपल्याबरोबर बाजार पूर्वस्थितीवर येईल असे काही नाही; आणि कदाचित् आला, असे जरी मानले, तरी कापडी बाधणीचे दोन अडीचशे पानाचे व सचित्र पुस्तक आठ आणे किंमतीत देणे शक्य नाही, असें आम्हास वाटते. इंग्रजी पुस्तके बहुतेक कापडी बाधणीची असून इतकी स्वस्त असतात, हे खरे, पण त्या पुस्तकाचा खपहि तसाच दांडगा होतो, हे विसरून चालावयाचे नाही. भारत-गौरव-प्रथमालेचे जर दहा हजार आश्रयदाते होतील तर आठ आणे किंमतीतच आम्ही कापडी पुस्तके देखील देऊ. तेव्हा या किंमतीत कापडी पुस्तके तयार होणे न होणे हे अर्थातच आमच्या आश्रयदात्यांच्या स्वाधीन आहे. आमचे आश्रयदाते जर नेटाचा प्रयत्न करून प्रथमालेचे वर्गणीदार वर्षभराच्या मुदतीत इतके वाढवतील, तर उत्कृष्ट कापडी बाधणीची सुवर्णाक्षरानी अलंकृत झालेली व सचित्र पुस्तकेहि आम्ही याच किंमतीत देऊ शकू.

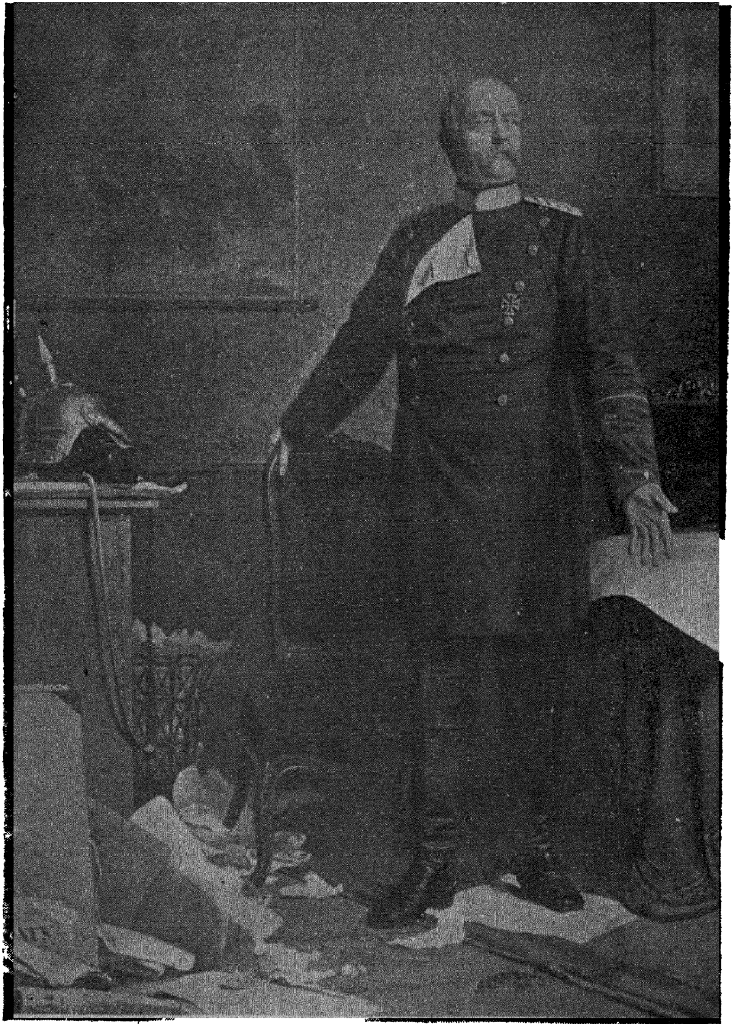
हे आम्ही आमच्या आश्रयदात्याना कळवून ठेवतो. वाढत्या लोकाश्रयाचा उपयोग प्रथमालेतच सुधारणा करण्याकडे करावयाचा, हीच आमचीहि इच्छा आहे, व तसा प्रथमालेच्या आश्रयदात्याना आजवर अनुभवहि आला आहे. आमचे आश्रयदाते जर मनःपूर्वक प्रयत्न करतील, तर त्याना या प्रयत्नात यश आल्यावांचून राहणार नाही, अशी आमची खात्री आहे नवीन वर्गणीदाराचें नाव भरून पाठविण्यासाठी प्रत्येक पुस्तकासोबत एकेक छापील कार्ड पाठविण्याची आमची आजपर्यंतची व्हिवाट होती, परंतु या कार्डाला पाव आण्याचें तिकीट लावावयाचे किंवा पाव आण्याचे कार्ड घेऊन त्यावर नवीन आश्रयदात्याचे नांव लिहून पाठवावयाचें सारखेच असल्यामुळे या पुस्तकासोबत छापील कार्ड पाठविले नाही. तरी आमच्या आश्रयदात्यानी नवीन आश्रयदात्याची नावे पोस्टाच्या कार्डावर कळविण्याची कृपा करावी

कित्येक सद्गृहस्थ प्रथमालेच्या आश्रयदात्यातून आपले नाव काढून टाकावयाचे झाल्यास एका अगदी निश्च उपायाचे अवलंबन करतात 'आमचें नाव प्रथमालेतून काढून टाकावे' असे अगाऊ पत्र पाठवून कळविणे हा सभ्यपणा होय, परंतु आश्चर्य हे की, जे आपणास सुशिक्षित समजतात, असे पंडित देखील एवढी तसदी न घेता व्ही. पी परत करून आपले नाव आश्रयदात्यातून कमी करून घेतात. थोडा विचार करून पाहिले असता हे कृत्य किती निश्च व असभ्यपणाचे आहे, हे कोणासहि समजण्यासारखे आहे अशा रीतीने एक व्ही. पी परत झाली ह्मणजे प्रथमालेचे दोन आण्याचे नुकसान होऊन शिवाय पुस्तकहि खराब होऊन विक्रीस अयोग्य असें होते काही एक कारण नसता प्रथमालेचे अशारीतीने नुकसान करणाऱ्या सत्पुरुषांना या कृत्याने जर मोठेपणा वाटत असेल, तर तो त्याचा मोठेपणा अधमवृत्तीचा आहे, हें कोणासहि कळण्यासारखे आहे प्रथमालेचा प्रयत्न न आवडल्यास ही नापसंती खुशाल वाटेल तितक्या कडक शब्दांनी पावआण्याच्या कार्डावर कळवून आपलें नाव आश्रयदात्यातून कमी करून घ्यावे, परंतु व्ही. पी. परत करण्याचा निश्च मार्ग कोणीहि स्वीकारू नये अशी आमची सर्वांना प्रार्थना आहे.

शेवटी नवीन आश्रयदाते मिळवून देण्यासबधी आमच्या सहृदय आश्रयदात्यांना एकवार कळकळीची विनंति करून हे प्रास्ताविक दोन शब्द पुरे करतो.

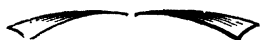
मुंबई,
गिरगांव, ता. २५।६।१७ }

सर्वांचा नम्र साहित्य सेवक,
प्रभाकर श्रीपत भसे.

प्रिन्स बिस्मार्क.

जर्मनीचे वज्रबाहु प्रधान प्रिन्स बिस्मार्क.

प्रकरण पहिले.

बिस्मार्क घराणें.

बिस्मार्क घराण्याचा विश्वसनीय इतिहास तेराव्या शतकापासून उपलब्ध आहे. या वेळी हे घराणे विशापस्मार्क अथवा बिस्काॅपस्मार्क या नावाने चालत असे. प्राचीन ब्रॅडनबर्ग संस्थानांतील स्टेडाल गावी या घराण्याचे वास्तव्य असून तेथील व्यापारी संस्थेचे प्रमुखत्व याच घराण्याकडे असे. एकदरीने तेव्हापासूनच हे घराणे मध्यम स्थितींतील खाऊन पिऊन सुखी लोकात गणले जात असे. उच्च वर्गीय सरदार घराणी आणि सामान्य गावकरी यांच्या मधल्या दर्जात हे घराणे गणले जात होते. यानंतर इ. स. १३४५ सालीं ब्रॅडनबर्ग संस्थानाधिपति लुई याने क्लॉस फॉ बिस्मार्क याला जमीनदारी देऊन त्याबरोबर बर्गस्टॉलचा किल्लाहि त्याच्या स्वाधीन केला. तेव्हापासून हे घराणे उच्च वर्गीय सरदारात जमा झाले. पुढे इ. स. १५९२ सालीं जॉन जॉर्ज यानें या घराण्याची मुळची मिळकत काढून घेऊन तिच्याऐवजीं एल्ब नदीच्या काठी असलेला शॉनहॉसन हा गाव इनाम दिला.

युरोपच्या इतिहासात 'तीस वर्षांचे युद्ध' या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या धामधुमीत शॉनहॉसन गांवाचीहि धुळधाण होऊन बिस्मार्क घराण्याचा वाडा भस्मीभूत झाला. या वेळीं जर्मनीत बेशिस्तपणा इतका

माजला होता कीं, कोणतेहि एक घराणे फाटाफुटीशिवाय राहिले नव्हते. खुद्द बिस्मार्क घराण्यातहि हाच बेशिस्तपणा शिरला असून त्यातील कांही पुरुष स्वीडनच्या बाजूने व इतर काही दुसऱ्या देशाच्या वतीने लढत असत. संयुक्त जर्मन साम्राज्याचा देखावा स्वप्नातहि कोणास दिसत नव्हता. ज्याने त्याने साधेल तसे आपले कल्याण करून घ्यावे, हाच विचार सर्वांच्या चित्तात या वेळी होता. प्राचीन 'होली रोमन साम्राज्य' शतधा विदीर्ण झाले होते व त्यातील प्रत्येक तुकडा दुसऱ्याची पोळी आपल्या पानावर ओढू पहात होता; तथापि या वेळीं-सुद्धा फ्रान्सबद्दलचा जर्मनाच्या मनातील द्वेष इतका पक्का होता की, एरव्हीं आपसात तटे करणारे जर्मन फ्रान्सविरुद्ध मात्र एकोप्याने लढत असत. जर्मन सस्थानाची एकी होऊन त्याचे संयुक्त प्रबळ राष्ट्र बनू नये, याकरिता भलेबुरे शक्य ते उपाय फ्रान्सहि योजीत असे. तीस वर्षांच्या धामधुमीच्या काळात परस्पराशीं लढणारे बिस्मार्क घराण्याचे पुरुष चवदव्या लुईच्या विरुद्ध लढण्याकरता व्हाईन नदीच्या काठी वरील कारणास्तव एकत्र झाले होते.

“फ्रान्स देशात ह्यूग्नोज नावाचा धर्मसुधारकाचा वर्ग उपस्थित झाल्या वेळेपासूनच माझे पूर्वज आणि नंतर माझे प्रत्यक्ष वडील व माझे तीन चुलते फ्रान्सविरुद्ध लढले !” असे बिस्मार्क एकदा ह्मणाले होते. फ्रान्सच्या धर्मसुधारकानी आपल्या बाजूने लढण्यास काहीं पगारी जर्मन पलटणे तयार केली होती. या जर्मनाविरुद्धहि शस्त्र धरण्यास बिस्मार्क घराण्यातील पुरुषांनी कमी केलें नाही.

ऑगस्टस फॉ बिस्मार्क याने इ. स. १६९० साली जुन्या जव्हून गेलेल्या वाड्याच्या जागीं नवा वाडा बांधण्याचे काम सुरू करून इ. स. १७०० सालीं तें पुरे केले. शॉनहॉसन गावीं जाणाऱ्या प्रवाशास

अद्यापिहा या वाड्याचे दर्शन होते. हा वाडा एका टेकडीच्या शिखरावर बांधलेला असून शॉनहॉसन गावाचे चर्चहि वाड्याच्या नजिकच आहे. येथून हान्हेल आणि एल्ब या दोन नद्याच्या संगमाचा मनोहर देखावा स्पष्ट दिसतो. हा वाडा इ. स. १७०० साली पुरा झाला, अशा अर्थाचा लेख दरवाजावर कोरला असून त्यात बाधणाराचे नावहि कोरले आहे.

फार जुन्या काळासून बिस्मार्क घराणे लष्करी बाण्याचे आहे. ऑगस्टस बिस्मार्क याचा मुलगा ऑगस्टस फ्रेड्रिक हाहि लष्करातच नौकरी करित होता. तो मेजरच्या हुद्यापर्यंत चढला असून आपल्या घोडदळाबरोबर पोमेन्यानिया प्रातांतील गॉलनो गावीं रहात असे. याने लग्न केले तेव्हा नीपोफ, कुल्ज आणि जॉरशेलिन येथील मिळकती त्याला आदण मिळाल्या. मेजर आगस्टस फ्रेड्रिक हा निधड्या छातीचा व आनंदी वृत्तीचा असल्याबद्दल त्याची ख्याती होती. फ्रेड्रिक दी ग्रेट याने केलेल्या इ. स. १७४२ च्या मोहिमेत हा त्याजबरोबर असून झ्यासलॅच्या लढाईत यास जबर जखम लागली. जखमी लोक गाड्यातून पिछाडीकडे जात असता काही आस्ट्रियन घोडेस्वारानी त्यांस वाटेत गाठून सर्वास कंठस्नान घातले. अशा रीतीने कर्नल आगस्टस फ्रेड्रिक याचा अंत झाला.

आगस्टस फ्रेड्रिकचा मुलगा चार्लस आलेक्झांडर हा रॉसव्याचच्या लढाईत होता. हा प्रिन्स बिस्मार्क यांचा आज्ञा होय. चार्लस आलेक्झांडरचा मुलगा चार्लस वुड्लियम फर्डिनंड हा आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षीच पलटणीत शिरला. इ. स. १७९२-९३ साली ड्यूक ऑफ ब्रन्स्वीक याने केलेल्या फ्रान्सवरच्या मोहिमेत चार्लस फर्डिनंड हजर होता.

फर्डिनंड फॉ बिस्मार्क, हे आमच्या चरित्रनायकाचे पिते होत. यानी लष्करी नौकरी सोडली, तेव्हा ते क्यापटनच्या दर्जापर्यंत वाढले होते. नौकरीला रजा दिल्यानंतर शॉनहॉसन गावी येऊन तेथे त्यानी काय-मची वसती केली. याच्या पत्नीचे नाव बुइलहेल्मीना लुईसा असे होते. विवाहाच्या वेळी हिचे वय सोळा वर्षांचे होते.

फर्डिनंड हे गृहस्थाश्रम स्वीकारून आपल्या गावी आल्यापासून संकटानी त्याचा पिछा पुरविण्यास आरंभ केला. त्यांचा विवाह झाल्या-पासून तीन महिन्यांच्या अवधीतच फ्रान्सने जर्मनीवर हल्ला केला. साल्फेल्डच्या लढाईत प्रशियन फौजेचा पराभव होऊन तीत प्रिन्स लुई फर्डिनंड कामास आला. राणी लुईसा ही जिवाच्या भयाने पळत सुटली, ती प्रथम ब्रॅडनबर्ग येथे गेली. नंतर शॉनहॉसनगावाशेजारी असलेल्या एका किल्ल्याच्या आश्रयास ती गेली. आपणास मदत करण्याबद्दल सर्व ब्रॅडनबर्गच्या लोकास तिने विनंति केली. ब्रॅडनबर्गची प्रजाहि फार राजभक्त होती; पण तिच्या शौर्याचा व राजभक्तीचा काही उपयोग न होता नेपोलियन बादशाहाच्या झंझावातापुढे तिचा टिकाव लागला नाही. १४ ऑक्टोबर रोजी झालेल्या जेना येथील सुप्रसिद्ध लढाईत प्रशियन फौजेचा पुरा मोड झाला. मार्शल सूल्ट् याने पराभव पावलेल्या प्रशियन फौजेचा पुरा पाठलाग करून तिला दशदिशा उधळून लाविले. मार्शल सूल्ट् याने व्यागरमुंड गावी आपल्या फौजेचा तळ दिला. याच गांवाजवळ असलेल्या किल्ल्यात राणी लुईसा रहात होती.

ज्या प्रांतांत एकदा आपले पाऊल रोवले त्याच प्रांतांतील अन्नसा-मुग्रीचा उपयोग करावयाचा, असे फ्रेच लष्कराचे तत्व होते. आणि प्रस्तुत प्रसंगीहि हे तत्व त्यांनी चांगले पाळले होते. फ्रेच अम्मलदार कांहीं मागावयास आला की, त्यास नाही ह्मणण्याची सोय नसे. कोणी

नाही झटले, तरी लागेल तो जिन्नस ते जवरीने घेऊन जात. फ्रेच लष्कराचा तळ टयांगरमुड व शॉनहॉसन या गावांनजिक भसल्यामुळे लष्कराचा उपद्रव या गावास लागावा, हे अगदी साहजिक होय. घेण्यासारखा जिन्नस लुटावयाचा व बाकीच्याचा नाश करावयाचा असा क्रम फ्रेच लष्करानी ठेवला होता. या झटापटीत पुष्कळ वेळा निरुपद्रवी रहिवाश्यासहि इजा करण्यास लष्करी लोक कमी करीत नसत. हा सर्व त्रास चुकवावा ह्मणून फर्डिनंड बिस्मार्क व त्याची पत्नी हीं उभयता पळून जाण्याच्या विचारास लागली. पण वाटेत फ्रेच घोडदळाने त्याची गाडी पकडली. आणि अशा रीतीने शॉनहॉसन गावी परत येणे त्यास भाग पडले. फ्रेच घोडदळातील काहीं लोक त्याजबरोबर त्याच्या वाड्यात शिरले व लुटालूट करण्यासाठी इकडेतिकडे फिरूं लागले. पण त्याची तृप्ति होण्यासारखा एकहि जिन्नस त्यास सापडला नाही. यामुळे वाड्यातील माणसास छळण्याचा उद्योग त्यांनीं आरंभिला. घराचा मालक व मालकीण ही पुस्तकसंग्रहालयाच्या खोलींत शिरलीं व खोलीचा दरवाजा त्यांनीं आतून बंद केला. फ्रेच शिपायी त्याच्या मागोमाग गेले व दरवाजा उघडण्यासाठी धडपड करूं लागले. फ्रेच लष्कर त्या वेळी आपल्या विनहत्यारी शत्रूंंस कसे वागवीत असे हे सांगण्यास या दरवाजावर अद्यापीहि फ्रेच सगिनीच्या खुणा ह्यात आहेत. फर्डिनंड बिस्मार्क व त्याची पत्नी हीं युक्तिप्रयुक्तीने रात्रीच्या वेळीं जंगलात पळून गेली. ती रात्र मोठ्या कष्टाने त्यानी जंगलात काढली. बाहेर थंडीचे सकट आणि आपले घरदार फ्रेच शिपायी जाळूनपोळून टाकतात कीं काय, ही पोटात धास्ती. सकाळ झाल्यावर हीं दोघेहि दुसऱ्या काहीं शेतकऱ्याबरोबर गावाकडे परत येण्यास निघालीं. त्या वेळी गावाची जी दुर्दशा फ्रेच शिपायानी केली होती, ती पाहून दगडाच्या अंतःकरणासहि

पाझर फुटला असता. बिस्मार्कच्या घरातील सर्व जिनसांचा चक्काचूर त्यांनीं उडविला होता. भितीवर टागलेला वंशवृक्षहि सगिनींनी त्यानी जिकडे तिकडे भोसकून टाकला होता.

शॉनहॉसन येथील त्या वेळच्या पाद्याच्या रोजनिशीत पुढील वाक्य आढळते. 'तीस वर्षांच्या युद्धानंतर एल्ब आणि हावेलच्या या संगमभूमीत कोणाहि शत्रूचे पाऊल पडले नव्हते. हे सर्वशक्तिमान् परमेश्वरा, आमची कोठारे, आमची घरेदारे आणि गुरेदोरे सुरक्षित ठेव. नाही तर आमच्या विपत्तीस पारावार उरणार नाही. आजपर्यंत आह्मास लाभलेले शांतीचे सुख आह्मास पुन्हा केव्हा मिळेल ?' यावर दुसऱ्या कोणीं पुढील उत्तर लिहून ठेवले आहे. 'जन्मभूमीच्या उद्धारार्थ ईश्वराच्या साहाय्याने प्रशियन वीर प्यारीसमध्ये शिरतील तेव्हा.'

आपले जडजवाहीर फ्रेचाच्या हाती लागू नये ह्मणून फर्डिनंड बिस्मार्क यांनी ते पुरून टाकले होते. यांत पुष्कळ सोन्याची नाणीहि होती. हा ठेवा बागेतील एका झोपडीच्या उंबरठ्याजवळ पुरला होता. शॉनहॉसनगावी रानांतून ते परत आले, तेव्हा या झोपडीकडे ते प्रथम गेले. झोपडीच्या शेजारी माती उकरल्याची काही चिन्हे दिसताच त्याच्या पोटात धस्स झाले. इतक्यात काही सोन्याची नाणीहि त्याच्या नजरेस पडली. तेव्हां फ्रेच शिपायानी आपणास पूर्ण नागविले असे त्यांस वाटले; पण जवळ जाऊन पाहता सर्व ठेवा सुरक्षित असल्याचें त्यास आढळून आले. ती जागा एका कुत्र्याने उकरली होती. फ्रेच शिपायाचा उपद्रव होऊं नये ह्मणून फ्रेच सेनापतीकडे अर्ज करून कांहीं रक्षक आपणाकडे पाठविण्याची विनंति बिस्मार्क यांनी त्यास केली. फ्रेचसेनापतीनेहि दयाळूपणे त्याजकडे कांहीं रक्षक पाठविले;

तथापि फर्डिनंड यांनी अधिक सुरक्षितपणासाठी आपल्या पत्नीची खानगी रेंवेनोगांवी केली.

या नंतर चोहोकडे स्थिरस्थावर झाल्यावर फर्डिनंडची पत्नी शॉन-हॉसनगावी परत आली. त्याची पत्नी मूळची शहरवासी, त्यातून ती उच्चकुळात जन्मलेली असल्यामुळे बर्लिनमधील सरदार घराण्याशी तिचा परिचय होता. अशा स्थितीत खेड्यातील राहणी तिला वास्तविक आवडू नये; पण विवाहानंतर आपली आवडनावड बाजूला ठेवून ती शॉनहॉसन गावीच राहिली. शॉनहॉसनगावी बिस्मार्क घराण्याचा जो प्रचंड तटबंदी वाडा आहे, त्याच्या बाधणीत बाह्य भपका आणि डाम-डौल ही आढळून येत नसली, तरी त्यात सर्व प्रकारच्या सुखसोयी आहेत. हा वाडा तिमजली आहे. तळमजल्यात एक दिवाणखाना, स्वयंपाकघर व जेवणाची जागा आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथसंग्रहाची खोली तळमजल्यावरच आहे. आजूबाजूस मोठा बाग लावला असून बागेत हिडण्याफिरण्यास सुंदर वाटा केलेल्या आहेत. बागेपासून कांही अंतरावर एक कृत्रिम बेट केले असून त्यात एक छोटेखानी बंगली बांधलेली आहे.

बिस्मार्क घराण्याचा ग्रंथसंग्रह फार चांगल्या प्रतीचा होता. आणि फर्डिनंडची पत्नी सुशिक्षित असल्यामुळे त्या ग्रंथसंग्रहाचा तिने चांगला उपयोग केला. घराच्या बाहेर सृष्टिसौंदर्य आणि आत विद्वानाचा सहवास, या दोन गोष्टीमुळे बर्लिन येथे घालविलेल्या सुखाच्या दिवसांचा विसर तीस आपोआपच पडला. इ. स. १८०९ साली फर्डिनंड यांस पहिला मुलगा झाला, पण तो फारच अल्पायु निपजला. त्याचे थडगे अद्यापीहि शॉनहॉसनगावी दृष्टीस पडते. दुसरी मुलगीहि याचप्रमाणे लहानपणी वारली. यानंतर त्याचा तिसरा पुत्र बर्नार्ड हा मात्र मोठा

होऊन अखेरीस प्रिन्ही कौन्सीलर व म्याजिस्ट्रेट झाला होता. कुल्ज आणि जॉर्जेलीन ही गावे वडिलार्जित मिळकतीची वाटणी लपून त्यास मिळाली होती. यानंतर इ. स. १८१५ साली एप्रिल महिन्याच्या १ तारखेस आपला चरित्रनायक ऑटो एडवर्ड लिओपोल्ड जन्मास आला. यानंतर थोड्याच दिवसांनी वाटर्ल्डची लढाई होऊन तीत जर्मन सैन्याने नेपोलियनचा पुरा मोड केला.

ज्या प्रकारच्या मनुष्याच्या सहवासात मुले लहानपणी वाढतात, त्याच्या वळणाची छटा त्या मुलाच्या मोठेपणी पुष्कळ वेळा स्पष्ट दिसून येते. ऑटो बिस्मार्क याच्या आगी आईचे सगळे गुण दिसत होते. तिने लहानपणी त्यास दिलेले शिक्षण आणि केलेली जोपासना ही ऑटोच्या भावी आयुष्यात त्यास फार उपयोगी पडली. बिस्मार्कची आई अनेक दृष्टींनी असामान्य स्त्री होती. प्रिन्ही कौन्सीलर मेन्केन याची कुशाग्र बुद्धिमत्ता तिच्यात उतरली होती. तिचे वडील मेन्केन याज-बदल प्रशियाचे प्रधान फॉ स्ट्रीन यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत:—
“मेन्केन हे मोठे उदारधी आणि सभ्यगृहस्थ असून त्याच्या कल्पना आणि त्यांची ध्येये ही फार उदात्त आहेत.” बापाचे हेच गुण मुलीच्या आर्गी पूर्णपणे उतरले होते व आनुवंशिक सस्काराने ते पुढे ऑटो बिस्मार्क यास प्राप्त झाले. माडीवर खेळविता खेळविता ऑटोच्या आईने ज्या गुणांचे बीजारोपण त्याच्या ठिकाणी केले, त्याचीच मधुर फळे पुढे जर्मन राष्ट्रास चाखावयास सापडली.

बिस्मार्क घराणे आरंभापासूनच लष्करी बाण्याचे होते, हे पूर्वी सांगितले आहेच. फर्डिनंड बिस्मार्क हेहि मोठ्या निधड्या छातीचे व शिपायीबाण्याचे गृहस्थ होते. तसेच स्वभावाने ते अत्यंत करारी व कडक शिस्तीचे कट्टेभक्त होते. शिस्त आणि करारीबाणा हे गुण

फ्रेड्रिक दी ग्रेटच्या काळापासून प्रशियन लोकात—विशेषतः जमीनदार वर्गात—आढळून येतात. लष्करीबाण्याचे हे गुण ऑटोच्या ठिकाणीही लहानपणापासूनच दिसून येऊ लागले व बालवयात त्यास मिळालेल्या शिक्षणाने ते चांगले वाढीस लागले. नेपोलियनच्या वावटळीत प्रशियाने दाखविलेला दुबळेपणा आणि त्यामुळे त्याची झालेली दुर्दशा याच्या हृदयद्रावक कथा ऑटोच्या आईने त्यास नित्य सागाव्या.

ऑटोचा जन्म झाला, त्या वेळी बिस्मार्क घराणे सापत्तिक दृष्ट्या पूर्वीच्या-हून बरेच खालावले होते. एकदर प्रशियाचीच स्थिति या वेळी शोचनीय झाली होती. आपल्या इस्टेटीपैकी बराच भाग व शॉनहॉसन गावाजवळील दुसरा एक तटबंदी वाढा फर्डिनंड यास विकावा लागला. इ. स. १८०६-७ साली झालेल्या युद्धात पुष्कळ जमीनदारास इतके जबर नुकसान सोसावे लागले होते की, त्याच्या गहाण पडलेल्या इस्टेटी सोडविणेहि त्यास मोठ्या मुष्किलीचे झाले. ही स्थिति लक्षात घेऊन प्रशियाच्या राजाने तहकुबीचा जाहिरनामा (मोरेटोरियम) इ. स. १८१० साली काढला होता. या जाहीरनाम्यात बऱ्याच सवलती त्याने कर्जदारास दिल्या होत्या; पण प्रशियाचा बराचसा भाग त्या वेळी फ्रेचांनी व्यापला असल्यामुळे या सवलतीचा उपयोग व्हावा तसा झाला नाही. फ्रेच सैन्याच्या त्रासामुळे प्रशियन जमीनदाराची दुर्दशा दिवसेंदिवस वाढतच चालली होती. चलनी नाण्याच्या तुटवड्यामुळे त्याच्या दुर्दशेत आणखी भरच पडली. हीच स्थिति बिस्मार्क घराण्यासहि अर्थातच लागू होती. चलनी नाणें कमी झाल्यामुळे इस्टेटीची खरी किंमत घटली व धान्यादिकाचे बाजारभाव उतरत गेले.

भरीत भर लपून ह्याच वेळी शेतकोचा एक कायदा प्रशियांत लागू झाला. या कायद्यामुळे जमीनदाराची कुळावरील सत्ता नाहीशी झाली.

ह्या कायद्याची अम्मलबजावणी बेताबाताने व आरभी अल्पप्रमाणाने व्हावयाची असे ठरले होते, तथापि आधीच खालावलेल्या जमीनदार वर्गाच्या संकटांत या कायद्याने अधिक भर मात्र पडली. कायद्याबद्दल चुकीची कल्पना बऱ्याच कुळाच्या डोक्यात शिरली होती. इ. स. १८१० सालापासून आपणावरील जमीनदारांची सत्ता समूळ नाहीशी होणार, असे त्याच्या मनाने घेतले होते. यातच कित्येक उपव्यापी लोकानी भर घातली. जमीनदाराचे जूझुगारून देण्याच्या कामी कुळास राजाचे सहाय्य मिळेल, असे हे उपव्यापी लोक त्यास सागत सुटले. अडाणी कुळास ही गोष्ट खरी वाटली व आपण नौकरीतून जाणार अशा अर्थाच्या नोटिसा जमीनदारास त्यानी ताबडतोब दिल्या. यामुळे सारा जमीनदार वर्ग एकदम नाराज झाला. कुळे दगेधोपे करू लागले व कित्येक जमीनदारानी त्याजवर बदुकीचाहि प्रयोग केला. यामुळे कुळे अधिक चिडून जाऊन जमीनदाराचे वाडे लुटावयास निघाली; पण इतक्यात लष्करी लोकांच्या तुकड्या येऊन पोहोचल्यामुळे या अडाणी कुळाचे डोळे ताबडतोब उघडले. आपल्या वर्तणुकीने राजा नाखुष झाला आहे, हे ऐकून त्यास फार नवल वाटले. यानंतर कुळे व जमीनदार याचे हितसंबंध ठरविण्याकरता प्रशियात एक कमिशन बसले. या कायद्यामुळे आपले पुरातन हक्क नष्ट झाले, असे सर्व सरदारांस वाटले. जमीनसारा वसूल करण्याच्या नवीन पद्धतीमुळे आपल्या इस्टेटी धोक्यात येतात की काय, अशी त्यास भीति पडली. राज्यपद्धतीचा जो मार्ग आपण आखला आहे, त्यात यत्किंचितहि बदल व्हावयाचा नाही, अशा अर्थाचा इषारा राजाकडून मिळताच या सरदारमंडळीने राजाकडे एक तक्रार अर्ज दिला. त्यात राज्यपद्धतीवर बरीच प्रतिकूल टीका केली असून खुद्द राजाचाहि उपमर्द करणारा असा मजकूर त्यांत होता. सरदार

मंडळीच्या या वागणुकीचा राजास इतका राग आला की, तीपैकी काही प्रमुख माणसावर खटले करण्याचा त्याने हुकूम दिला. या खटल्यात दोन जमीनदारास किल्यातील कोठड्यात ठेवण्याची शिक्षा झाली आणि राजाचे दोन सल्लागार बडतर्फ झाले.

कुळे हणजे जमीनदाराच्या मिळकतीचाच एक भाग, असा समज या वेळेपर्यंत होता. यामुळे जमीनदार लोक कुळावर हवातसा जुद्धम करीत असत. अशा प्रकारच्या जुलुमास आळा घालणे, अर्थातच न्याय्य होते; तथापि जमीनदारास ही गोष्ट पटेना. या बाबतीत राजाने केलेली प्रत्येक सुधारणा हणजे आपल्या पुरातन हक्काचे लचके तोडणे होय, असे जमीनदारांस वाटले. या गडबडीतून बिस्मार्क घराणे, बऱ्या प्रकारे निभावले, असे हणनावयास हरकत नाही. ऑटोच्या जन्मानंतर एक वर्षाने फर्डिनंड यास कुल्ज, नीपोफ आणि जार्चेलीन येथील इक्वेट वारसदार या नात्याने मिळाली. तेव्हा फर्डिनंड नीपोफ गावी रहावयास गेले. या गावी मेजर आगस्टस फ्रेड्रिक फॉ बिस्मार्क यांनी एक लहानसे घर बांधले होते. इस्टेटीत बराच घोटाळा माजला असल्यामुळे तिची नीट व्यवस्था लावण्या करता तेथेच राहणे फर्डिनंड यास भाग होते. याशिवाय या गावान्या आजुबाजूस जंगल असल्यामुळे फर्डिनंड याची शिकारीची हौसहि तेथे भागण्यासारखी होती. यामुळे तेथेच कायमची वस्ती करण्याचा विचार फर्डिनंड यांनी केला; तथापि फर्डिनंड याची शिकारीची हौस येथे फारशी भागली नाही. कारण पूर्वी फ्रेच सैन्याचा तळ तेथे पडून आजुबाजूचे सगळे रान फ्रेचशिपायानीं उध्वस्त करून टाकले होते. ऑटोचे नवे घर लहानच होते, तथापि आजुबाजूस पसरलेल्या सृष्टिसौंदर्यामुळे तेथे राहणे कोणासहि आवडले असते. झ्यापेल नावाचा ओढा कुरणाकुरणातून झळझळ वहात असतो. या

ओढ्याच्या काठाने वृक्षाची सुंदर राई आहे. घराच्या बाजूस एक सुंदर बगीचा आहे. अशा प्रकारच्या या घरात ऑटोच्या आयुष्याची पहिली सहा वर्षे मोठ्या सुखाने गेली.

ऑटोचे प्राथमिक शिक्षण त्याची आई वुइलहेल्मीना इच्या हाता-खालीच झाले. ही स्त्री शरिराप्रमाणेच मनानेहि सुंदर होती, याचा उल्लेख वर आला आहेच. केवळ सामान्य मनुष्याप्रमाणे आयुष्याचा काळ आपल्या मुलानी कसा तरी कठावा, अशी तिची इच्छा नव्हती. प्रत्येक खिस्ती मनुष्यास शोभेल अशा प्रकारचे आपल्या मुलांचे आदर्शवत् वर्तन असावे असे तिला वाटे. ती कधी गावभर चकाट्या पिटीत हिडली नाही. अथवा स्त्रीसमाजातहि फारशी कधी मिसळली नाही. यामुळे ती एकलकोडी व अबोल असावी असे गावातील स्त्रियास वाटे, वास्तविक आपला सारा वेळ मुलाच्या संगतीत घालवून त्यास नीतीचे वळण लावणे तिला अधिक प्रिय असे. विशेषत. ऑटोसंबंधी ती फारच काळजी घेई. आपल्या मातेसंबंधी अत्यंत प्रेमळपणाचे उद्गार बिस्मार्क हे आपल्या उत्तर वयात काढीत असत. आपला जयजयकार बघण्यास आपली माता जिवंत राहिली नाही, या गोष्टीचा त्यास वारवार फार खेद होई. फर्डिनंड बिस्मार्क हे देहयष्टीने उच्च व मजबूत बांध्याचे होते. तसेच स्वभावाने ते सालस व फार आनंदी वृत्तीचे गृहस्थ होते. त्यास शिक्षण फारसे मिळालेले नव्हते. वयाच्या बाराव्या वर्षी जमीनदाराची बहुतेक मुले त्या वेळी सैन्यात दाखल होत असत. पुढील सारे आयुष्य स्वारीशिकारीत जावयाचे असल्यामुळे बौद्धिक शिक्षणाची जरूर सरदार मडळीस फार करून भासतच नसे. त्या वेळच्या दंग्याधोप्याच्या काळात बौद्धिक शिक्षणास फारसा अवसरच नव्हता, असे ह्मणण्यास काही हरकत नाही. वुइलहेल्मीना बाईचे बालपण बर्लिन शहरांत गेले

असल्यामुळे व तिचे वडील मोठ्या दर्जाचे नौकर असल्यामुळे बौद्धिक शिक्षणाचे महत्त्व लहानपणापासूनच तिला कळू लागले. “ लिप्शिग येथील पडिताचे रक्त माझ्या धमन्यात खेळत आहे.” असे उद्गार ओटो बिस्मार्क यांनी आपल्या एका भाषणात काढले होते. बुइल-हेल्मीना बाईचा आज्ञा मेन्केन हा लिप्शिग विश्वविद्यालयातील एक पंडित होता. बिस्मार्कचा आज्ञा इ. स. १८०१ सालापर्यंत प्रिव्ही-कौन्सिलर होता. फ्रेड्रिक दी ग्रेट मरण पावल्यानंतर या जागेवर स्वतःच्या मृत्यूपर्यंत त्याने हे काम केले. राज्यपद्धतीत अनेक प्रकारच्या नव्या-नव्या सुधारणा याने घडवून आणल्या.

बापाच्या मनोवृत्ति आणि त्याचे बरेच गुण बुइलहेल्मीना बाईच्या आगी उतरले होते. आजुबाजूच्या समाजात नव्या प्रकारच्या विचारांचे बीजारोपण करावे एतदर्थ तिने बरीच खटपट केली, पण तीत तिला फारसे यश आले नाही. इस्टेटीत माजलेला घोटाळा नाहीसा करण्यासाठी ति जीवापाड मेहेनत करीत असे. तथापि या खटपटीतहि तिला फारसे यश आले नाही.

आपल्या मुलाच्या वागणुकीवर तिचे फार बारीक लक्ष असे. आपली मुले कर्तृत्वशाली निपजतील असे तिला वाटे आणि हा तिचा समज बरोबर होता. वडील मुलगा बर्नार्ड चागला वकील होईल, असा तिचा अजमास होता. त्याचप्रमाणे धाकटा मुलगा ओटो राजकारणी पुरुष होईल, असे ती ह्मणे. या धोरणास अनुसरूनच तिने आपल्या मुलाचा शिक्षणक्रम ठेवला होता, तथापि ओटोचा कल क्षात्रवृत्तीकडे अधिक होता. स्वभावाने तो हूड आणि मनाने एकमार्गी असल्यामुळे राजकारणाच्या नागमोडी वाटेत त्याचा चागलासा टिकाव लागण्यासारखा नव्हता, तथापि या बाबतीतहि त्याच्या आईचा अजमासच अखेरीस खरा

ठरला. अत्यंत सरळ मार्गाने व चोखपणे वागूनहि राजकारण यशस्वी करता येते ही गोष्ट बिस्मार्क यांनी आपल्या उत्तर वयात सिद्ध केली. राजकारण ह्मणजे की, त्यात आत एक व बाहेर एक, असा प्रकार असलाच पाहिजे, या फ्रेचाच्या तत्वास बिस्मार्क यांनी पूर्ण हरताळ फासला. राजकारणात गेलेल्या माझ्या साऱ्या आयुष्यात मी एकहि असत्य शब्द उच्चारला नाही," असे वृद्धपणी बिस्मार्क अभिमानाने म्हणत असत. त्याचे हे म्हणणे अक्षरशः खरे होते.

बिस्मार्क याच्या लहानपणच्या काही थोड्या गोष्टी त्यांच्या कुटुंबातील विश्वसनीय अशा माणसाकडून समजल्या आहेत. त्यावरून ओटो हा आपल्या इतर सोबत्याहून काहीं विशेष बुद्धिवान् पुरुष निपजेल, असे अनुमान कोणी केले नसते. मोठेपणी नावरूपास आलेले पुष्कळ पुरुष लहानपणी काही विशेष गुण दाखवितात, असे नाही. बालवयात ओटो थोडासा बोंबडा होता. त्याला ल आणि र ही अक्षरे उच्चारता येत नसत. त्याच्या आईने त्याला काही कविता शिकविल्या होत्या. त्या तो ह्मणू लागला, ह्मणजे या दोन अक्षराचे विलक्षण उच्चार ऐकून सर्वास मोठे हंसू येई.

आपल्या मुलानी शिस्तीने आणि सुविनीतपणे वागावे अशाबद्दल वुड्लहेल्मीनाबाई मोठी दक्षता बाळगीत असे, पण ओटोच्या वडिलाचा स्वभाव निष्काळजी असल्यामुळे तिच्या शिस्तीचा फारसा उपयोग होत नसे. सत्याची भक्ति लहानपणापासूनच ओटो यास किती होती, हे एक दोन गोष्टींवरून दिसून येते. क्षुल्लक बाबींतहि ओटो खोटे बोलत नसे. एके दिवशी तो निजावयास जाऊं लागला असता 'तुझे जेवण झाले का?' असा आईने प्रश्न केला; पण ओटोचे डोके ठिकाणावर नसल्यामुळे आपले जेवण झाले की नाही, हे त्याला बरोबर आठवेना. तेव्हा

तो धावत धावत स्वयंपाकीण बाईकडे गेला आणि 'मी जेवलो की नाही' असे तिला विचारू लागला. तिने 'होय' असे उत्तर देताच तो धावत आपल्या आईकडे गेला आणि ह्मणाला, 'आई, मी जेवलो.' दुसऱ्या एका प्रसंगी ओटोची आई त्याला ह्मणाली. ओटो, तू काय खाल्ले आहेस ? तुझ्या तोडाला कसलीशी घाण येत आहे.' थोडा वेळ थाबून ओटो ह्मणाला, " आई, बाबांच्या खोलीतली एक बाटली मी तोंडात घातली होती, पण तिच्यातल्या पाण्याला घाण येत होती ह्मणून मी ते प्यायलो नाही. "

ओटोचा स्वभाव लहानपणापासूनच स्वाभिमानी असे. कोणी त्याचा अपमान केला, तर ती गोष्ट त्याला सहन होत नसे. एके वेळी त्याच्या घरी मेजवानी होती. सर्व मडळी जेवावयास बसली. त्या गडबडीत ओटोला हाक मारण्याचे स्मरण कोणाला राहिले नाही. इतक्यात चांगला पोषाख करून ओटोची स्वारी जेवणाच्या जागी येऊन बसावयास जागा पाहू लागली. एके जागी काहीं बडे गृहस्थ बसले होते त्यांच्या शेजारी असलेल्या एका रिकाम्या खुर्चीवर ओटो जाऊन बसला. थाट-माटाचा पोषाख केलेली ही बटु मूर्ति पाहून त्या गृहस्थांस मोठी गम्मत वाटली. त्यांपैकी एकजण थट्टेने ह्मणाला, " काहो, बडे गृहस्थ, आपण कोण ? " " मी छोटा यजमान आहे, मेहेरबान. " ओटोने उत्तर दिले. ओटोचे हें उत्तर ऐकून सर्वास मोठे नवल वाटले.

घरची स्वयंपाकीण लोटी शेम्लीग हिजवर ओटोची मोठी भक्ति असे आणि तीहि पोटच्या पोरानप्रमाणे त्याच्यावर प्रेम करी. त्याला आवडणारे पदार्थ मुद्दाम तयार करून ती त्याला घालीत असे. खाण्यापिण्यासंबंधी त्याची निगा राखण्यांत खुद्द त्याच्या आईपेक्षाहि काकणभर अधिक काळजी ती घेई. कित्येक वेळा ती त्याचे फाजील लाडहि करी; पण

त्यामुळे ऑटो शेफारून गेला नाही अथवा हट्टीहि बनला नाही. लहानपणापासूनच सर्वांशी तो नम्रतेने व सौजन्याने वागे. आपल्या बालमित्रांशीहि त्याची वागणुक फार प्रेमळपणाची असे. ब्र्याड या नावाचा त्याचा एक गुराखी मित्र होता. त्याचे स्मरण वृद्धपणापर्यंत बिस्मार्क यास होत असे. “गवतातून हिडून रानफुले तोडण्याचे ते दिवस मागे राहिले.” असे इ. स. १८७० सालच्या मोहिमेच्या प्रसंगी ते एकदा ह्मणाले होते. फ्रान्सवरच्या मोहिमेत अनेक वेळा त्यास रानातून फिरावे लागे. तेव्हा ब्र्याडबरोबर घालविलेल्या लहानपणाच्या दिवसांचे त्यांस स्मरण होई. मुक्या जनावरावर लहानपणापासूनच ऑटोचे प्रेम असे. त्याच्या स्वभावातील हा विशेष गुण अखेरपर्यंत टिकला. मुकी जनावरेहि या आपल्या मित्राला ताबडतोब ओळखीत असत. ऑटो दृष्टीस पडल्याबरोबर मोठ्याने खिकाळून घोडी आकाशपाताळ एक करून सोडीत. ऑटो सृष्टिसौंदर्याचाहि मोठा भक्त होता. नीपोफच्या कुरणातून आणि बगीच्यातून हिडण्यात तासांचे तास तो घालवीत असे. सृष्टिदेवतेशीं अत्यंत परिचय झाल्यामुळे ऑटोचा लहानपणाचा आयुष्यक्रम जणू काय काव्यमय होऊन गेला होता.

प्रकरण दुसरे.

विद्यार्थीदशा.

बर्लिनमध्ये वुड्लहेल्म रस्त्यावर असलेल्या प्ल्यामन नावाच्या शाळेत ऑटोची खानगी झाली, त्या वेळी त्याचे वय सहा वर्षांचे होते. उत्तम शिक्षणाबद्दल या शाळेचा त्या वेळी मोठा लौकिक झाला होता. विद्येच्या निरनिराळ्या अंगाच्या मूलतत्त्वांचे शिक्षण येथे फार चांगले होते, अशी त्या शाळेची प्रसिद्धि होती. याशिवाय जर्मन नागरीक बनविण्याला

लागणारे शिक्षण या शाळेत मिळे, हा तिचा विशेष होता. बिस्मार्क याच्या एकंदर दानतीवर या बाळपणीच्या शिक्षणाचा फार चांगला परिणाम झाला. येथे जे शिक्षण त्यास मिळाले, ते त्याच्या वरिष्ठ विद्यालयीन क्रमात त्यांच्या फार उपयोगी पडले. तथापि त्याच्या घरच्या पद्धतीत आणि शाळेच्या पद्धतीत एक मोठा फरक असे. मुलाच्या विशिष्ट वृत्ती वाढीस लावण्याचे काम करणे शाळागुरूंस अर्थातच शक्य नव्हते. सर्वास एकाच दावणीत बांधल्याप्रमाणे ते शिक्षण देत. यात कित्येक शाळागुरू फाजील कडकहि असत. या त्याच्या फाजील शिस्तीमुळे कित्येक शाळागुरूची आठवण बिस्मार्क यांना पुष्कळ दिवस राहिली होती. मुले कणखर वनावी म्हणून कित्येक वेळ काही गुरू त्यास संबंध दिवस उपाशी ठेवीत व दुसऱ्या कित्येक प्रसंगी पाघरुणा-शिवाय थडीत उभे करीत. दुसरे कित्येक गुरू प्रत्येक फेच वस्तूचा द्वेष मुलाच्या मनात भरवीत. ही गोष्टहि बिस्मार्क यांस पसत नव्हती. फेचाच्या करड्या अमलाखालचें मुख ओंढो यासहि जाणवले होते; तथापि फेचाच्या काही राष्ट्रीय सस्था आणि त्याचे राष्ट्रीय जीवित याजबद्दल ओंढोला पूज्यभाव असे.

शाळागुरूची वागणूक अशा प्रकारची असल्यामुळे ओंढोला या प्रकाराचा कंटाळा येऊन घराची वारवार आठवण होऊ लागली. नीपोफ येथल्या आपल्या गांवी आपण केव्हां जाऊं, असे त्याला होऊन गेले. त्याचे बालपण कुरणांत आणि वृक्षाच्या रायात सृष्टिदेवतेच्या अंका-वर गेलेले. बर्लिन शहरात बघावे तिकडे घराशिवाय दुसरे काही दिसा-वयाचे नाही. शाळेजवळ असलेल्या खेळावयाच्या पटागणांत ईडलिबाचे एकच झाड त्याच्या दृष्टीस पडे. अशा स्थितीत घरच्या बगीच्याची आणि कुरणाची आठवण त्यास वारंवार व्हावी, यात आश्चर्य नाही. ओंढो कधी

शहराच्या बाहेर फिरावयास गेला व तेथे एकादा शेतकरी त्याच्या नजरेस पडला, तर घराची चटकन आठवण होऊन त्याच्या डोळ्यास पाणी येई. अशा प्रकारच्या शाळेच्या काळात ऑटो शरीराने आणि मनानेहि खंगत चालला. त्याला विरगुळा कायतो एक त्याच्या भावाचा. त्याचा वडील भाऊ बर्नार्ड हा त्याच्या आधी एक वर्ष त्याच शाळेत गेला होता.

शाळेत जेवणासाठी जे पदार्थ करीत, ते अगदी बेचव आणि खाण्यास कटाळवाणे असे असत. मासाचे पदार्थ इतके चामट असत की, ते दातानी तुटत नसत, असे एकदा स्वतः बिस्मार्क यानीच सांगितले. केव्हा केव्हा नुसते उकडलेले बटाटे आणि त्याबरोबर तोडी लावावयास कच्ची गाजरे मुलांस मिळत. कच्ची गाजरे ऑटोला आवडत, पण ती त्याला चागली पचत नसत. कधीमधी एकाद्या स्नेह्यासोबत्याच्या घरी तो जेवायला गेला, तर त्या दिवशी मात्र त्याला पोट भरल्यासारखे वाटे. प्रेमळ आई आणि लाड करणारी स्वयंपाकीण याच्या हाताखाली वाढलेल्या ऑटोला आपल्याला शाळेत घातले नसून तुरंगातच पाठविले आहे, असे वाटल्यास नवल नाही. या शाळेचा सामान्य दिनक्रम त्या वेळच्या दुसऱ्या एका विद्यार्थ्याने लिहून ठेवला आहे.

आह्माला सकाळी बरोबर सहा वाजता उठविण्यात येत असे. प्रातर्विधी आटोपल्याबरोबर पावाचा एक तुकडा आणि लहानसा एक पेला दूध आह्मास मिळे नंतर सर्व मुले प्रार्थना करण्यासाठी एकत्र जमत शाळेच्या कामास बरोबर सात वाजता सुरुवात होई दाहावाजता आह्माला अभ्यासासाठी मुटी मिळे या वेळीहि पुन्हा एक पावाचा तुकडा आणि त्या ऋतूत मिळणारी थोडी फळे आह्मास मिळत. दुपारी बारा वाजता आमचा मुख्य भोजनसमारंभ होई या वेळी आमचे सर्व गुरू आह्माबरोबरच जेवावयास बसत. मुख्य अभ्यापकाची

पत्नी आणि त्याची पुतणी सर्वास वाढीत असत जेवणात मिष्ट अथवा मसाले. दार पदार्थ मुळीच नसत, तथापि जेवण अगदी साधे असले, तरी ते पौष्टिक असे कोणाला आणखी पदार्थ लागल्यास मास्तराीण बाईची याचना करावी लागे. पानात कोणी काही टाकू नये असा नियम होता. हा नियम कोणी मोडला, तर ताट हातात घेऊन ते रिकामे करीपर्यंत त्यास बागेत उभे राहाण्याची शिक्षा होई अशा प्रकारच्या तिनचार अपराध्याची मौज आत्मास रोज पाहावयाला सापडे दुपारी दोन वाजता पुन्हा शाळा भरे चार वाजता पुन्हा एक पावाचा तुकडा आणि थोडेसे मीठ आत्मास मिळे. संध्याकाळी सात वाजता शाळेचे सर्व काम खलास होई यानंतर काही मुलें खेळावयास जात व काहीं दुसऱ्या दिवसाचा अभ्यास करीत रात्रीचे जेवण ह्मणजे थोडीशी बीर आणि थोडीशी पुरणपोळी (Sandwich) शाळेच्या अभ्यासक्रमात दोनतास रोज तालमीकडे खर्च होत यामुळे पुस्तकी शिक्षणाचा आत्मास तेथे कधी कटाळा आला नाही

खोटा अभिमान अथवा लाजाळुपणा ऑटोच्या आगी लहानपणापासूनच नव्हता. अडल्यापडल्या गोष्टीत आपली गरज आपणच भागवून घ्यावी, असा ऑटोचा क्रम असे. उठल्या सुटल्या दर कामासाठी शाळा-गुरूकडे जाणे त्याला पसंत नव्हते. त्या वेळेच्या शिक्षणक्रमाचा वास्तविक हेतु हाच होता. प्रत्येक मुलाने स्वावलंबी व्हावे, याच हेतूने तेव्हाचा शिक्षणक्रम आखलेला होता, तथापि ऑटोच्या या वागणुकीचा परिणाम मुलावर व गुरूवर वेगळाच झाला. ऑटो मोठ्या ताठ्याचा व कुर्च्याचा असावा असे त्यास वाटले. नवीन आलेल्या मुलाने नम्रपणे आपणाशी वागावे असे जुन्यास वाटे. कोणापुढे मान वांकविणे ऑटोला लहानपणापासूनच ठाऊक नव्हते. शेवटी ऑटोला नरम करण्याचा बेत मुलांनी ठरविला. शाळेजवळील एका लहानशा तळ्यात मुले पोहावयास जात, त्या वेळी हा उपाय अमलात आणण्याचा बेत त्यांनी केला. या प्रसंगाची मोठ्या मौजेची हकीकत बिस्मार्क याच्या एका स्नेह्याने वर्णिली आहे.

या प्रसंगी प्रत्येकाने धीटपणा दाखविणे अवश्य असे. एकादा मुलगा तळ्यात उडी घेण्यास काकू करू लागला, तर सर्वजण त्याला हिणवीत. शाळागुरू अशा मुलाना उचलून तळ्यात भिरकावून देत. नंतर त्याचा जीव गुदमरेपर्यंत मुले त्याला पाण्यात दाबून धरीत असत. अशा रीतीने पाण्याची सर्व भीति त्याच्या चित्तातून नाहीशी करीत असत. ऑटोला नरम करण्याची सधी लवकरच मिळणार, असे वाटून काही मुले अगदी हुरळून गेली होती. सर्व मुले तळ्याच्या काठी जमून हारेने उभी राहिली. इतक्यात सर्वांच्या अगोदर ऑटोने पाण्यात धाडकन उडी घेतली आणि पाण्यात भोड मारून स्वारी तळ्याच्या दुमऱ्या टोकाला जाऊन उभी राहिली. ऑटोच्या या कृतीने सर्व मुलांची किती निराशा झाली असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. यानंतर ऑटोच्या वाटेला कोणीहि गेले नाही.

बिस्मार्कच्या वागणुकीबद्दल आपली झालेली समजूत चुकीची होती, ही गोष्ट शाळेतल्या विद्यार्थ्यांच्या लवकरच लक्षात आली. पुढे विद्यार्थ्यांचा ऑटो इतका आवडता झाला, की, सर्व बाबीत ऑटो त्याचा मोहोरक्या बनला. शाळेतील एका विद्यार्थ्याला एक गोष्टीचे पुस्तक बक्षीस मिळाले होते. त्यातील गोष्टी अत्यंत मनोवेधक होत्या. साऱ्या मुलाना गोष्टी वाचण्याची मोठी हौस आणि पुस्तक आळीपाळीने वाचण्याइतका धीर नाही; तेव्हा बिस्मार्कने ते वाचावे आणि सर्वांनी ऐकावे, असे ठरले. पूर्वी सांगितलेल्या त्या ईडलिबाच्या झाडाची योजना व्यासपीठाच्या जागी झाली. शाळा सुटली की, सारी मुले त्या झाडाखाली जमत. पार्लमेटांत एकाद्या सुप्रसिद्ध वक्त्याचे भाषण चालले असले, म्हणजे तेथले प्रतिनिधी जसे चित्राप्रमाणे बसलेले असतात, त्याचप्रमाणे हे बालश्रोते ऑटोचे वाचन ऐकण्यास बसत. त्या पुस्तकात जुन्या पुराण्या दंतकथांचा भरणा होता. ग्रीक दंतकथांतील सुप्रसिद्ध ट्राय येथील वीराच्या कथा मुले फार लक्ष लावून ऐकत. कथानकातल्या नायकाची नावे त्यांनी एकमेक मुलांनाही दिली होती. यांत प्रसिद्ध वीरशाली जो आज्ञास्क याचे नाव छोट्या ऑटोच्या वांग्याला आले होते.

हिवाळा पडू लागला म्हणजे बर्फाचे चेडू एकमेकाच्या अंगावर फेकून छटपुट्टची लढाई मुले खेळत असत. या लढाईत स्वतःच्या सैन्याचे आधिपत्य ओंढो करीत असे. दोन बाजूला सैन्याच्या दोन तुकड्या उभ्या राहून हे युद्ध चाले. धाकटा ओंढो आपल्या तुकडीच्या आघाडीस उभा राहून हल्ल्याचे हुकूम देत असे

अशा रीतीने ओंढोचे शाळेतील आयुष्य आडदाडपणे चालले होते हे खरे, तथापि त्यामुळे त्याच्या मनोवृत्ति विघडल्या नाहींत. सुट्टीत तो घरी जाई अथवा थडीच्या दिवसात त्याची आईबापे कधीमधी बर्लिनला येऊन रहात, तेव्हा तो त्याजबरोबर राही. एवढी विश्रांति मिळाली की, शाळेचा पूर्वापार क्रम चालविण्याला त्याला दुस्पट हुरूप येई.

यानंतर ओंढो याची खानगी बर्लिनमधील दुसऱ्या एका उच्च शाळेत झाली. याच सुमारास ओंढोला मालविन नावाच्या एका बहिणीची जोड मिळाली.

सर्व विषयात ओंढोची तयारी फार चांगल्या प्रकारची असे. विशेषतः इतिहास आणि भूगोल या विषयाची त्याला स्वभावतःच फार आवड असे. या नव्या शाळेत बिस्मार्क याच्या नावाची नोद डॉ. आगस्टस रिमड यानी पुढीलप्रमाणे केली आहे.

“ ता. २१ सप्टेंबर १८२७. फॉ बिस्मार्क एडवर्ड ओंढो लिओपोल्ड. वय १२. जन्म रॉथेनोजवळील शॉनहॉसन गावी, बेहरनर रस्त्यावर ५३ नंबरच्या घरात. धर्म प्रोटेस्टंट. पेनशन घेतलेल्या घोडदळ कप्तानाचा मुलगा. कच्ची तिसरी इयत्ता. ”

हॅमन् शाळेपेक्षा या नव्या शाळेची व्यवस्था फार निराळ्या पद्धतीची होती. तेथे पूर्वीच्या इतका कडकपणा नव्हता. या शाळेत आपले

दिवस फार मुखाचे जातील, असे आँटो यास वाटले. या शाळेत डॉ. बॉनेल या नावाचे एक प्रमुख अध्यापक होते. आँटोच्या पाणीदार चेहऱ्याकडे पाहिल्याबरोबरच बॉनेल याचे चित्त त्याजकडे वेधले. यानंतर बॉनेल याचे आँटोवर फार प्रेम जडले.

आँटो फार हुशार निघेल असा अजमास बॉनेल यांनी केला होता, आणि पहिल्याच सहामाहीत तो खरा ठरला. पहिल्या सहामाहीच्या परिक्षेत त्याचा नंबर चवथा येऊन 'उत्तम' असा शेरा त्याच्या नावापुढे पडला. वर्तणूक नम्रपणाची आणि चालरीत सभ्यतेची असे त्याच्या गुरूने त्याच्या शोरेबुकात लिहिले. त्याटीन व्याकरण, ग्रीक भाषा आणि जर्मन व फ्रेंच भाषा यात आँटोने चांगले गुण मिळविले.

इ. स. १८२८ साली आँटोला वरच्या वर्गात घालण्यात आले. या वर्गातहि आँटोची हुपारी पहिल्याप्रमाणेच चांगली दिसून आली. हा वेळेपर्यंत त्याचा वडील भाऊ बर्नार्ड त्याच शाळेत होता. इ. स. १८२९ साली ही शाळा सोडून बर्नार्ड कायद्याच्या शाळेत गेला. यानंतर लवकरच डॉ. बॉनेल याची बदली ग्रेफायर्स नावाच्या शाळेवर झाली. याच्या ठिकाणी आँटोची फार भक्ति असल्यामुळे तोहि त्याजबरोबर या नव्या शाळेत दाखल झाला. या वेळेपर्यंत आँटो व बर्नार्ड एकाच जागी रहात असत, पण बर्नार्डचे वय सैन्यात दाखल होण्याजोगे झाल्यामुळे त्याला बराकीत जाऊन रहावे लागले. तेव्हा आँटोने आपली सोय प्रो० प्रेव्हो याच्या घरी केली. पुढे थोड्याच दिवसांनी तो डॉ. बॉनेल याच्या घरी जाऊन राहिला. त्या वेळच्या आँटोच्या वागणुकीचे वर्णन बॉनेल यांनी स्वतः असे केले आहे:—“ आँटोची वागणूक फार नम्रपणाची असे. खोटी आढ्यता त्याला कधी शिवलीहि नाही. आमच्या गरिबीच्या कुटुंबांतसुद्धा तो फार आनंदाने राहिला. मी घरी नसलो,

हणजे माझ्या बायकोबरोबर इकडच्यातिकडच्या गप्पागोष्टी तो करीत असे. जणू काय ही आपली आईच, अशा प्रकारे तो तिच्याशी वागे.”

या गुरूवर बिस्मार्क यांची भाक्ति अखेरपर्यंत होती. मोठेपणी सुद्धां वारवार आपल्या गुरूच्या घरी जाऊन त्याची चौकशी ते करीत असत. हर्बर्ट आणि वुडलियम या नावाच्या आपल्या दोघा मुलास त्यांनीं ब्रॅनेल याच्याच शाळेत घातले होते.

देवळातील प्रार्थना, बायबलचे वाचन आणि पाद्याचा उपदेश, याचा परिणाम ऑटोच्या मनावर फार चांगल्या प्रकारचा झाला. पाद्याच्या तोडातले एक वाक्य त्याच्या चित्तावर विशेषपणे कोरले गेले होते. हे वाक्य त्याच्या भावी आयुष्यक्रमाच्या ब्रीदवाक्याप्रमाणे झाले. ते वाक्य असे:— तू जे काही करशील, ते मनःपूर्वक कर. मनुष्यासाठी नव्हे, तर परमेश्वराप्रीत्यर्थच आपण हे काम करीत आहो, अशा भावनेने ते कर.

ऑटोचा स्वभाव फार विनोदी असे आणि प्रसंगानुसार तो बाहेर पडे. एके वेळी सुटीत ऑटो आपल्या घरी आला होता. घराजवळच्या बागेत हरक्युलीसचा एक प्रचंड पुतळा उभा केला होता. शिकारी करता हातात बंदुक घेऊन ऑटो बाहेर पडला असता, त्याचे लक्ष सहज या पुतळ्याकडे गेले. त्यावर गोळीबार करण्याची इच्छा ऑटोला झाली. मागचा पुढचा विचार न करता त्याने त्या पुतळ्यावर बंदुक झाडली. इतक्यांत फिरता फिरता त्याचे वडील तेथे आले. पुतळ्यावर ऑटोने बंदुक झाडली, ही गोष्ट फर्डिनंड याच्या लक्षात येऊन ते ऑटोला ह्मणाले; “ ऑटो, तूं हरक्युलीसवर गोळी झाडलीस काय ? ”

ऑटोने चटकन् उत्तर दिले, “होय बाबा, पण त्याने तो काही मरणावर नाही. कारण मी बंदुक पुढे करताच, त्याने आपले दोन्ही हात छातीवर धरले.”

चिरजिवाचे हे उत्तर ऐकून फर्डिनंड यास हसू कोसळले. ऑटोच्या लहानपणाच्या या दाडगाईच्या खुणा त्या पुतळ्यावर अद्यापीहि आहेत.

फ्रेफायरच्या शाळेत ऑटो दोन वर्षे होता. इ.स. १८३२ च्या एप्रिल महिन्याच्या तिसऱ्या तारखेस त्याने ही शाळा सोडली. शेवटच्या परिक्षेतही ऑटो चागल्या प्रकारे उत्तीर्ण झाला. फ्रेच आणि इंग्लिश या दोन भाषांत त्याने विशेष नैपुण्य मिळविले होते. एके वेळी त्याच्या फ्रेच शिक्षकाने जर्मनीसबधाने काही अनादराचे उद्गार काढले. यामुळे या देशभक्त ऑटोचे पित्त खवळले. पुढे केव्हा निब्रघ लिहावयाची पाळी आली, ह्मणजे ते फ्रेच भाषेत न लिहिता इंग्रजीत तो लिहीत असे. अशा रीतीने वयाच्या १७ व्या वर्षी दुय्यम शिक्षण संपवून ऑटो उच्च विद्यापीठात प्रवेश करण्यास योग्य झाला. त्याचा शिक्षणक्रम फार चागल्या प्रकारे पार पडला होता. तथापि तेवढ्यावरून हा जर्मनसाम्राज्याचा जनक होईल, असे भविष्य त्याच्या गुरूपैकी कोणीहि वर्तविले नसते.

प्रकरण तिसरे.

राजकीय वातावरण.

सर्व युरोपखंड पादाक्रांत करून, ते आपल्या एकट्याच्या सत्तेखाली आणण्याचा यत्न नेपोलियनने केला. या दास्यशृंखलेतून सुटण्यासाठी युरोपखंडानेहि कबर बाधून नेपोलियनशी दोन हात करण्याची तयारी केली. या भांडणात अखेरीस युरोपखंडाचा विजय होऊन ज्या शातीच्या प्राप्तीसाठी ते आतुर झाले होते, ती त्यास मिळाली; पण हे घडवून आणण्यास किमतहि तशीच जबर द्यावी लागली होती. हजारो शिपायांच्या रक्ताने व उघड्या पडलेल्या विधवांच्या व पोरक्या पोराच्या उष्ण अश्रूनी युरोपने ही शांति मिळविली, युरोपखंडात अशा प्रकारे

शातता झाली; तथापि जर्मनीचे उद्दिष्ट अद्यापि साध्य झाले नव्हते. जर्मन राष्ट्रातल्या पुष्कळशा भानगडी अद्यापि मिटावयाच्या होत्या. जर्मन संस्थानाची एकी होऊन त्याचे सघटित साम्राज्य बनावे, यासाठी तिसरा फ्रेड्रिक वुइलियम धडपड करीत होता. नेपोलियनवरची इ.स. १८१५ तली मोहीम पूर्ण यशस्वी होऊन युरोपखंडातून नेपोलियनचे उच्चाटन झाल्यानंतर जर्मनीच्या एकीची ही चळवळ थोडीशी मदावली. वाटर्झच्या लढाईत जर्मन संस्थानानी जे अश्रुतपूर्व यश मिळविले, त्याचे खरे फळ त्या वेळी पदरात पाडून घेण्याची उत्सुकता त्यांनी दर्शविली नाही. यामुळे ही अखेरची फलप्राप्ति करून घेण्यासाठी जर्मनीला इ. स. १८७० पर्यंत वाट पहावी लागली. “ जर्मन संस्थानाची एकी होऊन त्या साम्राज्याचे अश्वर्य्य दुसऱ्या कोणास प्राप्त झाले, तर ते मी कधीहि कबूल करणार नाही, तथापि हे पद साभाळण्याचे सामर्थ्यहि माझ्या आगीं नाही. कारण अशा प्रकारे बनलेल्या बादशहाशी संस्थानिक वैर करतील. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या संस्थानाचे प्रजाजनहि त्याला बरे पाहणार नाहीत. त्याला कोणाचे पाठवळ मिळालेच, तर ते काही उलाढाल्या लोकांचे मिळणार. एकमेकास सदोदीत पाण्यात पहात असणाऱ्या संस्थानाचे चक्रवर्तित्व पत्करण्यास लागणारे सामर्थ्य माझ्या आगी आहे, असे मला वाटत नाही. ” असे उद्गार आस्ट्रियाचा बादशाहा फ्रान्सिस याने काढले होते. यामुळे इ. स. १८१५ साली व्हिएन्ना येथे भरलेल्या काँग्रेसमध्ये जर्मन संस्थानाच्या एकीकरणाचा विचार तसाच मागे पडला. मध्ययुरोपात आस्ट्रियन साम्राज्यच त्या वेळी सगळ्यात प्रबळ होते. यामुळे जर्मन संस्थानाचे चक्रवर्तित्व पत्करण्याची पात्रता वस्तुतः आस्ट्रियन बादशाहाच्याच ठिकाणी होती; पण ही पात्रता त्याने स्वतःच नाकबूल केली आणि त्या जागेसाठी दुसरा कोणी उमेदवार पुढे न आल्यामुळे जर्मन संस्थानांचे

एकीकरणाचे कार्य तितकेच राहिले. जर्मन संस्थानाचे स्वतंत्र अस्तित्व लुप्त न होता त्यांचे एकछत्री साम्राज्य तयार करण्याचे काम फार बिकट होते. सर्व संस्थानिकास सारखेच पूर्ण अधिकार असावेत व नावाचे अध्येत्य मात्र आस्ट्रियन बादशाहाकडे असावे, असाहि एक विचार त्या वेळी निघाला होता. या विचारास केवळ आस्ट्रियाच्या बादशाहाचीच नव्हे, तर युरोपातील इतर राजांचीहि अनुकूलता होती, तथापि दुधाची तहान ताकावर भागविण्याचा हा प्रकार प्रशियाला मात्र सम्मत नव्हता. जर्मन संस्थानाची सहति राजकीय दृष्ट्या अधिक एकजीवी असली पाहिजे, असे प्रशियाचे ह्मणणे होते, तथापि या वेळीहि ही सहति घडवून आणण्यास प्रशियाने नेटाचे प्रयत्न केले नाहीत. नेपोलियनचा पाडाव करण्याचे कामी प्रशियाने जे कर्तृत्व दाखविले, ते या बाबतीत दिसलें नाही. या वेळची हकीकत लिहिताना एका इंग्रजी पत्राने पुढील उद्गार काढले होते.

“नेपोलियनच्या विजयी तरवारीस अडथळा करण्यासाठी जर्मनीत प्रथम कब्र कोणी बाधली ? प्रशियाने. हायनोची लढाई कोणी जिंकली ? प्रशियाने. ग्रसबीरेन, काझबाँश, डेनेविट्झ, यात अपूर्व यश कोणी मिळविले ? प्रशियाने. कुल्म, वारटेबर्ग, मॉकर, आणि लिप्झिग येथील रणसंग्रामात फत्ते कोणी मिळविली ? प्रशियाने. जेथे तेथे प्रशियाचे पाऊल पुढे.” अशा प्रकारच्या प्रशियाचे पाऊल या संहतीच्या कामी मात्र या प्रसंगी मागे राहिले.

एकट्या युरोपच्याच काय, पण साऱ्या जगाच्या इतिहासात ज्या प्रशियाने एवढे अतुल कर्तृत्व दाखविले, तोच प्रशिया अशा प्रकारे निर्मिलेल्या जर्मन साम्राज्यातला एक नावाचा मात्र घटक होऊन बसला. या साम्राज्यघटनेत त्याच्या कर्तृत्वशक्तीस वाव मिळाला नव्हता.

आस्ट्रियन बादशाहीचा तो एक हस्तक मात्र होऊन बसला. आस्ट्रियाच्या राज्यकाभाराचे सारे सूत्र या वेळी प्रिन्स म्याटरनिच् या नावाच्या प्रधानाच्या हाती होते. चाणक्य नीतीत हे प्रधान महापंडित होते, असे ह्मणण्यास हरकत नाही. राष्ट्राची जोमदार वाढ कशी करावी, ही विद्या म्याटरनिच् यास मुळीच अवगत नव्हती; तथापि आतून लावालावी करून प्रशियाचे महत्व कमी करण्याचा उद्योग मात्र त्यांनी यशस्वी केला. जर्मन राष्ट्र आस्ट्रियन बादशाहीच्या निशाणाखालील बाहुले न बनता ते स्वतंत्र राष्ट्र व्हावे, यासाठी प्रशिया व दुसरी काही सस्थाने धडपड करीत होती; पण या त्याच्या खटपटीस म्याटरनिच् यांनी यश येऊ दिले नाही. तोडाच्या अघळपघळ व गोड गोड बातानी अनेक जर्मन सस्थानास त्यांनी नुसते झुलवीत ठेवले होते. जर्मन सस्थानात लावालावी करण्याचा उद्योग म्याटरनिच् यांनी केला असल्यामुळे कोणत्याहि साम्राज्यविषयक बाबतीत या संस्थानाचे एकमत होत नसे. यामुळे कोणाचेहि पाऊल अघाडीस न पडता सर्वांची सारखीच पीछेहाट होई.

साम्राज्यविषयक बाबीत जर्मन सस्थानात अशा प्रकारे आधीच फाटाफूट होती. यानंतर व्हिएन्नाच्या काँग्रेसमध्ये नवे साम्राज्य निर्माण होताना जे करारमदार झाले, ते अशा स्वरूपाचे होते की त्यामुळे, ही पूर्वीची फाटाफूट अधिकच बळावली. बाह्य शत्रूपासून कोणत्याहि एका संस्थानाचे रक्षण करण्याचा भार साम्राज्य सरकाराच्या शिरी राहिल, असे जर्मन सस्थानास वाटत होते; पण या बाबीत रशिया, इंग्लंड आणि फ्रान्स याचे ह्मणणे कांही वेगळेच पडले. या सहतीस आपण अनुमति दिली असल्यामुळे या नव्या साम्राज्याचे रक्षण करण्याचा भार आम्हा सर्वांच्या माथी आहे, असे ही राष्ट्रे ह्मणू लागली.

“कोणत्याहि मोठ्या राष्ट्राचे खरे महत्त्व त्याच्या स्वातंत्र्यावर अवलंबून असते.” हे तत्त्व सर्वमान्य आहे. पण रशिया, इंग्लंड आणि फ्रान्स यांनी जर्मनसाम्राज्याच्या बाबतीत या तत्वासच प्रथम हरताळ लावला. ‘पहिल्या वुइलियमने निर्माण केलेले जर्मन साम्राज्य’ या ग्रंथात हेनरिक फॉ सिब्रेल म्हणतात,

“ज्या सस्थानांनी एकसारखे विजयावर विजय मिळविले, त्याच्या माथी असल्या प्रकारची क्षुद्र राज्यपद्धति यापूर्वी कोणीहि भारली नव्हती तसेच, असल्या अपमानकारक प्रकाराला यापूर्वी जर्मन सस्थानिकांप्रमाणे दुसऱ्या कोणीहि मान डोलाविली नव्हती जो हेतु मनात धरून प्रशियाने आपली तरवार म्यानातून वर काढली, तो हेतु अगदीच वाजूस राहिला, एवढेच नव्हे, तर प्रत्यक्ष घडलेले कार्य त्या हेतूच्या अगदी विरुद्ध होते यामुळे या बाबतीत प्रशियात सर्वत्र चळवळ उडाली, यात नवल नाही एकट्या नेपोलियनचे जू झुगारून देण्यासाठी प्रशियाने आपली तलवार उपसली व त्याप्रमाणे नेपोलियनचे जू नाहीसे झाले खरे, पण त्याऐवजी इंग्लंड, रशिया, फ्रान्स व आस्ट्रिया या चौघांचे जू या नव्या शासनपद्धतीने त्याच्या मानेवर बसविले. युद्धात विजयी होऊन परत आलेल्या जर्मन तरुणांनी विश्वविद्यालयातील इतर विद्यार्थ्यांस आपल्या देशाभिमानाने भारून टाकले राजकीय विषयाचे चर्चा करणारे समाज आणि सस्था स्थापन केल्या जर्मनीच्या सर्व सुशिक्षित तरुणात एकोप्याची प्रबल इच्छा त्यांनी निर्माण केली या त्याच्या प्रयत्नांमुळे जर्मन सस्थानांची एकी, त्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आणि त्याचे स्वतंत्र हक्क ही प्राप्त करून घेण्याबद्दल सर्व तरुण विद्यार्थ्यांत विलक्षण उत्साह उत्पन्न झाला या सस्थेची भेये प्रथम केवळ कात्पनिक मात्र होती चालू राजकीय पद्धति उलथून पाडण्याचा त्याचा हेतु नव्हता जर्मनीच्या तरुण पिढीच्या मनात स्वातंत्र्याच्या इच्छेचे बीजारोपण करून द्यावे, इतकाच त्याचा हेतु होता देशाभिमान आणि प्रबल नीतिमत्ता याचे बीज चालू तरुण पिढीच्या मनात उत्तम प्रकारे रुजलें, म्हणजे अखेरचे साध्य सिद्ध करण्यास सोपे होईल, एवढ्याच इच्छेने त्यांनी हा यत्न चालविला होता. आता जी एकी ते निर्माण करणार होते, तिचे राजकीय स्वरूप काय असावे, याबद्दल त्याचा चित्तात ठाम अशा कोणत्याहि स्वरूपाचा विचार न-

वृत्ता, ही गोष्ट खरी. तसेच त्याची काही मने अव्यवहार्य होती, हेहि खरे. यातील कित्येक तरुणांची मजल माथेफिरू बनण्यापर्यंत गेली असून जुलमी मत्ताधान्याचे खून केल्याशिवाय आपले उद्दिष्ट सिद्ध होणार नाही, असेहि ते द्वाणत. तथापि असल्या मूठभर तरुणाना देशाच्या मोठ्या भागाचे पाठबळ मिळाले नाही, हेहि लक्षात ठेवण्यासारखे आहे ”

जहाल भाषेने भरलेल्या चोपड्याचा सुकाळ या वेळी जर्मनीत झाला होता. यामुळे पुष्कळ तरुणांचे पित्त खवळले. हे वारे अखेरीस विद्यालयात शिरून त्यानें गुरू आणि शिष्य या दोघासहि पछाडले.

बिस्मार्क विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेत असता त्याच्या मनावर कोणत्या प्रकारच्या परिस्थितीचा परिणाम घडत होता, हे बरोबर समजण्याकरिता त्या वेळच्या परिस्थितीचे सूक्ष्म अवलोकन करणे अवश्य आहे. जर्मनीचे सारे वातावरण या वेळी अगदी खवळून गेले होते आणि या वातावरणाचा परिणाम आपल्या चित्तावर होऊन आपण लोकसत्ताकवादी बनलो होतो, असे खुद्द बिस्मार्क यानीच कबूल केले आहे. तथापि त्याचे वय व त्यांचा अनुभव वाढत चालला, तसे त्याचे हे मत बदलले व ही गोष्टहि त्यानी तितक्याच स्पष्टपणे कबूल केली.

जेना येथील विद्यार्थ्यांच्या संस्थेने तारीख १८ आक्टोबर रोजी एक मोठे सम्मेलन भरविण्याचे निश्चित केले. साऱ्या विश्वविद्यालयातल्या विद्यार्थ्यांस या समारंभाकरता त्यानी बोलाविले होते. तारीख १८ आक्टोबर रोजीच लिप्झिगची लढायी होऊन त्यात जर्मन तलवार यशस्वी झाली होती. या समारंभास पाचशे विद्यार्थी व कित्येक गुरू हजर राहिले होते. विश्वविद्यालयीन शिक्षणात नैतिक शिक्षणाचा अतर्भाव होऊन तरुण पिढीची दानत अधिक बलवान् कशी करण्यात येईल, याचा विचार या समारंभात झाला. अशाच प्रकारच्या विद्यार्थ्यांच्या संस्था जागोजाग स्थापण्याचा ठराव पास झाला.

लिप्झिगच्या विजयस्मरणार्थ संध्याकाळी विद्यार्थ्यांनी एक प्रचंड होळी पेटविली. जर्मनीविरुद्ध मजकूर असलेली काही पुस्तके या होळीत भस्मसात झाली. तथापि पुस्तके जाळण्याच्या या समारंभाच्या वेळी फारसे विद्यार्थी हजर राहिले नाहीत. वास्तविक हा निव्वळ पोरखेळ होता. असा प्रकार विद्यार्थ्यांनी करावयास नको होता, हे खरे, तथापि राज्य उलथून पाडण्याचा विचार त्याच्या मनात होता, असे अनुमान बाधणे या गोष्टीवरून अगदीच चुकीचे होईल; पण यामुळेच विद्यार्थ्यांत दोन तट उत्पन्न झाले. या दोन तटात शाब्दिक तुमुल युद्ध कित्येक दिवस चालले होते. परस्परांनी परस्परावर शब्दाचा प्रचंड भडिमार केला, तथापि एकंदरीने पाहता, विद्यार्थीवर्गाने आपली ही चळवळ शहाणपणाने आणि दूरवर नजर ठेवून चालविली होती, यात शका नाही. त्या वेळची चाळू राजकीय पद्धति आपणास पसंत नसून तीत योग्य प्रकारचा बदल झाला पाहिजे, हे या चळवळीने त्यांनी स्पष्टपणे सर्वांच्या निदर्शनास आणले. पन्नास वर्षांचा काळ लोटल्यानंतर बिस्मार्क याच्या हातून त्याच्या या आकाक्षा पूर्ण झाल्या. यातच कित्येक विद्यार्थी अत्यंत उतावळ्या स्वभावाचे होते. आपले अखेरचे उद्दिष्ट त्याच्या लक्षात राहिले नाही. सर्व काही आजच झाले पाहिजे, असे त्यांना वाटत होते. असल्या प्रकारचे विद्यार्थी काळवेळ न पाहता बेफामपणे वागत. या त्याच्या वृत्तीचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या सस्था मोडण्यात झाला. इ. स. १८१९ च्या मार्च महिन्यात या सस्था बेकायदेशीर ठरविण्यात आल्या. यामुळे हा उतावळा विद्यार्थीवर्ग अधिकच चिडला. त्याच्यापैकी सँड नावाच्या एका माथेफिरूने आगस्ट फौ कोझेब्यू नावाच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथकाराचा खून केला. या ग्रंथकाराने विद्यार्थ्यांच्या वर्तणुकीसंबंधाने काही कडक लेख लिहिले होते. असल्या

प्रकारच्या नुकसानकारक तत्वाचा बीमोड करण्याकरता जर्मन सस्थानिकानी नेटाचे प्रयत्न चालविले; पण त्याचा परिणाम विपरीत होऊन प्रजाजनात असंतोष माजला व सस्थानिक अधिक जुलमी बनले.

ऑटो फॉर्ब्समार्क याच्या बाल्याच्या व तारुण्याच्या काळी जर्मनीची स्थिति अशा प्रकारची होती.

प्रकरण चवथे.

विश्वविद्यालयीन शिक्षण.

(इ स १८३२ ते इ. स १८३५.)

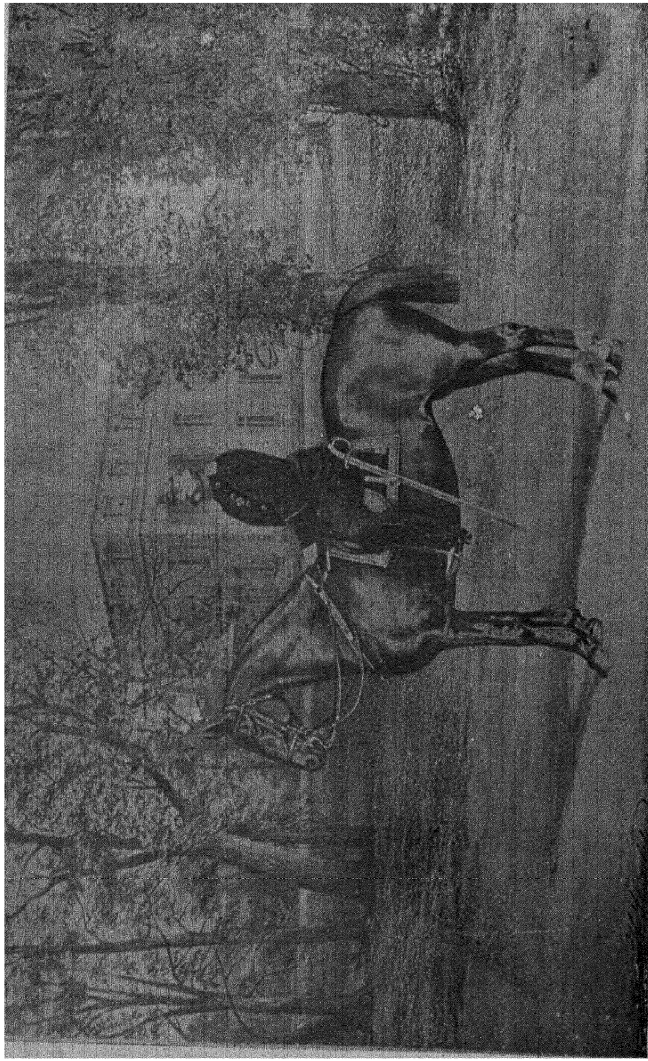
शाळेतल्या कटाळवाण्या शिक्षणक्रमाच्या ओझ्यामुळे ऑटोच्या तोडावरील तेज थोडे कमी झाले होते; तथापि त्याची शरीरप्रकृति उत्तम होती. उच्च विद्यार्थिदशेत त्याने प्रवेश केला, तेव्हा त्याचे हाडपेर मोठे होऊन शारीरिक बलही वाढले होते. पुष्कळ प्रकारच्या शारीरिकखेळात तो तरबेज झाला होता. विशेषतः पोहणे, दाडपट्टा खेळणे आणि घोड्यावर रपेट करणे, त्यास फारच प्रिय असे. या सर्व गोष्टींत तो फार तरबेज असल्याबद्दल त्याची फार ख्याति होती. त्याला शिकारीचा विलक्षण नाद असल्यामुळे धावण्याचा व उंच कुपणावरून उड्या मारण्याचाहि आटोला चांगला सराव झाला होता.

ऑटोचा प्रवेश भलत्याच कमी दर्जाच्या विश्वविद्यालयात झाला, तर तो बिघडेल, अशी त्याच्या आईला फार काळजी लागली होती. ऑटोचे वर्तन त्याच्या सरदार कुळास योग्य अशा थाटाचे असले पाहिजे, असे तिला वाटत होते. गाटिजेनचे विश्वविद्यालय आपल्या मुलाच्या शिक्षणास सर्वतोपरी योग्य आहे, असे जाणून तिने त्याची रवानगी तिकडे करून दिली. त्याच्या बरोबरीच्या विद्यार्थ्यांपैकी काहीजण

बॉन येथे व काही हिडलबर्ग येथे गेले होते. आपणहि या पैकी एकाद्या ठिकाणी जावे, असे ऑटोच्या मनात होतें; पण गाटिजनचे विश्वविद्यालय सरदारी थाटाचे ह्मणून त्याची प्रसिद्धी असल्यामुळे त्याच्या आईने त्याची रवानगी तिकडेच केली. बिस्मार्क याचा विशेष असा स्नेह फार करून कोणाशी जडलाच नव्हता, पण ज्या कोणाशी तो जडला होता, त्याच्याशीं मात्र तो कायमचा ठिकला. यात मॉरिट्झ फॉ ब्लॉकनबर्ग, आस्कर फॉ आर्निम, हॅन्स् फॉ डेविडस् व बुइलियम फॉ शेक हे त्याचे विशेष स्नेही होते. हे सर्व विद्यार्थी बॉन किंवा हिडलबर्ग येथे गेले होते. त्याजकडून ऑटोला नेहमी पत्रे येत असत. विश्वविद्यालयातील आपला आयुष्यक्रम निवळ बहारीचा आहे, अशा प्रकारची वर्णने हे विद्यार्थी आपल्या पत्रात करीत.

ऑटो याची इच्छा बॉन अथवा हिडलबर्ग येथे जाण्याचीच होती, पण घराण्याच्या एका जुन्या स्नेह्याच्या आग्रहामुळे त्याची रवानगी गाटिजनला झाली. गाटिजन येथील कांही गुरूंची व या स्नेह्याची ओळख होती. विशेषतः भूस्तरशास्त्राच्या गुरूचा व त्याचा विशेष स्नेह होता. या गुरूला ओळखपत्र देण्याचे या स्नेह्याने कबूल केले होते. या प्रसंगाला अनुसरून बिस्मार्क पुढे एक वेळ म्हणाले, “जगभर खडक फोडीत मी हिडावे, अशीच जणूकाय या जुन्या स्नेह्याची इच्छा होती; पण काळाच्या ओघात मला निराळेच वळण लागले. बॉनला मी गेलो असतो, तर जुन्या स्नेह्यासोबत्याची तरी तेथे गाठ पडली असती. गाटिजन येथे जुन्यास्नेह्यापैकी मला कोणी भेटला नाही. शाळा सोडल्यानंतर माझ्या थोड्याशा जुन्या स्नेह्याची व माझी भेट पार्लमेटात मात्र झाली.”

इ. स. १८३२ च्या मे महिन्याच्या १० व्या तारखेस ऑटो बिस्मार्क याची ‘न्यायाचीं मूलतत्वे’ व ‘अर्थशास्त्र’ या विषयात पहिली परिक्षा पास

प्रिन्स बिस्मार्क.

झाली. आरंभीच्या पहिल्या सहामाहीत बहुधा साऱ्या विषयाच्या व्याख्यानास ते हजर रहात; पण पुढें युरोपचा इतिहास, युरोपीय सामाजिक सस्था व फौजदारी कायदा; इतक्याच विषयाचा अभ्यास ते करू लागले. या वेळीं जुन्या रोमन कायद्याचाहि अभ्यास रोज दोन तास ते करीत असत.

विश्वविद्यालयात अभ्यास करीत असता व्हासगार्डेन नावाच्या बागेच्या शेजारीं त्यानी एक खोली भाड्याने घेतली होती. नव्या विद्यार्थ्यांशी ओळखपाळख करून विश्वविद्यालयांतील मौजा चार दिवस भोगाव्या असा विचार त्याच्या मनात आला. मेकलेनबर्ग येथील फॉं ड्रेकन या नावाच्या विद्यार्थ्याची व ऑटोची पहिली थोडीशी ओळख होती. ड्रेकनमुळे दुसऱ्याहि काही विद्यार्थ्यांची ओळख होऊन एक लहानसा चैनीचा आखाडा निर्माण झाला. एका सुट्टीत या मंडळीने हार्ज नावाच्या डोगराळ मुलखाची सफर केली. सर्व मंडळी सफरीहून परत आल्यानंतर विस्मार्कने त्यास एक मेजवानी दिली. मेजवानी ऐन रंगात आली होती. सर्व मंडळी तरुणाच्या स्वभावास अनुसरून थोडीशी उत्कृंखल बनली होती. जर्मन विद्यार्थी असभ्य असतात, असा आरोप त्याजवर युरोपातले इतर विद्यार्थी करीत असत. या मेजवानीच्या वेळी हा विषय चर्चेस निघून त्यावर बरीच भवती न भवती झाली. “आह्मावर असला आरोप करणारांस मी हे उत्तर देतो पहा !” असे हणून ऑटो विस्मार्क याने एक शार्ईची दौत खिडकीकडे भिरकावली. ती एका विद्यार्थ्याला लागली. तेव्हा चिडून जाऊन अधिकाऱ्याकडे त्याने तक्रार केली. आपल्यासमोर हजर राहाण्यास विश्वविद्यालयाच्या कोर्टाने ऑटोला हुकूम केला. पायात लष्करी पद्धतीचे जाड बूट, डोक्याला उंच टोपी

तोडांत विलीमेची नळी आणि बरोबर एक लड्ड कुत्रा अशा थाटाने ऑटोची स्वारी कोर्टांत हजर झाली.

आपल्या पुढे येणाऱ्या आरोपीचा हा विलक्षण शिष्टाचार पाहून कोर्ट अगोदरच बुजून गेले. कोर्टाचा उपमर्द करण्याबद्दल आरोपीला प्रथम पंधरा रुपये दड होऊन मग पूर्वीच्या अपराधाची चवकशी सुरू झाली. यातहि ऑटोला आणखी थोडा दड झाला. कोर्टातून तो बाहेर पडतो न पडतो, तोच दुसऱ्या एका विद्यार्थिसंघातले चार इसम त्याला भेटले. ऑटोचा विचित्र पोशाख पाहून ते एकदम मोठ्याने हसत सुटले. दड झाल्यामुळे ऑटो अगोदरच चिडला होता; आणि विद्यार्थ्यांच्या या सलामीने त्याच्या रागांत आणखी भर पडली. त्या विद्यार्थ्यास तो हणाला, “तुम्ही मलाच हसता काय ?” त्यानी उत्तर दिले, “अर्थात् ! तुला नाही, तर दुसऱ्या कोणाला आम्ही हंसावे ?” ऑटो हणाला, “तुम्ही महामूर्ख आहा.”

जर्मनीत असल्या प्रकारच्या विद्यार्थ्यांच्या भाडणातील शेवट नेहमी द्वंद्वयुद्धांत व्हावयाचा, अशी चाल त्या वेळी असे. ऑटो बिस्मार्क याने त्या चौघांना उद्देशून अपशब्द उच्चारला असल्यामुळे चौघांबरोबर द्वंद्व करण्याची पाळी त्याला आली. या वेळी विश्वविद्यालयात निरनिराळ्या प्राताचे निरनिराळे विद्यार्थिसंघ होते. वरील चार विद्यार्थी हॅनोव्हेरा संघातील होते. ऑटो बिस्मार्क ब्रन्स्वीक संघाचा सभासद होता. द्वंद्वाची जागा वगैरे ठरविण्याकरिता ब्रन्स्वीक संघाची एक सभाहि झाली; पण या भाडणाचा निकाल पुढे काही निराळ्याच प्रकारे लागला.

याच सुमारास गाटिजन येथे आलेल्या तिघा अमेरिकन विद्यार्थ्यांशी बिस्मार्क याचा स्नेह जडला. या विद्यार्थ्यांची नावे जॉन मोटले, मिचेल किंग आणि एमरी कॉफिन अशी होती. अमेरिकन संस्थानानी तारीख ४ जुलई

रोजी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले असल्यामुळे हा दिवस स्वातंत्र्यदिन या नावाने सणासारखा पाळला जातो. वरील तिघा विद्यार्थ्यांनीहि या दिवशी मोठी मेजवानी करून बिस्मार्क यास भोजनास बोलाविले. अशा रीतीने या अमेरिकन स्नेह्याशी त्याचे सघटन वाढत जाऊन ते परस्पराचे पूर्ण स्नेही बनल. यानंतर इ. स. १८३२ सालच्या अखेरीस ब्रन्स्वीक सघाशी असलेला ऑटोचा सबध तुटला आणि हॅनोव्हेरासघाशी त्याची दिलसफाई होऊन तो त्या सघाचा सभासद झाल्यामुळे त्याचे पूर्वीचे भाडण अर्थातच मागे पडले. अशा रीतीने पहिले भाडण मिटले खरे, पण त्यामुळे दुसरेच एक नवे भाडण जन्मास आले. ऑटो बिस्मार्कने आपला सबध एकदम तोडण्यात आपला अपमान केला, असे ब्रन्स्वीक सघाला वाटून त्याच्या सर्व सभासदानी ऑटोला द्वंद्वयुद्धास पाचारण केले. ऑटोला स्वतःच्या सामर्थ्याची खात्री होतीच; पण याशिवाय तो फाजील वाडशीहि होता. सर्व ब्रन्स्वीक सघाबरोबर आपण एकदमच द्वंद्व करणार, असे त्याने जाहीर केले.

गाटिजन येथील विद्यार्थ्यांची राहणी कशा प्रकारची असे, यांचे मुरसुवर्णन मोटले याने आपल्या आईला लिहिलेल्या एका पत्रात केले आहे.

“विश्वविद्यालयाच्या नियामक मंडळापुढे हजर होऊन मी आपले नाव एका मोठ्या लठ्ठ पटात दाखल केले ज्या गृहस्थाने हा मजकूर टिपून घेतला, त्याला त्याच्या मेहनतीबद्दल नऊ रुपये देऊन एक रुपया निराश्रित फडाच्या पेडीत मी टाकला विद्यार्थ्यांनी आपली वागणुक कशा प्रकारे ठेवावी, याजबद्दल येथे बरेचसे नियम आहेत या नियमाच्या एका छापील कागदावर माझी सहा घेण्यात आली अशा रीतीने चागल्याप्रकारे वर्तणुक ठेवण्याबद्दल सर्व विद्यार्थ्यांकडून लेखी वचन घेतले जाते, पण एकहि विद्यार्थी यातला एकहि नियम पाळीत नाही. यामुळे ही वचनपत्रे ह्मणजे निव्वळ थड्डा झाली आहे. ‘मी विद्यार्थिसघाचा सभासद होणार नाही, मी द्वंद्व करणार नाही, बीर पिणार

नाहीं ' असल्या प्रकारची ही वचने असतात, आणि विद्यार्थी ती हटकून मोडतात

येथील विद्यार्थ्यांबद्दल काय आणि किती लिहावे, तेच मला समजत नाही जर्मन विद्यार्थ्यांची तऱ्हा काही जगानिराळीच आहे. त्याच्यासारखे खोडकर आणि कल्पक डोक्याचे विद्यार्थी साऱ्या जगात कोठे सापडणार नाहीत विश्व-विद्यालयांची स्थले ह्मणजे विद्यार्थिसंघाची माहेरघरेच होत लौकिक, रीत-भात आणि आचार ही पाळावयाचीच नाहीत अशी जणू काय त्यांनी शपथच वाहिलेली असते. सगळेच जेथे विक्षिप्त तेथे विक्षिप्तपणे वागणे हीच सभ्यपणाची चालरीत. तेथे सामान्य लौकिक रुढीच्या सभ्यतेने कोणी वागला, तर त्याची गणना विक्षिप्तात व्हावयाची. येथले विद्यार्थी जशा प्रकारचा पोषाख करतात, तशा पोषाखाने कोणी दुसऱ्या देशात हिडला, तर हुयीं करीत रस्त्यातली पोरे त्याच्या खास मागे लागतील यात आणखी गम्मत ही की, प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या पोषाखात काही नव्याच तऱ्हेचा विक्षिप्तपणा आढळावयाचा एकाच तऱ्हेचा पोषाख केलेले दोन विद्यार्थी येथे आढळावयाचे नाहीत

बाहेरचा कोट निळ्या अथवा लाल रंगाचा असावयाचा डोक्याला एक लहानशी टोपी असून तिच्या भोवती सघाची निशाणी असावयाची. बुटाला मागे टाचण्या असल्याच पाहिजेत. मग कोणी घोड्यावर बसो अथवा न बसो विद्यार्थ्यांच्या डाव्या हाताच्या तर्जनीत एक जाड आगठी असावयाची मग ती पितळेची असली तरी हरकत नाही येथील विद्यार्थी खालच्या ओठाला नूर राखतात व दाढीहि वाढवितात काही विद्यार्थी कळेहि राखतात तोडात लाब नळीची चिलीम, खाकोटीस पुस्तके आणि बरोबर एक दोन बुल जातीची कुत्री, अशा थाटानें जर्मन विद्यार्थ्यांचा स्वारी विश्वविद्यालयात प्रवेश करते जर्मन विद्यार्थ्यांच्या खोलीत पाय ठेवताच प्रथम तबाखूच्या चिलमीचे दर्शन व्हावयाचे. काही मातीच्या, काही दगडाच्या, काही निरनिराळ्या जातीच्या लाकडाच्या; अशा अनेक प्रकारच्या आणि अनेक आकाराच्या चिलमी भितीवर टागलेल्या असावयाच्या. कित्येक चिलमीवर रंगीत चित्रेहि असावयाची अशा प्रकारच्या पचवीस तीस चिलमी एका खोलीत सहज आढळावयाच्या परस्परास भेट देण्यासरखा जिन्नस झटला ह्मणजे चिलीम. प्रत्येक विद्यार्थी वाटेल तेव्हा आणि वाटेल त्या ठिकाणी धुराचे फूत्कार सोडताना आढळतो रस्त्यात मात्र चिलीम ओढण्याची-मनाई आहे. द्वंद्वयुद्धे ही तर त्याच्या पाचवीस पुजली आहेत नव-

ख्या मनुष्याला या मारामान्याचा प्रथम मोठा अचबा वाटण्यासारखा आहे, पण रोजच्या सरावाने या गोष्टीबद्दल पुढे काहीच वाटेनासे होते. मला येथे येऊन तीनच आठवडे झाले पण तेवढ्या अवधीत चाळीस द्वंद्वयुद्धे झाली आणि दुसरी दीडशे ठरली आहेत

माझ्या या वर्णनावरून जर्मन विद्यार्थ्यांबद्दल सामान्यतः कोणाचेहि चागले मत होणार नाही, पण येथे ज्या काही थोड्या विद्यार्थ्यांशी माझा स्नेह जमला आहे, त्याजबद्दल माझ्या मनात पूर्ण आदर उत्पन्न झाला आहे आता आम्ही एकमेकांस 'तू' या एकेरी संबोधनानेच हाक मारतो "

मोटले यानी या पत्रात जो दोन तीन स्नेह्यांचा उल्लेख केला आहे, त्यापैकीच ऑटो बिस्मार्क हाहि एक असावा. कारण हे पत्र लिहिल्या-नंतर तीन चार दिवसानीच जो स्वातंत्र्य दिन अमेरिकन विद्यार्थ्यांनी मजरा केला, त्यात ऑटो बिस्मार्कहि होता. जर्मन विद्यार्थ्यांच्या चागल्या गुणाचे वर्णनहि मोटले याने आपल्या पत्रात पुढीलप्रमाणे केले आहे.

" सगिताची जर्मनाइतकी आवड असलेले दुसरे लोक जगात नाहीत. १०००/१०० चीजा ज्याला येत नाहीत आणि एकादे वाद्य वाजविता येत नाही, असा जर्मन विद्यार्थी बहुधा एकहि मिळावयाचा नाही आमच्या क्रॉन नावाच्या खाणावळींत आम्ही जेवावयास जमलो ह्मणजे सगिताचा जणू जलसाच चालला आहे, असे वाटते जर्मन लोक अत्यंत प्रेमळ आहेत, असे मला वाटते. तसेच ते दाडगे उत्साहीहि आहेत ह्याच्या उत्साहात बाह्य उच्छृंखलपणा नसतो, यामुळे त्याचा उत्साह स्पष्ट दिसत नाही, तथापि त्याच्या इतक्या चिकाटीचे उद्योगशील आणि उत्साही लोक दुसरे नाहीत, अशी माझी खात्री झाली आहे. सर्व विद्यार्थी घरी थोडाबहुत अभ्यास करतात, पण गुरूच्या व्याख्यानाचा प्रत्येक शब्द टिपून घेण्यात मात्र ते पूर्ण दक्ष असतात "

केवळ तीन आठवड्यांच्या सहवासानंतरच मोटले यानी हे पत्र लिहिले आहे, या गोष्टीचा विचार केला ह्मणजे त्याची निरीक्षक शक्ति किती सूक्ष्म व वर्णनशैली किती चोख होती, हे दिसून येते. मोटले हे एक नाणावलेले इतिहासकार असून लंडन आणि व्हिएन्ना येथील दरबारी अमेरिकन वकिलाचेहि काम त्यानी केले. बिस्मार्क व मोटले

यांचा स्नेह आमरण कायम राहिला. मरेपर्यंत यांच्या परस्पर भेटी होत असून त्याचा पत्रव्यवहारहि असे.

जर्मन विद्यार्थ्यांचे जे सामान्यवर्णन मोटले यानी वर दिले आहे, ते बिस्मार्क यास मात्र पूर्ण लागू पडण्यासारखे नव्हते. संगीत आणि दुसऱ्या ललितकला बिस्मार्क यांस प्रिय होत्या, तथापि त्यांना स्वतःला त्याचा गंधहि नव्हता. त्याप्रमाणे गाटिजन येथे असताना त्यांनी मोठा कसून अभ्यास केला, असेहि नाही. बिस्मार्क याने कसल्याच प्रकारची चैन केली नाही. त्या काळच्या एकदर विद्यार्थिवर्गाची राहणी सध्याच्या इतकी चैनीची बनलेलीच नव्हती. विश्वविद्यालयात शिरताना जो एक काळा कोट आगांत होता, त्याच एका कोटावर विश्वविद्यालयाचा अभ्यास संपवून ते बाहेर पडले.

द्वयुद्धे करणे, चिलीम ओढणे आणि बीर पिणे, या विद्यात मात्र ऑटोने लवकरच पहिला नंबर मिळविला. पहिल्या वर्षी हॅनोव्हेरियन आखाड्याचे ते सभासद असतां, त्या वर्षीत त्याने अठ्ठावीस द्वे करून त्या सर्वांत त्याने विजय मिळविले. प्रतिपक्षाचा एकहि वार त्याने आपल्या अगास लागू दिला नाही. या गोष्टीवरून त्यांना 'अभेद्य अक्कीस' असे नाव विद्यार्थ्यांनी दिले. फक्त एका प्रसर्गी मात्र हातातली तलवार मोडल्यामुळे प्रतिपक्षाचा एक जबर वार त्यांच्या डाव्या गालावर लागला होता. या प्रतिस्पर्ध्याचे नाव बिडेनवेग असे होते. या गोष्टीस कित्येक वर्षे लोटल्यानंतर बिस्मार्क व बिडेनवेग यांची गाठ पार्लमेटांत पडली. तेव्हां आपल्या गालावरील वण बिडेनवेग यांस दाखवून ते झणाले, "हें आपलेच हस्तकौशल्य काय ?" बिडेनवेगने हंसून उत्तर दिले, "होय मेहेरबान. मी आपल्या हस्तकौशल्यानेच ही जखम केली. ती काहीं नकळत झाली नाही. "

इ. स. १८३३ च्या जानेवारी महिन्यात एका द्वंद्वातील मध्यस्थ या नात्याने बिस्मार्क याने काम केल्याचे दिसून येते. नाईट आणि ग्रॅवो या नावाच्या दोन विद्यार्थ्यांचे भांडण झाले. त्याचा निकाल पिस्तुलाच्या द्वारे करण्याचे त्यांनी ठरविले. एका आड जागी हे द्वंद्व होण्याचे ठरले होते, पण या द्वंद्वाची बातमी चोहोकडे पसरून ती गोष्ट विश्वविद्यालयाच्या नियामक कमिटीच्या कानावर गेली. कमिटीच्या कोर्टा-पुढे या गोष्टीची चवकशी झाली. त्या वेळी आपल्या साक्षीत आँटो बिस्मार्क झणाले, “ हे द्वंद्व प्रथम तीन पावलांच्या अंतरावरून होण्याचे ठरले होते; पण खटपट करून मी ते अंतर बारा पावलाचे केले. याशिवाय लाव लाव टागा टाकून ते अंतर वाढविता येईल तितके वाढविले. नाईट याने पिस्तुले आणली होती. मी ती भरून दिली. शस्त्रत्रैद्य आह्मी आपल्याबरोबर घेतला होता. फक्त एकच गोळीबार झाला. दोघापैकी कोणासहि जखम झाली नाही. आता त्या दोघांची दिलसफाई झाली आहे.”

या द्वंद्वात मध्यस्थाचे काम स्वीकारल्याबद्दल दहा दिवस कोठडीत राहण्याची सजा आँटो यास झाली. याशिवाय बोलावल्याबरोबर हजर न झाल्यामुळे आणखी एका दिवसाची भर त्यात पडली.

इ. स. १८३३ च्या एप्रिल महिन्यात/खुद्द आँटोचीं तीन द्वंद्वे ठरली होती, पण अधिकाऱ्यास त्याची बातमी आगाऊ लागल्यामुळे शाळे-तून हांकून देण्याचा धाक आँटो यास दाखवून ती त्यानीं बंद केली. याचप्रमाणे आणखीहि एक द्वंद्व अधिकाऱ्यास बद करावे लागले. एकंदरीने बिस्मार्क याचें नाव अधिकारीवर्गाच्या कानावर वरंवा जाई, हे मात्र खरे. दुसऱ्या एका द्वंद्वांत हजर राहण्याच्या अपराधावरून तीन दिवसाच्या कैदेची शिक्षा त्यास झाली होती. यानंतर मे महि-

न्यात आणखी एक तोहमत त्याच्यावर आली. कायद्याने बद केलेल्या एका आखाड्याचे ते सभासद आहेत, असा आरोप त्याजवर ठेवण्यात आला. विद्यार्थिसंघ आणि क्लब वगैरे आखाडे जरबेत ठेवण्यासाठी इ. स. १८३२ च्या एप्रिल महिन्याच्या सहाव्या तारखेस एक कायदा पास झाला होता. कारण हा कायदा पास होण्याच्या आधी थोडेच दिवस काही विद्यार्थ्यांनी फ्रॅकफोर्ट येथील मुख्य पोलीस-ठाण्यावर हल्ला करून मोठी मारामारी केली होती. यामुळे असले आखाडे नामशेष करण्याचा उद्योग अधिकारीवर्गाने आरंभिला. सार्वजनिक शांततेचा भंग होईल, अशा तत्वावर चालणाऱ्या सर्व आखाड्यास कायद्याने मनाई केली होती. यामुळे या बाबीत सर्व विद्यार्थ्यांकडून शपथ घेवविण्यात आली होती. ज्या आखाड्यांनी अशा शपथा घेतल्या तेवढेच जिवंत राहून बाकीचे आखाडे कायद्याने बद झाले हे खरे, तथापि त्याचे अस्तित्व समूळ नाहांसे झाले, असे मात्र नाही. बिस्मार्क हे हॅनोव्हेरियन आखाड्याचे प्रमुख असल्यामुळे शपथ घेऊन आपला आखाडा कायद्याप्रमाणे नोदविणे त्यास भाग होते; पण आपणास परवानगी मिळणार नाही, असे वाटून बिस्मार्क यांनी शपथ घेतली नाही व आखाडा नोदविला नाही. या अपरात्राबद्दल बिस्मार्क याम चार दिवसांच्या सक्त कैदेची शिक्षा झाली व शपथपत्रिकेवरहि त्यास सही करावी लागली.

बिस्मार्क यास एके वेळी हिंमताप येऊ लागला, तेव्हा कोयनेलाच्या पुढ्या डॉक्टराने त्यास पाठविल्या. त्याच वेळी घरून खाऊचाहि एक डबा आला होता. विशेष जड अन्न खाऊ नको, असा हुकुम वैद्याने केला होता; पण डब्यातला खाऊ पाहून त्याच्या जिभेचे पाणी आवरेना. तो सारा शेर दीडशेर खाऊ खाऊन फस्त करून व किनाईनच्या पुढ्या फेकून देऊन बिस्मार्कची स्वारी रपेट करावयास गेली. परत येऊन वर

दोन ग्लास बीर झोकली. दुसऱ्या दिवशी त्याचा ताप साफ बरा झाला. वैद्यबोवा पाहण्यास आल्याबरोबर आपला ताप गेला असल्याचे त्यानी त्यांना सांगितले. आपल्या औषधाची तारीफ वैद्यबोवा करू लागले, तेव्हा आपण स्वतः काय औषध घेतले, ते बिस्मार्क यांनी सांगताच वैद्य-बोवांसहि हंसू कोसळले.

• विद्यालयात असता तबाखू ओढण्याचे जे व्यसन बिस्मार्क यास लागले, ते मरेपर्यंत कायम होते. फ्रेंको-जर्मन युद्ध आटोपल्यानंतर काही कामासंबंधी बोलणे करण्याकरता जूल्स फावर या नावाचा एक फ्रेंच मुत्सुदी व्हार्सेली येथे आला होता. बिस्मार्क यांनी एक चिरूट त्याच्या पुढे केला. पण तो तंबाखू ओढणारा नसल्यामुळे त्याने तो घेतला नाही. तेव्हा बिस्मार्क त्याला हणाले, “तुम्ही अगदी चुकता. मुत्सुदे-गिरीच्या सभाषणात वादविवादाचा प्रसंग येऊन मनुष्याचे डोके सह-जच तापते. या करता एकादा चिरूट त्या वेळी तरी ओढणे फायद्याचे आहे. हातातून चिरूट पडू नये, हणून त्याकडे लक्ष ठेवणे अवश्य असते. यामुळे देहाच्या हालचालीला आळा घालणारे एक बधन आपो-आपच निर्माण होते. आपल्या बुद्धीची तीव्रता कमी न करता आपले मन शांत ठेवण्यास चिरूट फार उपयोगी पडतो. चिरूट ओढतांना निळ्या रंगाच्या धुराची जी कडी एकामागून एक वर जात असतात, ती पाहून अंतःकरणाला किती सतोष होतो बरे ? यामुळे तुमच्या चित्ताला स-तोष राहून डोळे आणि हात हेहि कामात गुंततात. आपल्या घ्राणेद्रियालाहि कमी सतोष होतो, असे समजू नका. मुत्सुदेगिरीत देवाण घेवाण नेहमी करावी लागते. काही प्रसंगी आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचे हणणे कबूल करा-वे लागते. असे झाल्याशिवाय कोणताहि मुद्दा निकालास येत नाही. चित्तवृत्ति शांत नसली, म्हणजे मुत्सुदी एककल्ली बनतो आणि आपलेच

म्हणणे खरे करण्यास पाहू लागतो. देवाण घेवाण करणे भाग आहे, हे तत्त्वच तो विसरतो. ”

द्वद्वाच्या भानगडीत वारंवार सापडल्यामुळे व आनंदी स्वभावा-मुळे ऑटो बिस्मार्क यांचे नाव गाटिजनच्या विश्वविद्यालयात सर्वतो-मुखी झाले होते. एवढेच नव्हे, तर बाकीच्या विश्वविद्यालयातील विद्यार्थ्यांतहि त्यांनी प्रसिद्धी मिळविली होती. त्यांची धिप्पाड मूर्ति आणि लष्करी थाटाची वागणूक, यामुळे विद्यार्थ्यांसहि ते प्रिय झाले होते. जेना येथील धुरीजेन आखाड्यातून त्यांना पाचारण झाले होते. या बोलावण्याप्रमाणे फौ ट्रोथा नावाच्या आपल्या एका स्नेह्याला बरोबर घेऊन ऑटो जेना येथे गेला. तेथे मोठ्या थाटमाटाने विद्यार्थ्यांनी त्याचे स्वागत केले. त्याच्या सन्मानार्थ गाणेबजावणे वगैरे उत्सव विद्यार्थ्यांनी सुरू केले. ही बातमी विश्वविद्यालयाच्या अधिकाऱ्यास लागताच त्यांनी एक विद्यालयाचा अधिकारी त्याजकडे पाठविला. मोठ्या पहाटेस तो अधिकारी बिस्मार्ककडे येऊन म्हणाला, “ मेहेरबान्, आपली झोपमोड झाली, याचे मला फार वाईट वाटते; पण उपाय नाही. दोन तासांच्या अवधीत जेना गावाची शीव ओलाडून जाण्याचा हुकूम विश्वविद्यालयाने आपणास केला आहे. गाटिजन येथील एक अधिकारी आला आहे, तो आपणास सोबत करील. गाटिजन येथील दोन विद्यार्थ्यांनी जेनाच्या विद्यार्थ्यांस बिघडवावे, ही गोष्ट गाटिजन विश्वविद्यालयालाहि आवडत नाही. ”

ही बातमी विद्यार्थिवर्गात पसरताच सारे विद्यार्थी संतापून गेले. आपल्या सन्माननीय पाहुण्यास अधिकाऱ्यांनी अशा रीतीने हांकून द्यावे, हे त्यास नापसंत पडल्यामुळे मोठ्या थाटाने त्यांची रवानगी करण्याचे त्यांनी ठरविले. धुरीजेन आखाड्याने एक प्रचंड मिरवणूक तयार

केली. बिस्मार्क आणि त्याचा मित्र यास एका सहा घोड्यांच्या गाडीत बसविण्यात आले. त्यांच्या समोरच्या जागी धुरीजेन आखाड्याचे मुख्य गृहस्थ बसले. विद्यार्थ्यांचा मोठा समारंभ गीते गातगात पुढे चाव्दं लागला. अशा रीतीने अधिकारीवर्गाने केलेल्या अपमानाचे उद्दे विद्यार्थ्यांनी सव्याज भरून काढले.

यानंतर इ. स. १८९२ साली बिस्मार्क एक वेळ जेना येथे गेले असता, आपल्या भाषणात या गोष्टीचा उल्लेख त्यांनी केला. ते ह्मणाले, “पूर्वी एकवार थोडे दिवस राहण्यासाठी मी येथे आलो होतो; पण विश्वविद्यालयाच्या अधिकारीवर्गाची मर्जी मजवर खप्पा झाल्यामुळे मला आपला मुक्काम ताबडतोब हलवावा लागला. ”

आपल्या मुलाला सभ्यतेचे वळण लागावे, अशी बिस्मार्क याच्या आईची फार इच्छा होती. तंबाखू ओढणे, बीर पिणे, द्रव्ये खेळणे, असले चाळे तिला आवडत नसत. आपला मुलगा घरी आला, तेव्हा या सर्व गुणात तो पक्का तरबेज झाला असल्याचे पाहून बिस्मार्कच्या आईला काय वाटले असेल, याचा वाचकांनीच विचार करावा. तथापि एकदोन गोष्टीमुळे तिला थोडेसे बरे वाटले. बिस्मार्क अंगापिडाने चांगला झाला होता. याशिवाय विश्वविद्यालयीन शिक्षणाने त्याच्या मनाची कोमलता नष्ट झाली नव्हती, हे पाहून तिला त्यातल्या त्यात आनंद झाला.

इ. स. १८३३ सालच्या उन्हाळ्याचे सुटीत लेफ्टेनंट ऑलब्रेट फौं रून यांच्याशी बिस्मार्क याची प्रथम मुलाखत शिमरहासन या गावी झाली. या गावी लष्करी दृष्ट्या तेथील भूमीचे नकाशे तयार करण्याकरिता फौं रून हे गेले होते. त्याजबरोबर आजूबाजूच्या जंगलात आणि रायांत बिस्मार्क नित्य फिरत असत. बिस्मार्क यांनी शिकार करावी आणि रून यांनी नकाशे तयार करावे, असा क्रम साऱ्या सुटी-

भर चालला होता. जर्मन साम्राज्याच्या आद्यजनकत्वाचा मान ज्याच्या वांग्यास आला, त्यापैकी रून याजकडे बराच मोठा भाग जाईल, असे त्या वेळी बिस्मार्क याच्या स्वप्नीहि आले नसेल.

बिस्मार्क याचा प्रवेश विश्वविद्यालयात झाला, त्या वेळी एकदर विद्यार्थिवर्गाबद्दल व विशेषतः आखाड्याबद्दल त्याचे काय मत होते, ते त्यानी आपल्या ८० व्या वाढदिवसाच्या प्रसंगी स्वतःच सांगितले. “विश्वविद्यालयात माझा प्रवेश झाला, त्या वेळी आखाड्यास नाकेमुरडणाऱ्या लोकासबधी माझे फार वाईट मत होते. विशेषतः अशा प्रकारच्या ज्या काही लोकांशी माझा प्रथम परिचय झाला, त्याची चालचणूक मला आवडण्यासारखी नव्हती. त्याचप्रमाणे मवाळपणाबद्दल आखाड्याची थड्ठा करून वाटेल त्या अत्याचारास उतेजन देणारे विद्यार्थीहि मला प्रथम फार अप्रिय होते. आपणास जर्मन म्हणविणाऱ्या सर्व संस्थानाचा एक अभेद्य सघ बनावा ही इच्छा, त्या वेळी माझ्याहि चित्तात प्रज्वलित झाली होती; तथापि कोणत्याहि प्रकारचे अत्याचरण करणे अनिष्ट आहे, असे त्या वेळीहि मला वाटत होते. यामुळे या जहाल सघाचा द्वेष मी करीत असे. कालेकरून माझ्या मनातील हा दीप नाहीसा झाला, आणि आता अशा लोकाबद्दलहि माझ्या मनात मुळीच द्वेष नाही. बर्लिन येथील प्राथमिक शाळेत मी शिकलो. यानंतर ग्रेफायर्सच्या शाळेतहि माझे शिक्षण झाले. या ठिकाणी राष्ट्रैक्य भावनाचे बीजारोपण माझ्या ठिकाणी झाले. किंबहुना मी पुरा लोकसत्ताकवादी या वेळी बनलो होतो. माझ्या वेळच्या पुष्कळशा विद्यार्थ्यांची अशीच स्थिति झाली आहे. केवळ एकाच व्यक्तीने मनास वाटेल तसे करावे आणि सामान्य जनतेच्या इच्छेस कधीहि मुळीच मान देऊं नये, हे तत्व आम्हा विद्यार्थी जनास आवडण्यासारखे नव्हते ”

विद्यार्थिदशेत एकराष्ट्रीयत्वाचे बीजारोपण चागलेच झाले होते, असे त्याच्या त्या वेळच्या काही कृतीवरूनहि स्पष्ट दिसून येण्याजोगे आहे. एके वेळी एक इंग्रज गृहस्थ ऑटोला म्हणाला, “तुमचे जर्मनराष्ट्र म्हणजे छत्तीस चिव्याची कानटोपी डोक्याला घाळून निजलेला एक राष्ट्र-पुरुष होय.” या वेळच्या जर्मन राष्ट्रसंघात छत्तीस पूर्ण स्वतंत्र संस्थानाचा अंतर्भाव झाला होता. त्या सर्वांची राष्ट्रीय निशाणे वेगवेगळी असत. या गोष्टीला अनुलक्षून त्या इंग्रज गृहस्थाने वरील उद्गार काढले होते. ऑटोने त्याला उत्तर दिले, “इंग्लंडचा सारा गर्व आणि ताठा हीं तुझ्यात ओतप्रोत भरलीं असली, तरी माझ्यासारखा जर्मन तरुण तुला तिरस्कारार्ह आणि तुच्छच लेखील. ” या भाडणाचे पर्यवसान शेवटी द्वद्रात झाले. ऑटोचे हे पहिले द्वद्रयुद्ध होय.

“ कौट बिस्मार्क आणि जर्मन लोक ” या नावाचे एक पुस्तक मॅरि-ट्झ बुश यांनी लिहिले आहे. जर्मन संस्थानाची अखेरीस एकी होऊन त्याचे जर्मन साम्राज्य बनेल, अशी खात्री बिस्मार्क यास आरंभापासूनच होती, असे या ग्रंथकर्त्याने त्या पुस्तकात म्हटले आहे. बिस्मार्क गाटि-जन येथे असता कॉफिन नावाच्या एका अमेरिकन विद्यार्थ्याबरोबर त्यांनी या बाबतीत पैजहि मारली होती. इ. स. १८५३ साला-पर्यंत जर्मन संस्थानाचे साम्राज्य बनेल, असे बिस्मार्क ह्मणाले. या-बद्दल कॉफिन याचे मत विरुद्ध होते. तेव्हा त्या उभयतात पैज लाग-ली. पैज जिकणाराला पंचवीस बाटल्या शापेन नावाची दारू मिळाव-याची असे ठरले होते. हरणाराने अटलांटिक महासागर ओलाडून ती जिकणाराच्या घरी पोहोचवावयाची. इ. स. १८५३ साली जर्मन साम्रा-ज्य अस्तित्वात आले नाही, तेव्हां ठरल्याप्रमाणे बिस्मार्क अमेरिकेस जावयास निघाले ! पण कॉफिन मरण पावल्याचे त्यास समजल्यामुळे

त्याचे जाणे राहिले. ते ह्मणाले, ' कॉफिन, (तिरडी) या नावावरूनच हा गृहस्थ फार दिवस जगणार नाही, असे मला वाटले होते. ' ही गोष्ट बुष् यानी आपल्या प्रथात नमूद केली आहे. यावरून जर्मनीच्या एकीकरणासंबंधी बिस्मार्क यास विद्यार्थिदशेतमुद्रा किती तळमळ लागली होती, हे दिसून येते.

बिस्मार्क याच्या विद्यार्थिदशेचे वर्णन वर आलेच आहे. त्यावरून त्याचा त्या वेळचा आयुष्यक्रम किती स्वच्छंदीपणाचा होता, हे दिसून येते; तथापि नीचपणाच्या खोड्या अथवा हलकट कुटाळक्या करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति केव्हाच झाली नाही. असभ्यपणाच्या चालीरीतीचा आणि नीच कर्माचा द्वेष त्याच्या मनात लहानपणापासूनच बाणला होता. ते मनाने अगदी मोकळेपणाने वागत असत. जे काही करणे असेल, ते चारचौघासमक्ष उघडपणे ते करीत असत. यामुळे त्याच्यापासून अन्याय्य वर्तन होणे शक्यच नव्हते. पाठशाळेतल्या पुष्कळशा वर्गास ते हजर रहात नसत; तथापि त्याची बुद्धि तीव्र असल्यामुळे व जात्याच ते व्यवहारचतुर असल्यामुळे पुस्तकी शिक्षणाची उणीव त्यास केव्हाच भासली नाही. सर्व विद्यार्थ्यांस एकाच पद्धतीच्या साच्यात दाबून काढल्याने त्याची स्वाभाविक वाढ खुटते. यामुळे पुढे त्याच्याकडून व्हावी तशी कर्तबगारी होत नाही. असे जरी स्वतः बिस्मार्क याचे मत होते. तरी आपण करावा त्या रीतीने अभ्यास केला नाही, याबद्दल बिस्मार्क यांना पुढे केव्हा केव्हा वाईट वाटे. 'मला अधिक अनुभव असता, तर मी निराळ्या पद्धतीने वागलो असतो " असेहि ते केव्हा म्हणत. त्याच्या ८० व्या वाढदिवशी आखाडयातर्फे एक विद्यार्थिमंडळ मानपत्र घेऊन आले होते; तेव्हा एकंदर विद्यार्थिगणास त्यांनी पुढील उपदेश केला:—

“ विद्यालयांतील माझ्या आयुष्याचे सिहावलोकन करता, त्यात काही भाग अनादरणीय आहे असे, मला आढळून येते. उल्लुडपणाने उधळपट्टी करून कित्येक वेळा मी कर्जबाजारी बनलो. करावा तसा अभ्यास मी केला नाही. याचे कारण एका आखाड्याचा मी सभासद होतो हेच होय. मी आखाड्याच्या नादी लागलो नसतो, तर खात्रीने मी अधिक अभ्यास केला असता आणि मी कर्जबाजारीही बनलो नसतो. साप्रतचे विद्यार्थी तर आमच्याहूनहि अधिक दिवाळखोर आहेत. आमच्या वेळी खर्चाकरिता आम्हास घरून जे मिळे त्याच्या दुप्पट रक्कमहि आजच्या विद्यार्थ्यास अपुरी होते. सध्या तुम्ही अधिक चैनी मात्र झाला आहा. हल्ली तुम्ही ज्या चैनीने वागता, ती चैन आमच्या स्वप्नीदेखील कधी आली नाही. गाटिजन येथे असता जे कर्ज मला झाले, ते मला तेथून बाहेर पडल्यावरहि भोवले. आजच्या स्थितीत मी पुन्हा कालेजात आलो आणि पूर्वीसारखाच वागलो, तर मला होणारे कर्ज जन्माततरी फिटेल की नाही याची मला शकाच आहे. ”

द्वयुद्धाच्या भानगडीत सापडल्यामुळे बिस्मार्क यास कैदेची शिक्षा कित्येक वेळा झाली होती. याशिवाय तबाखू ओढण्याच्या नियमाचे उल्लुघन केल्यामुळे त्यास कित्येक वेळा दडहि झाला होता. गाटिजनचे विद्यालय त्यानी सोडले, तेव्हा विद्यालयाच्या अधिकारीवर्गाने त्यास चागलेसे शिफारसपत्रसुद्धा दिले नाही.

इ. स. १८३३ साली बिस्मार्क कायद्याचा अभ्यास करण्याकरता बर्लिन येथे आले. ते गाटिजन येथे असता त्यास कैदेची शिक्षा झाली, पण प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे ती त्यानी भोगली नव्हती. ती शिक्षा बर्लिन येथे भोगण्याची परवानगी गाटिजनच्या अधिकार्याकडून त्यानी मिळविली. बर्लिन येथील आयुष्यक्रमास हा त्यास प्रथमच अपशकून झाला. शिक्षेचे

संपल्यावर फॉ सॅव्हिग्री नावाच्या प्रख्यात कायदेपडिताच्या हाताखाली त्याचा कायद्याचा अभ्यास सुरू झाला. आता सपाटून अभ्यास करावयाचा असा निश्चय त्यानी प्रथम केला होता; पण थोड्याच दिवसात हा निश्चय लटपटला आणि उलट दुप्पट झपाट्याने गाटिजनचा क्रम बर्लिन येथेहि सुरू झाला.

या वेळीं त्यांचे अमेरिकन स्नेही मोटले हेहि अभ्यासाकरता बर्लिन येथे आले होते. मोटले याच्या सहवासापासून बिस्मार्क यांस पुष्कळ फायदा झाला. विशेषतः इतिहासविद्येत झाला. मोटले चागले इतिहास निपुण असल्यामुळे बिस्मार्क यासहि हा विषय चागला अवगत झाला. मोटले मेहनती आणि बुद्धिमान् गृहस्थ होते. यामुळे त्याच्या सहवासाने बिस्मार्क यास चागला फायदा झाला. बिस्मार्क हे बाह्यतः केवळ उडाणटप्पू वाटत असले, तरी निव्वळ चैन करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति केव्हाहि नव्हती. या दोघाचा स्नेह आमरण अखंड कायम राहिला, याचेहि कारण हेच की, आस्थेने कोणतेहि काम करण्याची प्रवृत्ति दोघातहि सारखीच होती.

इ. स. १८३५ सालच्या मे महिन्याच्या २० व्या तारखेस बिस्मार्क याची दुय्यम अँडव्होकेटची परिक्षा पास होऊन जून महिन्याच्या ४ थ्या तारखेस बर्लिन कोर्टात त्यास नौकरीहि मिळाली. अशा रीतीने बिस्मार्क याची विद्यार्थीदशा संपून नव्या आयुष्यक्रमास सुरुवात झाली.

प्रकरण पाचवे.

गडबडीचे दिवस.

बर्लिन येथील कोर्टात नौकरी मिळाली, तेव्हा ऑटो बिस्मार्क आपला वडील भाऊ बर्नार्ड याजबरोबर राहू लागले. हा वेळपर्यंत बर्नार्ड

याचे लष्करी शिक्षण सुरू होते; पण शिक्षण घेण्याची साले संपल्या-मुळे ते पुन्हा विश्वविद्यालयात अभ्यास करू लागले. एका वर्षात त्याचा क्रम संपला व पॉट्सड्याम येथे त्यास नौकरीही लागली. बर्नार्ड यास लष्करी शिस्त लागली असल्यामुळे ऑटोचे स्वच्छदी वर्तन त्यास फारसे पसंत पडले नाही; तथापि कित्येक वेळा ऑटोच्या काही मौजा ऐकून त्याचा लष्करी बाणा मावळून त्यास हंसू कोसळे. बर्लिन येथील कोर्टात ऑटो एका साक्षिदाराची साक्ष घेत होते. या साक्षिदाराचे उद्दाम वर्तन आणि फाजील बोलकेपणा पाहून ऑटो यास सताप आला. त्या साक्षिदाराच्या अंगावर मोठ्याने खेकसून ते त्याला ह्मणाले, “आतां तुम्ही सभ्यतेने वागला नाही, तर धक्के मारून मी तुम्हास कोर्टाच्या बाहेर घालवीन.” ऑटोचे हे शब्द ऐकून म्याजिस्ट्रेट त्याजकडे वळून हळूच ह्मणाले, “कोणालाहि कोर्टातून घालविण्याचे काम तुमचे नसून माझे आहे.” खटल्यास पुढे सुरुवात झाली. त्या साक्षिदाराचा उद्भटपणा अधिकच वाढत चालला. तेव्हा बिस्मार्क पुन्हा ओरडून त्याला ह्मणाले, “तुम्ही नीट रीतीने वागला नाही, तर म्याजिस्ट्रेट साहेबाकडून मी तुम्हास धक्के मारवीन.” अशा रीतीने म्याजिस्ट्रेटची कोटी उलट त्याच्या गळ्यात घातली.

कायदेपंडिताचा धदा बिस्मार्क यास आधीच अप्रिय होता. तशातून वरच्यासारखे प्रकार नेहमी घडत असल्यामुळे या धद्याचा त्यास अधिकच वीट आला. याशिवाय अधिकारीवर्गाचा उद्दामपणाहि त्यास खपेनासा झाला. एके वेळी घटस्फोटाचा खटला ते चालवीत होते. कोर्टात आलेली बाई काडी मोडून देण्यास काही केल्या कबूल होईना. तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न बिस्मार्क यानी नानाप्रकारानी केला. पण काहीं केल्या तिची समजूत पटेना. तेव्हा त्यानी आपल्या वरिष्ठ

अँड्होकेटला खटला पुढे चालवून तडजोड करण्यास विनंति केली; बिस्मार्ककडे पाहून हंसत हंसत व तुच्छतादर्शक मुद्रा करून वरिष्ठाची स्वारी मोठ्या थाटाने उभी राहिली. धंद्याचे कौशल्य बिस्मार्क यांच्या आगी नाही, असेच जणू काय हे वरिष्ठ आपल्या मुद्रेने सुचवीत होते. पण ती बाई असली खमंग की, येवढ्या मोठ्या कायदेपडिताच्या जिव्हास्त्रापुढेहि ती नरम पडली नाही. आमच्या कायदेपंडितानी अखेरीस नानाप्रकारचे धाकहि दाखवून पाहिले, पण अखेरीस तो खटला त्यास तेथेच सोडावा लागला. असल्या प्रकारच्या खटल्यात निदर्शनास आलेला कायद्याचा अपुरेपणा व वरिष्ठ कायदेपंडिताचे व सरकारी अधिकारीवर्गाचे उद्दाम वर्तन यामुळे या धंद्यापासून बिस्मार्क याचे मन अधिकच प्रवृत्त होत चालले.

धंद्यांत त्यांस अशा प्रकारे त्रास होत असला, तरी बर्लिनसारख्या राजधानीच्या शहरीं मिळणाऱ्या इतर सामाजिक सुखामुळे या त्रासाचा त्यांना बराच विसर पडे. कौट फॉ बिस्मार्क-बोहलेन या नावाचे त्याचे एक आत बर्लिन शहरी होते. त्याजकडे बिस्मार्क याचे बरेच जाणे येणे असे. याशिवाय त्याच्या मावशीचा नवरा जनरल फॉ केसेल हाहि त्या वेळी बर्लिन येथेच होता. त्याजकडेहि बिस्मार्क वारंवार जात येत असत. बिस्मार्क याच्या मावसबहिणी स्वभावाने आनंदी आणि कलाकुसरीच्या कामात चतुर असल्यामुळे मावशीच्या घरी त्याचा वेळ मोठ्या आनंदाने जाई. त्याची हेलेना या नावाची एक मावसबहिण चित्रकलेत मोठी कुशल होती. बिस्मार्क यांचे तिने काढलेले एक चित्र अद्यापीहि उपलब्ध आहे. मनाचा मोकळेपणा, कर्तबगारी आणि एकाग्रता हे भाव या चेहऱ्यावर तिने स्पष्टपणे रेखाटले होते. याच गुणामुळे बिस्मार्क बर्लिनमध्ये मोठे लोकप्रिय झाले. त्याची वागणूक नेह-

मीच मोठी सरदारी थाटाची व फार सभ्यपणाची असे. यामुळे ते को-
ठेहि चार मंडळींत गेले तरी कोणासहि ते अप्रिय होत नसत.

बिस्मार्क यांचे आतसंबंधी वरच्या दर्जाचे लोक असल्यामुळे राजदरबारीं
त्यांची चांगली वग असे. त्याचमुळे बिस्मार्क याचाहि प्रवेश राजवाड्यात
झाला. इ. स. १८३५ च्या अखेरीस राजवाड्यांत एक मोठ्या थाटा-
चा बॉल-नाच-झाला. त्या प्रसंगी बिस्मार्क यांनाहि बोलावणे होते.
त्याच वेळी त्या वेळचे प्रशियाचे युवराज प्रिन्स वुइलियम यांची व
बिस्मार्क याची पहिली मुलाखत झाली. प्रिन्स वुइलियम हेच पुढे
पहिले जर्मन बादशहा झाले. या मुलाखतींत बिस्मार्क यांजबरोबर त्याचे
सहाध्यायी व मित्र फौ शेक हेहि हजर होते. या दोन उंच आणि धिप्पाड
तरुणास पाहून प्रिन्स वुइलियम हसणाले, “ गार्ड पलटणीच्या मोज-
मापानेच वकिलीच्या धंद्यांतलीं माणसेहि निवडली जातातसे दिसते.”

नखरेबाज शिष्टाचार पद्धति आणि हंसत मुरकत मितभाषण करणे
या सामाजिक कलांचे वळण बिस्मार्क याच्या आगी प्रथमपासूनच नव्हते.
गरीबाच्या झोपडीपासून राजवाड्यापर्यंत सर्वांशी सारख्याच मोकळे-
पणाने ते वागत. प्रस्तुत बॉलच्या प्रसंगीहि त्याची अशीच वागणूक
झाली. तेव्हा दरबारी रिवाजात मुरलेल्या काही फाजिल शिष्टांच्या अंगावर
त्यामुळे शहारे यावेत यात काही मोठेसे नवल नाही. बिस्मार्क याच्या
मोकळ्या वागणुकीकडे पाहून हे शिष्ट प्रसंगी मोठ्याने हंसतहि असत.
राजदरबारांत बिस्मार्क यांचा प्रवेश झाल्यामुळे दुसऱ्याहि सरदार दरक-
दार वगैरे घराण्यातून प्रसंगविशेषी त्यांस बोलावणी येऊं लागली. बि-
स्मार्क यास नृत्यकलेचा शोक असे व त्या कलेत ते तरबेजहि होते.
यामुळे बॉलसारख्या प्रसंगी त्यास हटकून बोलावणे येई व सर्व
मंडळीस ते प्रियहि होत असत. एके वेळी एका दरबारी

वकीलकडे असाच नाचाचा समारंभ झाला; तेव्हा बिस्मार्क व त्यांचे स्नेही शोक हे दोघेहि हजर होते. युरोपीय पद्धतीचे नृत्य बऱ्याच मोठ्या शारीरिक श्रमाची बाब आहे. यामुळे आपल्या या नर्तक मंडळीस श्रमपरिहारार्थ कांही खाद्य पेय वस्तु देण्याची रीत आहे; पण आमचे वकील साहेब पक्के तिमाजी नाईक असल्यामुळे त्यांनी खाण्यापिण्याची तजवीज काहींच केली नव्हती. बिस्मार्क आणि शोक याच्या सारख्या तरण्या बाडास हे अर्थातच पसंत होण्यासारखे नव्हते. सभ्यतेने हळूहळू सूचना देऊन आपले मनोगत यजमानास कळविणे या कलेचे बाळकडू बिस्मार्क यास कोणी पाजले नव्हते. तेव्हा बिस्मार्क व शोक यांनी या वकीलसाहेबांची खोड मोडण्याचा निश्चय केला. वकीलसाहेबाकडे पुन्हा दुसरा नृत्यसमारंभ झाला, तेव्हा नृत्याच्या अखेरीस या दोघानो आपल्या खिशातून मोठमोठाले भाकरीचे तुकडे व लोणी बाहेर काढून फराळास आरंभ केला. त्याचे हे कृत्य पाहून सारी मंडळी आश्चर्यचकित होऊन त्यांजकडे टकमका बघू लागली. ही गोष्ट एके प्रसंगी बिस्मार्क यांनी स्वतःच सांगितली व अखेरीस ते ह्मणाले, “आपल्या उदार वकील साहेबानी यापुढे खाण्यापिण्याची चंगळ उडवून दिली; पण पुढे कोणत्याहि प्रसंगी त्यांनी आह्मांस मात्र बोलाविले नाही. ”

असल्या प्रकारच्या बारिकसारिक कथातून एकच मुद्दा आपणास घेण्यासारखा आहे. तो हाच की, बिस्मार्क याच्या आगी प्रसंगावधान आणि धैर्य हे गुण विशेषकरून होते. कोणत्या प्रसंगी काय करावे, याबद्दल ते कधीहि बुचकळ्यात पडले नाहीत. प्रसंग आला की, त्यावरची तोड त्याजपाशी हजर असे. तसेच त्या तोडीचा अम्मल करण्यास लागणारे मनो-धैर्यहि त्याजपाशी होते. क्रोनेन रस्त्यावर एक चांभार त्या वेळी रहात असे. तो आपल्या धऱ्यात फार प्रवीण होता; पण वक्तशीर काम करणे त्याला

ठाऊक नव्हते; यामुळे त्याची गिऱ्हाइके अगदी कंटाळून जात. तो काम चांगले करीत असल्यामुळे त्याला सोडून देणेहि जिवानर येई. एके वेळी बिस्मार्क यांचा जोडाहि ठरलेल्या वेळी त्यास मिळाला नाही. वेळ ठरविणे आणि ती चुकविणे, या दोन्ही गोष्टी त्या चाभाराच्या अंगवळणीच पडल्या होत्या. पुन्हा दुसऱ्या दिवशीं सकाळी बिस्मार्क याचा गडी चाभाराच्या घरी हजर झाला. अर्थात् जोडा तयार नव्हता. तो थोड्या वेळाने तयार होईल, असे नेहमीचे उत्तर देऊन चांभाराने गड्याची रवानगी करून दिली. गडी जाऊन सुमारे दहा मिनिटे होतात न होतात तोच बिस्मार्क यांजकडून दुसरा एक गडी येऊन जोडा मागूं लागला. अशा रीतीने प्रत्येक दहा मिनिटास एक याप्रमाणे तगादे संध्याकाळपर्यंत सुरू झाले. एकसारख्या पडणाऱ्या पाण्याच्या थेवाने जसे दगडासहि भोक पडते, तशीच गोष्ट या चाभाराची झाली: या तगाद्यानी कंटाळून जाऊन त्याच दिवशी संध्याकाळी त्याने बिस्मार्क याचा जोडा तयार करून दिला यानंतर पुढे केव्हाहि अशी दिरंगाई बिस्मार्क याच्या कामास त्याने केली नाही, हे सागावयास नकोच.

बर्लिन शहरी एक वर्ष गेल्यानंतर बिस्मार्क याची नेमणूक सरकारी वकील या नात्याने एलाशापेल येथे झाली. या गांवी कौट अर्निम-बायटझेनबर्ग या नावाचे अधिकारी चीफ कमिशनरच्या हुद्यावर होते. आपल्या कामात फार वाकबगार, असा त्याचा फार लौकिक होता. हे पुढे मागे चागल्या पदवीस चढतील असे लोक ह्मणत. अशा प्रकारच्या सरकारी अधिकाऱ्यांची बहाल मर्जी ज्या नोकरावर असेल, त्याचें नशीब पुढे मागे चागले खुलण्याचा संभव होता. एलाशापेल येथे गेल्यावर बिस्मार्क हे शिरस्त्याप्रमाणे आपल्या वरिष्ठास भेटावयास गेले व कौट

साहेबांनीं त्याचे आदरातिथ्यहि चागल्याप्रकारे केले. आरंभी बिस्मार्क यानीं आपले सरकारी वकिलीचे काम फार आस्थेने आणि फार झटून केले; पण त्याचा स्वभाव जन्मतः पडला स्वच्छदी. तो त्यास कसचे स्वस्थ बसू देतो! मोठमोठ्या सरदार घराण्यात त्याचा प्रवेश झाला आणि त्याच्या आनंदी आणि रंगेल स्वभावामुळे लोकहि त्यास चाहू लागले. अशा रीतीने नाच गाणी पुन्हां चालू झाली. त्यांना फ्रेच आणि इंग्लिश या दोन भाषा चागल्या अवगत होत्या, ऑकेन अथवा एलाशॉपेल हे सरहद्दी नजीकचे गाव असल्यामुळे तेथे फ्रेच, इंग्रज वगैरे लोकाची बरीच वस्ती आहे. विशेषतः श्रीमंत व चैनी इंग्रज आणि फ्रेच या गावी नेहमी येऊन राहतात. ऑकेनच्या इंग्रज रहिवाशास तर बिस्मार्क फारच प्रिय झाले. त्या वेळी ड्यूक ऑफ क्लीव्हलंड नावाचे एक इंग्रज उमराव तेथे रहात होते. त्यांची मर्जी बिस्मार्क याजवर अगदी बहाल असे. बिस्मार्क याची वृत्ति अस्सल इंग्रजाचीच आहे, असे ड्यूकसाहेब क्षणतः वास्तविक पहाता बिस्मार्क याच्या मनोवृत्ति खरोखर अस्सल जर्मन वळणाच्या होत्या. असे असताहि त्यांनीं आपली छाप ड्यूक याजवर बसविली, यावरून आजुबाजूची परिस्थिति ओळखून तदनुरूप आपले वर्तन ठेवण्याची कला बिस्मार्क यास कशी अवगत होती, हे दिसून येते. अशाच प्रकारे ऑकेन येथील बेल्जन् व फ्रेच रहिवाशावरहि त्यांनी आपली छाप बसवून आपणास प्रिय करून घेतले होते. बेल्जम, फ्रान्स आणि न्हार्डन नदी काठचा प्रात यांत आपल्या नव्या स्नेह्याबरोबर त्यांनी अनेकवार प्रवास केला. अशा रीतीने काही काळ त्यांनी चैनीत घालविला, पण पुढे ही चैन लवकरच संपुष्टात आली. कर्जांत आपण अगदी बुडून गेलो आहो, असें बिस्मार्क यास दिसून आले. यापुढे एलाशॉपेलसारख्या चैनीच्या आगरांत राहून आपला निभाव लागावयाचा नाही, असें त्यास दिसून

आले, तेव्हा पॉट्सड्याम येथे आपली बदली करून घेऊन इ. स. १८३७ सालच्या पावसाळ्यात बिस्मार्क त्या गावी गेले.

सरकारी ऑफीसचे काम करणे बिस्मार्क यास मनापासून केव्हांच आवडत नसे. विश्वविद्यालयात असता स्वछंदीपणाचा जो विकार त्यास जडला, तो अद्यापि नाहीसा झाला नसल्यामुळे सरकारी कचेरीचे काम मानेवर धोडा दिल्याप्रमाणे त्यांस वाटे. तथापि पॉट्सड्याम येथे प्रथम काही दिवस त्यांनी मन लावून काम केले. त्याचे मदतनीस बुइलके हेहि फार काम करणारे गृहस्थ होते. यामुळे बिस्मार्क यांचेहि काम बहुधा तेच आटोपीत.

त्या वेळी जमिनीच्या बाबतीत काही नव्या सुधारणा सरकारातून होत होत्या. त्यात एका शेतकऱ्याची जमीन सरकारात घेण्याचे ठरले, तेव्हा त्या शेतकऱ्याच्या तर्फे बिस्मार्क यांनी केलेल्या भाषणातील एक लहानसा उतारा अद्यापिहि विशेष प्रसिद्ध असा आहे. ते ह्मणाले, “अलीकडे जे सुधारणेचे खूळ पिकले आहे, त्याला बेलगामपणे वाटेल तसा धुडगूस घालू द्यावयाचा काय ? ही सुधारणा आगगाडीच्या वेगाने धावून वाटेल तिकडे आणि वाटेल तसा खराटा फिरवीत आहे ! आमची शेतेभाते आणि जमिनी तुडवून ही सुधारणा आमची पवित्र मानसिक बंधनेहि नष्ट करीत आहे ! माझ्या वाडवडिलानी लावलेली एकादी बाग तुझी मोडून टाकली अथवा माझ्या एकाद्या पूज्य पितराचे थडगे मोडून तेथे तुझी एकादे तळे निर्माण केले, तर माझ्या हृदयाला जो चरका बसेल, त्याचा वण तुम्ही कितीहि पैसा दिला, तरी भरून येईल काय ?”

बिस्मार्क हे सुधारणेच्या विरुद्ध होते, असे यावरून सकृददर्शनी दिसते, पण ते खरे नाही. किंबहुना बिस्मार्क हे “भयंकर सुधारक”

आहेत असे त्याचे स्नेही म्हणत असत. सर्वत्र समता आणि बंधुभाव असला पाहिजे, हे मत त्या वेळी जर्मनीत बरेच प्रचलित झाले होते. या मताचा फिट्झ् रूटर या नावाचा एक मोठा प्रवर्तक तुरंगात शिक्षाहि भोगीत होता. पाठशाळा आणि विश्वविद्यालये यात हे मत सर्वत्र प्रचलित झाले होते. बिस्मार्क याच्या मनावरहि या वेळी या मताचा पगडा पूर्ण बसला होता.

सैन्यात दाखल होण्याचे बिस्मार्क याचे वय झाल्यामुळे पॉट्सड्याम येथील जागर गार्डस् नावाच्या पलटणीत इ. स. १८३८ च्या मार्च महिन्याच्या २५ व्या तारखेस ते दाखल झाले. त्या वेळी त्याच्या वरिष्ठाने त्याजबद्दल फार चागले मत दिले. “ हर्र फॉ बिस्मार्क यास स्वभावतःच सरकारी कामाचा कंटाळा आहे, तथापि केवढ्याहि उच्च सरकारी जाग्यास लागणारी पात्रता त्याच्या आगी पूर्ण आहे, अशी माझी खात्री आहे.” असे या वरिष्ठाने आपले मत प्रदर्शित केले.

जर्मन साम्राज्याच्या मुख्य प्रधानाच्या पदावर बिस्मार्क आरूढ झाले, तेव्हाहि कामाचा कंटाळा त्याच्या आगी पूर्वीप्रमाणेच होता; तथापि राजकारणाच्या भानगडी जसजशा उपस्थित होत, तसतसे त्यास पुरे पडण्याकरता तासाचे तास ते काम करीत बसत. जरूरीच्या कामात आळटाळं करावयाची नाही, असा त्याचा बाणा असे. काम आवडले अथवा न आवडले, तरी ते पुरे केल्यावाचून त्याचा पिच्छा ते सोडीत नसत. कित्येक वेळा एकसारखे ते इतके काम करीत की, ते पाहून मोठ्या मी मी म्हणणाराची देखील छाती फाटावयाची.

बर्नार्ड आणि आटो या बंधुद्वयाना आता थोडेसे काळजीचे दिवस आले. बिस्मार्क याची आई या वेळी बरीच आजारी पडली. त्यांतून ती बहुधा उठत नाही, असे बिस्मार्क यास वाटू लागले. या वेळी बिस्मार्क

घराण्याची सापत्तिक स्थितीहि बरीच काळजी करण्याजोगी होती. बिस्मार्क याचे वडील आनंदी स्वभावाचे आणि हाताचे सढळ असल्यामुळे इस्टेटील कर्ज झाले होते. शेतकी सुधारण्याकरतां बिस्मार्कच्या आईने बराच खर्च केला होता, पण त्यापासून फायदा न होता त्यातला बराच भाग अगावर राहिला होता, स्वतः ऑटोनेहि बरेच कर्ज करून ठेवले होते, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. विश्वविद्यालयातील आणि एलाशॉपेल येथील आपल्या वर्तणुकीचा बिस्मार्क यास आता पुरा पश्चात्ताप होऊं लागला.

आता घरच्या इस्टेटीची व्यवस्था स्वतः पाहून खर्चाला आळा घालून उत्पन्न वाढवावे असे या दोघा बंधूनी ठरविले. एलडेना या नावाच्या गावी एक शेतकीचे कॉलेज होते. त्यात जाऊन अभ्यास करण्याचे बिस्मार्क यानीं ठरविले. हे साधण्याकरता ग्रीफस्वाल्ड गावी असलेल्या पलटणींत त्यानी लष्करी खात्याकडून आपली बदली करून घेतली.

कॉलेजातील सर्व शिक्षण बिस्मार्क फार मनःपूर्वक करीत असत. त्याचप्रमाणे लष्करी नौकरीहि चागल्या रीतीने बजावून आपल्या शिपाईगिरीबद्दल त्यानी सर्वांची खात्री पटविली. आपल्या बरोबरीच्या शिपायाशी ते बंधुभावाने वागत असत. त्याच्यासाठीं प्रसंगी जिवास जीव देण्याची त्याची तयारी होती, असे त्या वेळच्या एका हककिर्तीवरून दिसून येते. एके वेळी लष्करी तालीम घेण्याकरता त्यांची पलटण रानात गेली होती. जागर पलटणीतील लोकास बगळ्याची शिकार करण्याचा मोठा शोक असे. पाखराची शिकार करण्याच्या बाबतीत त्या वेळीं प्रशियात फार कडक कायदे होते, तथापि लष्करी लोक चोरून हा उद्योग करीतच असत. आपली नेहमीची तालीम सपवून बिस्मार्क याची पलटण बराकीत येत होती. वाटेत त्यांना बगळ्यांचा एक मोठा कळप दिसला, तेव्हा बिस्मार्क यांच्या मागच्या रागेतील एका गृहस्थास

शिकारीची अनावर इच्छा होऊन त्याने आपली बंदुक त्या कळपावर झाडली. पलटणीचे मुख्य अधिकारी बरेच पुढे असल्यामुळे ही गोष्ट त्याच्या फारशी लक्षात येणार नाही, असे या शिकाऱ्यास वाटले; पण त्या बिचाऱ्याचा अदमास अगदी चुकला. बंदुकीचा आवाज ऐकून कप्तान साहेबानी आपली पलटण एकदम उभी केली आणि सर्व शिपायांच्या बंदुकांची तपासणी सुरू केली. पहिल्या रागेतल्या सर्व शिपायांच्या बंदुका बरोबर असल्याचे त्यास आढळून आले. आता मागच्या रागेची पाळी आली. ज्या गृहस्थाने बंदुक उडविली होती, त्याचे काळीज धडधडू लागले. रिझर्व सैन्यात लेफ्टेनंटच्या जागेवर त्याची नेमणूक लवकरच व्हावयाची होती; पण अशा प्रकारच्या अपराधात सापडल्यावर या बढतीची आशा आपणास नाही, हे त्यास स्पष्ट दिसले. पुढे सरून अपराधाची कबुली देण्यास तो अगदी तयार झाला. बिस्मार्क त्याच्या शेजारीच उभे होते. ते हळूच त्याला म्हणाले, 'बंदूक बदल.' ही अदलाबदल एका मिनिटात झाली. बिस्मार्क याच्या या कृतीमुळे त्या गृहस्थाच्या बढतीस खो मिळाला नाही, हे निराळे सांगावयाला नकोच.

या वेळच्या बिस्मार्क याच्या एका शिपायी स्नेहाने त्याचे पुढील-प्रमाणे वर्णन केले आहे:—“ आपल्या पूर्वीच्या शाळा सोबत्यापैकी ग्रीफस्वॉल्ड येथे कोणी भेटला, तर पूर्वीप्रमाणे त्याच्याशी बिस्मार्क मोकळेपणाने वागत नसत. तसे करण्यास काही कारणे आहेत, असे ते म्हणत. ग्रीफस्वॉल्ड येथील बड्या लोकांच्या कुटुंबातहि ते जातयेत नसत. त्याचा सर्व बाणा पूर्ण सरदारी थाटाचा होता. यामुळे भलता कोणी मनुष्य त्याजपाशीं फाजील सलगी करण्यास धजत नसे. उद्दाम अथवा हलकट मनुष्याशी त्यानी कधीहि स्नेह केला नाही.”

इ. स. १८३९ सालच्या अगदी आरंभीच बिस्मार्क याजवर एका मोठ्या दुःखाचा पहिला घाला पडला. इ. स. १८३९ च्या जानेवारी महिन्यांत त्याची प्रियमाता इहलोक सोडून गेली. आईवर बिस्मार्क याचे अतोनात प्रेम होते. त्याचप्रमाणे बिस्मार्क यांची मनोघटना त्याच्या आईला जशी समजली होती, तशी ती दुसऱ्या कोणासही ठाऊक नव्हती. यामुळे या मायलेकराची चित्ते अगदी एकरूप होऊन गेली होती. आईच्या मरणाने बिस्मार्क यास अनिवार दुःख झाले. आपल्या कर्तबगारीसंबंधी आपल्या आईला फार आशा होती, व ती पुरी करण्याजोगे कोणतेहि कार्य आपल्या हातून घडले नाही, हे मनात येऊन त्याच्या दुःखात आणखी भरच पडली. काही अलौकिक कर्तबगारी करावी अशी इच्छा त्याच्या चितात अनिवार होती; पण काय करावे, हेच त्यांस सुचेना. आपले अखेरचे साध्य काय, हेच त्यांनी आपल्या चितात अद्यापि ठरविले नव्हते. संसाराच्या ओघाबरोबर आजतागाईत ते कोठे तरी वाहवत होते. या साऱ्या गोष्टीबरोबरच स्वतःचे पूर्वचरित्र आठवून ते फार पश्चाताप करू लागले. आईची आशा तृप्त करण्यासारखे आपण काही केले नाही, ते नाहीच; पण उलट स्वच्छंदीपणे वागून तिला दुःख मात्र दिले, हे मनात येऊन त्यांचे चित्त होरपळू लागले. पूर्वकाळ स्वच्छंदात घालविला आणि भविष्यकाळ अद्यापि अधेरात आहे, असे त्यास वाटू लागले. कायदेपंडिताचा धंदा त्याच्या मनाजोगा मुळीच नव्हता. मनाची कितीहि समजूत घालण्याचा यत्न केला, तरी आपले चित्त या धंद्याकडे लागत नाही, असे त्यास दिसून आले. ' ओंढो मोठा राजकारणी पुरुष होईल ' असे आपली आई ह्मणत असल्याचे स्मरण त्यास या वेळीं झाले; पण एकाद्या राजकीय खात्यांत आपला प्रवेश होणार कसा, आणि झाला

तरी आपल्या हातून विशेष ते काय होणार, हेच त्यास समजेना. याशिवाय घरची इस्टेट धूळ खात पडली होती, तिची व्यवस्था प्रथम लावणे फार अगत्याचे होते. यामुळे कोणत्याहि सरकारी खात्याकडे ढुंकून पाहणेसुद्धा या वेळी शक्य नव्हते. या काळासंबंधी पुढे एका प्रसंगी बोलत असता बिस्मार्क ह्मणाले, “ मी त्या वेळी कायद्याचा एक मोडका अवयव बनलो होतो. ” आपणास आवडत नाही, अशा धंद्यात पडण्याचे ज्याच्या नशिबी येते, असे लोक त्या धंद्यात बहुधा अपेशी ठरल्याचे दिसून येते. एवढेच नव्हे, तर त्यामुळे त्याचे मन अदु होऊन पुढे दुसऱ्या कोणत्याहि धंद्यास नालायक ठरते. सामान्य मनुष्याची ही गोष्ट झाली. पण लूथर, लेसिंग, गटे, शीलर, फिच, इत्यादि लोकोत्तर पुरुषांची गोष्टच वेगळी. आरंभीच्या अपयशाने त्यांची चित्ते मृदु न होता ती अधिक तेजस्वी मात्र होतात. आरंभीच्या अपे-
शामुळे केवढीहि दुःखे त्यास भोगावी लागली असली अथवा केव-
ढ्याहि आपत्ती त्याजवर कोसळल्या असल्या, तरी त्याची चित्ते भंग न पावतां वज्राहूनहि अधिक कठोर बनतात.

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तरायां चेतांसि कोहि विशातुमर्हति ॥

हं महाकवी भवभूतीचे वचन किती खरे आहे !

अशा प्रकारे बिस्मार्क याची मनःस्थिति फार चमत्कारिक झाली होती. त्यांचे मन दुभंग होऊन गेले होते आणि काय करावे हे त्यास सुचत नव्हते. शिपायी या नात्याने ज्या कामगिन्या त्यास कराव्या लागत, त्यात त्याच्या या फाटलेल्या मनोवृत्तींचे प्रदर्शन फारसे होत नसे; तथापि खाजगी वर्तनात त्यांचे औदासिन्य ताबडतोब निदर्शनास येई. अशा प्रकारची मनःस्थिति असता घरच्या इष्टेटीची व्यवस्था त्याच्या

अंगावर पडली. पोमेन्यानिया प्रातातील कुलज, नीपोंक आणि जॉर्जे-
लिन इतक्या गावी त्याची वडिलार्जित मिळकत होती. तिची व्यवस्था
दोघा बंधूनी करावी असे ठरले. शॉनहॉसन गावी त्याचा मुख्यत्यार बेलिन
हा तेथील सगळी व्यवस्था पहात होता. बिस्मार्क याचे वडील व त्याची
बहीण मालवीन ही शॉनहॉसन गावी जाऊन राहिली. बिस्मार्क याचे
वडील फर्डिनंड याच्या स्वभावात काही बदल झाला होता असे नाही.
ते पूर्वीसारखेच निष्काळजी वृत्तीचे असून अरण्यातून शिकार कर-
ण्यात आपला बराच वेळ घालवीत. तथापि ते परोपकारी असल्यामुळे
बाकीचा वेळ गावच्या कामी ते घालवीत असत. शॉनहॉसन गावची
कुटुंबे त्याचे नाव अद्यापि मोठ्या प्रेमाने आणि आदराने घेत असतात.

इस्टेटीचे दोन विभाग करून तिची व्यवस्था प्रत्येकाने स्वतंत्रपणे
करावी, असे बिस्मार्क यांचे ह्मणणे होते. उलटपक्षी दोघाहि बंधूनी
समाईक व्यवस्था पहावी, असे बर्नार्ड याचे मत होते. आपला हात
अधिक सटळ आहे, ही जाणीव बिस्मार्क यास असल्यामुळे आदा व
खर्च ही समाईक राहिली, तर आपल्या वडील बंधूंचे नुकसान आप-
ल्यामुळे होईल, असे त्यास वाटले; पण बर्नार्ड यास हे ह्मणणे पसंत
पडले नाही.

उभयतां बिस्मार्क बंधू आतां झटून काम करूं लागले. पहांटे दिसूं
लागल्यापासून तो बरीच रात्रपडेपर्यंत ते आपल्या इस्टेटीवर खपत
असत. हा वेळपर्यंत अत्यंत अव्यवस्थेमुळे साऱ्या इस्टेटीची वाताहत
झाली होती. प्रत्येक बारिकसारिक बाबतीत सुद्धां मालकाचा हात
फिरल्यावांचून ती उत्पन्नास येण्यासारखी नव्हती. या वेळी बिस्मार्क
घराणे अगदी खालावले असून दहापाच रुपयेसुद्धां हातउसने देण्या-
सारख्या स्थितीत ते नव्हते, असे बिस्मार्कचे काहीं चरित्रकार ह्मणतात;

पण त्याच्या ह्मणण्यात फारसे तात्पर्य दिसत नाही. बिस्मार्क घराण्यास या वेळी बरेच देणे झाले होते, ही गोष्ट खरी; पण इस्टेटीची व्यवस्था बिस्मार्क बंधूच्या हाती आल्यापासून दोन वर्षांच्या अवधीतच त्यांनीं सर्व देणे फेडून टाकले, यावरून त्यांची स्थिति इतकी खलावली असावी, असे दिसत नाही. गैरव्यवस्थेमुळे यावे तसे उत्पन्न येत नव्हते ही गोष्ट मात्र खरी. याशिवाय उत्पन्नाचा जेवढा पैसा येई तेवढा सारा जमिनीचा मगदूर वाढविण्याकडे खर्च होत असे.

इस्टेटीची व्यवस्था आपल्या हाती घेतल्यावर बिस्मार्क बंधूंनी शक्य तितका खर्च कमी करून टाकला. ऑटो बिस्मार्क हे आता अगदी मध्यम शेतकऱ्याच्या थाटाने राहू लागले. पूर्ववयातील स्वच्छदी वर्तन आणि साप्रतच्या स्थितीतील अत्यंत साधेपणा या दोन परिस्थितीचा विरोध बिस्मार्क यास आरभी चागलाच जाणवला. कांही तरी अचाट कार्य करावे ही त्यांची प्रबल मानसिक इच्छा यत्किंचितहि कमी झाली नव्हती, पण परिस्थितीचा ओघ असा प्रबळ होता की, त्याच्या सपाख्यात स्वतंत्र अशा कोणत्याच कर्तव्यगारीस वाव मिळण्यासारखा नव्हता. अशा रीतीने एका बाजूस प्रबळ इच्छाशक्ति आणि दुसऱ्या बाजूस तितकीच प्रबळ परिस्थिति बिस्मार्क यांस ओढीत असता, त्यांचे कसे हाल झाले असावेत, याची कल्पनाच केली पाहिजे.

बर्नार्ड आणि ऑटो या बंधूंत परस्परप्रेम चागले असल्यामुळे ऑटो यास आपल्या भावाच्या संगतीपासून थोडातरी विरंगुळा प्राप्त होई; पण एवढेहि सुख त्याच्या दैवाला जणू सहन झाले नाही. कारण या वेळी बर्नार्ड यांची नेमणूक नागोर्ड गावी एका सरकारी हुद्यावर झाल्यामुळे ते आपल्या पत्नीसुद्धा तेथे रहावयास गेले. आता इस्टेटीची व्यवस्था दोन भागांनीं करणे प्राप्तच झाले. कूलज गांवाची व्यवस्था

बर्नार्ड पहात असत. बिस्मार्क यास आता पूर्ण एकात मिळाला होता; पण कवीना जो एकात मोठा सुखप्रद वाटतो, तसा तो बिस्मार्क याना वाटला नाही. उलट त्यामुळे त्याचे चित्त अधिक उदास मात्र झाले.

इ. स. १८४१ सालच्या आगष्ट महिन्यात लष्करी तालमीसाठी बिस्मार्क यास बोलावणे आल्यामुळे त्याच्या एकाताचा आणि त्याबरोबरच त्याच्या उदासीनतेचाहि भग झाला, हे एका अर्थी बरे झाले. या साली त्याची नेमणूक ९ व्या लँडव्हर पलटणीत दुय्यम लेफ्टेनंटच्या हुद्यावर झाली. या पलटणीचे मुख्य ठाणे स्टारगार्ड गांवी होते.

इ. स. १८४२ च्या जून महिन्यात जी मोठी सहामाही कवाईत झाली, तीत लँडव्हर उल्हान स्वाराच्या पथकातील एक अम्मलदार या नात्याने बिस्मार्क हजर होते. ही कवाईत सुरू असता एके वेळी उल्हान पलटणीतील दुसऱ्या काही अम्मलदाराबरोबर वेडेल नदीच्या पुलापाशीं ते उभे होते. त्याचा मोतदार हिल्डब्रँड घोड्यास पाण्यावर घेऊन गेला होता. नदीच्या बऱ्याच खोल जाग्यापर्यंत हिल्डब्रँड घोड्यावर बसूनच गेला. इतक्यात काय झाले असेल ते असो, घोडा बिचकून उधळला आणि हिल्डब्रँड पाण्यात पडला. त्याच्या मागोमाग कुल्ह या नावाचा एक स्वार नदीपर्यंत घोडा उडवीत गेला. पण तेथे नदीचा काठ इतका ओढ होता की, पुढे जाताच घोडा एकदम थबकला. यामुळे कुल्ह याचा तोल जाऊन तोहि पाण्यात पडला. त्याच्या घोड्यानेहि त्याच्या मागोमाग पाण्यात उडी टाकली. तेन्हा त्याच्या मानेस विळखा घातून कुल्ह याने आपला जाव कसाबसा वाचविला. हिल्डब्रँड अद्यापि गटंगळ्या खात असून त्याला लवकर मदत मिळण्याचे चिन्ह नाही, असे बिस्मार्क यांस दिसून येताच पुलावरून आपल्या कपड्यामुद्धां त्यांनीं नदींत उडी फेकली व पोहोत पोहोत ते हिल्डब्रँडपाशीं गेले.

घाबरलेल्या हिल्डब्रॅंडने एकदम त्याच्या गळ्यालाच मिठी मारली व अशा रीतीने ते दोघेहि नदीच्या तळीं गेले. काही वेळपर्यंत त्या दोघाचा मागमूस काही समजेना, पण थोड्याच वेळाने नदीच्या तीरी बिस्मार्क आणि हिल्डब्रॅंड बाहेर पडले. त्याचा घोडा अद्यापि पाण्यातच चकरा मारीत होता. तेव्हा ते घोड्यापर्यंत पुन्हा पोहोत गेले व त्याला-हि त्याने तीरापर्यंत खेचून आणले.

ही हकीकत लिपेन गावी घडली आणि तेथल्या स्टेर नावाच्या पाद्याने ती नमूद करून ठेवलेली आहे. गोष्टीच्या शेवटी तो म्हणतो, “लेफ्टेनंट फॉ बिस्मार्क यानी आपल्या मोतदाराचा जीव जसा आज वाचविला, त्याच प्रमाणे पुढेहि जर्मनीचा जीव ते वाचवितील, असें भविष्य मी त्या दिवशी केले असते, तर ते कोणास खरे तरी वाटले असते काय ?”

या शौर्याच्या कृत्याबद्दल बिस्मार्क यास एक चादीचे पदक मिळाले. पुढे त्याजवर अनेक प्रकारच्या पदव्याचा व पदकाचा वर्षाव झाला, तरी हे पदक धारण करण्यास त्यास जसे भूषण वाटे, तसे दुसऱ्या कोणत्याहि पदकाने ते वाटत नसे. सघटित जर्मन संस्थानांच्या प्रतिनिधीची बैठक फ्रँकफोर्ट येथे भरत असे. प्रशियातर्फे बिस्मार्क हे एक वेळ प्रतिनिधि होते. बैठकीच्या वेळी आपले हे पदक धारण करून बिस्मार्क सभा स्थानी गेले, तेव्हा पुष्कळसे चाद लटकाविणाऱ्या एका आस्ट्रियन प्रतिनिधीने त्यास थेटने हटले, “काहो, हा चाद कशाचा? हा पूर्वी माझ्या कोठेहि पाहण्यात आलेला नाही.” बिस्मार्क यानी उत्तर दिले, “आपल्या पाहण्यात तो आलेला नाही, हें बरोबरच आहे. कधी कधी मनुष्याचा जीव वाचविण्याची संवय मला असल्यामुळे मला तो मिळाला आहे.”

इ. स. १८४२ च्या आगष्ट महिन्यात बिस्मार्क यांची बदली लँड-
व्हर घोडदळात झाली. त्यानंतर इ. स. १८४३ साली, ट्रेपटो आणि
ग्रिफनबर्ग गावी असलेल्या चवथ्या उल्हान पथकात त्यानी आपली
मुद्दाम बदली करून घेतली. आघाडीवरची कामे शिकण्याची बिस्मार्क
याची इच्छा होती व त्यासाठी या स्वाराच्या पथकाबरोबर काहीं
काळ ते राहिले.

नीपॉफ येथील काही स्नेही त्यास या पथकात भेटले. युद्धकला
मनापासून शिकण्याची बिस्मार्क याची इच्छा असेल असे त्याच्या या
स्नेही मंडळीस मुळीच वाटले नाही. केवळ काही दिवस मौजेने काळ
काढून शिकार वगैरे करावी, एवढ्याच साठी ही स्वारी या पथकात
आली असावी, असे त्यास वाटले. बिस्मार्क याचा रगेल स्वभाव
त्याच्या पुऱ्या ओळखीचा होता. तशातून रस्त्यात चिलीम ओढीत
फिरणे, मन मानेल तसे स्वतंत्रपणे वागणे अशा प्रकारच्या ज्या संवयी
बिस्मार्क यास जडल्या होत्या, त्या अद्यापीहि कायम असल्यामुळे युद्ध-
कलेसारख्या जबाबदारीच्या व कडक शिस्तीच्या विद्येत त्याचे मन
रमेल असे कोणासच वाटेना. लँडव्हर पथकाचे मुख्य अधिकारी, लेफ-
टेनंट कर्नल फॉ प्ल्यू या नावाचे होते. हे स्वतः पूर्ण लष्करी पेशाचे व
कडक शिस्तीचे होते. बिस्मार्क हे खरोखर चागले अम्मलदार होतील,
असे कर्नल प्ल्यू यासहि वाटेना. तशातून ते पायदळ पलटणीतून व
लँडव्हर घोडदळांतून आले असल्यामुळे उल्हान स्वारांची कडक शिस्त
त्याच्या आगी मुळीच नव्हती. यामुळे ड्यूटीवर असता कित्येक वेळा
त्याचे हातून थोडाबहुत गाफीलपणा होई. अशी वेळ आली ह्मणजे
कर्नल प्ल्यू हेहि प्रसंगी त्यांस चापण्यास कमी करीत नसत. लष्करी
बाबीत कोणी ढिलेपणा केला, तर त्याची चवकशी गोल्डनपग

नावाच्या एका उपाहारगृहात बसून कर्नल प्ल्यू हे करीत असत. ग्रिफ-नबर्ग आणि ट्रेपटो याच्या दरम्यान हें उपाहारगृह आहे. गोल्डनपग हे नाव सर्व पलटणीला मोठ्या बागुलबोवासारखे वाटत असे. या उपाहारगृहात जाण्याचा प्रसंग बिस्मार्क यास वारवार येऊं लागल्यामुळे पहिली सहामाही सपताच त्यानी हे पथक सोडले. यानंतर पुन्हा केव्हांहि ते उल्लान पथकात गेले नाहीत.

बिस्मार्क यास लष्करी बढती आरंभीं तरी लवकर मिळाल्याचे दिसून येत नाही. फ्रॅंकफर्ट येथे भरणाऱ्या जर्मन प्रतिनिधी सभेत प्रशिया तर्फे त्याची नेमणूक झाली, तेव्हा सुद्धा त्यांचा लष्करी दर्जा दुय्यम लेफ्टेनंटचाच होता. प्रशियाच्या प्रतिनिधित्वाचा मोठ्या मानाचा अधिकार त्याजकडे असता त्याचा लष्करी दर्जा बऱ्याच कमी प्रतीचा होता. यामुळे त्याचे स्नेही त्यांस 'मेहेरबान लेफ्टेनंट' (His Excellency the Lieutenant) असे थट्टेने ह्णत. लष्करी आणि मुलकी दर्जाच्या या भेदामुळे बिस्मार्क यासहि वाईट वाटे. तेव्हा आपला लष्करी दर्जा वाढविण्यासाठी त्यानी एका ब्रिगेड मेजरकडे खटपट केली. तेव्हा 'तुम्हास लष्करी बढती लवकर पाहिजे असेल, तर खड्या लष्करात आणखी कांही काळ तुम्हास शिक्षण घेतले पाहिजे' असा जबाब या अधिकाऱ्याने त्यांस दिला. लष्करी पेशाची नोकरी आधीच कठीण. या शिवाय मुलकी दृष्टीने आपण 'मेहेरबान' हे उपपद धारण करीत असता एकाद्या अक्षरशत्रु हडेलहप्याच्या हाताखाली नोकरी करणें बिस्मार्क यास बरे वाटेना, आणि तशी नोकरी करण्यास त्यास फुरसतहि मिळण्यासारखी नव्हती. यामुळें अधिक शिक्षण घेण्यास आपणास वेळ नाही, अशी सबब त्यांनीं ब्रिगेड मेजरला सांगितली. पुढे एके प्रसंगीं ब्रिगेड मेजर याची खासगी गांठ घेऊन त्यास ते म्हणाले, "आपणास

लष्करी कायद्याची उत्तम माहिती आहे. तशातून आपण लेखणीचेहि बाके आहा, तेव्हा एकाद्या कायद्याचा आधार घेऊन माझा अर्ज वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे मर्जास येईल, असे करा.” कोणत्याहि लॅडव्हर अधिकाऱ्याचा दर्जा त्याच्या सामाजिक दर्जाशी विसंगत असला, तर त्याचा लष्करी दर्जा वाढवावा, अशा अर्थाचा प्रधान मंडळाचा एक जुना हुकूम या ब्रिगेड मेजर साहेबाने काढला. बिस्मार्क याच्या बाबीत हा हुकूम लागू पडेल की नाही, अशी शका मुख्य सेनापती प्रिन्स आगस्टस यानीं प्रदर्शित केली; तथापि स्वतः चागला शोरा लिहून बिस्मार्क याचा अर्ज युद्धखात्याकडे त्यानीं पाठवून दिला. तेथे तो अर्ज मंजूर होऊन बिस्मार्क यास बढतीचा हुकूम झाला. यानंतर क्याप्टनच्या हुद्यापर्यंत त्याची बढती झपाट्याने झाली. हा क्याप्टनचा हुद्दा मिळाला, तेव्हा त्याची नेमणूक म्याजूर्ग येथील घोडदळात झाली. या नंतर त्याची आणखीहि बढती होऊन त्यास कर्नल जनरल व जनरल फिल्डमार्शल हेहि हुद्दे मिळाले. नीपॉफ येथे असता लष्करी कामकाजात त्याचा फारच थोडा वेळ जाई. बाकीचा वेळ ते अगदी रिकामे असल्यामुळे त्यास अगदी कंटाळवाणा वाटू लागला. हा कंटाळवाणा वेळ कसा घालवावा, हे बिस्मार्क यास सुचेना, तेव्हा पुष्कळ शापेन पिऊन व काही उडाणटप्पू स्नेही गोळा करून ते रानावनात भटकत. त्याच्या या कृतीमुळे नीपॉफ गावच्या लोकांनी ‘ वेडा बिस्मार्क ’ असे नाव त्याना दिले होते. घोड्यावर बसून बाहेर पडावे आणि दिवसच्या दिवस रानांत भटकत रहावे, असा त्याचा क्रम सुरू झाला. नीपॉफपासून सत्तर मैलांवर पोलझीन नावाचे एक गाव आहे. त्या गावी त्यांच्या एका स्नेह्याने त्यांस मेजवानीस बोलाविले होते. मेजवानीच्या दिवसाचे स्मरण बिस्मार्क यास आदल्या दिवसापर्यंत राहिले नाही. स्मरण होताच

घोड्यावर स्वार होऊन, तो सत्तर मैलाचा प्रवास एका दिवसांत करून ते मेजवानीस हजार राहिले. असे दौडीचे प्रसंग त्यास वारवार येत. अशा रीतीने रानावनातून घोडा पिटाळीत जात असता शेतकऱ्यानी त्यास पाहिले ह्मणजे 'हा वेडा पोरगा आपल्या बापाचे नाव बुडविणार' असे ते मनात ह्मणत.

त्याचा घोडाहि मोठा उमदा होता. त्याचे नाव त्यानी क्यालेब असे ठेवले होते. जो जो अंतर अधिक होई. तो तो क्यालेब यास अधिक स्फुरण चढून अधिक झपाट्याने तो धावू लागे. असल्या छंदाने कित्येक वेळां ते विलक्षण प्रसंगातहि सापडत. एके वेळी रेजिनवॉल्ड गावी जात असता अर्ध्या वाटेत रात्र झाली. पाउलवाट असून तीहि दाट झाडीतून गेलेली असल्यामुळे रस्त्याचा उमज बरोबर पडेना. इतक्यांत वाटेत एक दरड लागली. दरडीवरून घोडा खाली घसरला आणि बिस्मार्क सपाट्याने जमिनीवर आपटून बेशुद्ध झाले. ते पडले तेथेच त्यास झोपहि लागली. ती इतकी गाढ की सकाळी सूर्य बराच वर येईपर्यंत ते जागे झाले नाहीत. ते जागे झाले तेव्हा, आपण एका देवदाराच्या वृक्षाखाली पडलो असल्याचे त्यास आढळून आले. जमिनीवर उठून बसून व डोळे चोळून ते इकडेतिकडे पाहू लागले, तो त्याचा क्यालेब पलीकडेच स्वस्थपणे चरत असल्याचे त्यास आढळून आले.

दुसऱ्या प्रसंगी व्यागेरीन नावाच्या गावी ते फराळासाठी उतरले. गांवांत एकच उपाहार गृह होते आणि तेहि अगदी कनिष्ठ प्रतीचे होते. तेथे बीर अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारची दारू मिळण्यासारखी नव्हती. आणि बीरसाठी तर बिस्मार्क यांस शोष पडला होता. अशा प्रसंगी काय करावे, अशी चिंता बिस्मार्क यास पडली; पण बिस्मार्क याचे नशीब सवाई शिकंदर असल्यामुळे त्याची तीहि चिंता

निवारण झाली. उपाहारगृहात ते क्षणभर बसतात न बसतात तोच दारूच्या कारखान्याचा एक एजंट तेथे उतरण्यास आला. त्याजपाशीं निरनिराळ्या प्रकारच्या मालाचे बरेच नमुने होते. ते नमुने एकामागून एक पाहण्यास बिस्मार्क यांनीं सुरुवात केली. अखेरची बाटली सपली, तेव्हां त्या एजंटाने आभार मानून त्यानी सरळपणे रिकिवीत पाय ठेवला. आपले हे गिऱ्हाइक अशा रीतीने गेलेले पाहून तो विचारा एजंट मोठ्या बुचकळ्यात पडला. नमुने घेऊन गावोगावच्या व्यापाऱ्याकडे तो जात होता. आता नमुने तर सर्व संपले आणि या भल्या गिऱ्हाईकाने मालाची मागणीहि मुळीच केली नाही, तेव्हा कारखान्याकडे परत जाण्याचा विचार तो करू लागला. इतक्यात उपाहारगृहाच्या मालकाने एक पत्र त्याच्या हातीं दिले. त्यात आपला पत्ता देऊन बऱ्याच मोठ्या मालाची मागणीहि बिस्मार्क यांनीं केली होती. पत्र वाचताच त्या एजंटाने चेहरा खुलला, हे सागावयास नकोच.

बिस्मार्कच्या वागणुकीसंबंधी भयंकर आणि विलक्षण गोष्टी जिकडे तिकडे पसरू लागल्या. बिस्मार्क याची वागणुक हा लोकांच्या चर्चेचाच एक विषय होऊन बसला. एके वेळी बिस्मार्क आपल्या एका स्नेह्यास भेटावयास गेले. त्याचा तो स्नेही त्या वेळी गाढ शोपेत होता. आपला स्नेही लवकर उठत नाहीसे पाहून बिस्मार्क यांनीं भरलेले पिस्तुल त्याच्या कानाजवळ उडविले. दुसऱ्या एका वेळीं केसेल नावाच्या आपल्या आत्ताच्या दिवाणखान्यात चार कोल्हे त्यांनीं हळूच सोडून दिले. ते प्राणी घाबरून इकडे तिकडे पळत सुटले. दिवाणखान्यात काय गडबड आहे, हे पाहण्याकरिता मालक व एकदोन नोकर दिवाणखान्यात आले, तेव्हा ते कोल्हे अधिकच घाबरून टेबलावरून व खुर्च्यावरून धावू लागले. अर्थात् टेबलांवरील सर्व काचेचीं भांडी पडून त्यांचा चूर झाला.

बिस्मार्क याची अशा प्रकारची वागणुक पाहून गांवातली ह्यातारीं माणसे त्यांना शिव्याशाप देऊ लागली व 'वेडा बिस्मार्क' ह्मणू लागली, यात नवल नाही. बिस्मार्क हिदुस्थानात जाणार, आफ्रिकेत जाणार, असल्या प्रकारच्या गप्पा लोकात उठू लागल्या. बिस्मार्कबद्दल कोणी कितीही विलक्षण बातमी सांगितली, तरी ती लोकास खोटी वाटेनाशी झाली.

तथापि बिस्मार्क याचा हा क्रम हळूहळू बदलत चालला. लोकांच्या दृष्टीने ते सुधारत चालले. मारीट्झ, ब्लॉकनबर्ग, डेविझ, फॉ बुलो वगैरे आपल्या स्नेह्याबरोबर ते राजकीय विषयावर चर्चा करीत असत. त्या वेळीं त्याची राजकीय मते फार जहाल असत. विश्वविद्यालयातील त्याचा शिक्षणक्रम आणि त्यानंतर झालेली त्याची वागणुक यामुळे त्याची मते जहाल बनली, यात काहीं नवल नाही. राजकीय विषया-संबंधी तेव्हाची सामान्य जर्मन जनता फारशी चर्चा करीत नसे. राजा करील ते कारण आणि बांधील ते तोरण असा प्रकार त्या वेळी जर्मनीत होता. राजा आणि त्याचे प्रधान याच्या कर्तृत्वावर लोकांचा पूर्ण भरवसा होता. प्रशियन जनतेस जे शिक्षण त्या वेळी दिले जात असे, त्याचे धोरण प्रजेत आज्ञाधारकता आणि शिस्त हे गुण उत्पन्न करणे एवढेच होतें. बुद्धिमान् आणि कर्तृत्वशाली राजे आणि प्रधान याच्या अमलात या दोन गुणांचा उपयोग कसा उत्तम प्रकारे झाला होता, हे लोकांच्या नजरेस अनेक वार आलेच होते. यामुळे राजघराण्यावर त्याचा स्वाभाविकच विश्वास बसला. सरकार करीत असलेल्या गोष्टी-संबंधी चर्चा करण्याचे काही कारण आहे, असे लोकांच्या मनात सुद्धा येत नसे. यामुळे असल्या विषयाची चर्चा बिस्मार्क जेव्हा करू लागले, तेव्हा लोकांना अधिकच नवल वाटले. बिस्मार्क घराणे जमीनदार वर्गातले आणि सारा जमीनदार वर्ग राजाचा अंकित. राजाचा हुकूम होण्याब-

रोबर रिकिबीत पाय ठेवणे एवढेच आपले कर्तव्य असे जमीनदार वर्गास वाटे. तो हुकूम बरा की वाईट हे ठरविण्याचे आपले कामच नव्हे, असे ते ह्मणत. अशा स्थितीत प्रधानानी केलेल्या राजकारणांसंबंधी बिस्मार्क जेव्हा उघड चर्चा करू लागले, तेव्हा सारा जमीनदार वर्ग त्याजविरुद्ध बिथरून जावा यात नवल नाही. बिस्मार्क याच्या या वागणुकीचे पर्यवसान कोठे होणार, याचा अजमास कोणासहि लागेना.

एकाद्या मुलकी अथवा राजकारणी खात्यात बिस्मार्क यानी नौकरी करावी अशी त्याच्या स्नेह्याची व बंधूचीहि इच्छा होती. राजकीय विषयात बिस्मार्कची बुद्धि तरतरीत आहे, असे त्यास वाटे. स्नेह्याचे व बंधूंचे हे म्हणणे बिस्मार्क यासहि पटले. ऑफीसचे काम त्याना प्रिय होते असे नाही, तथापि चातू आयुष्यक्रमाचा त्यास इतका कंटाळा आला होता की, अशा रीतीने माशा मारीत बसण्यापेक्षा ऑफिसच्या कंटाळवाण्या कामाचे जूसुद्धा त्यास बरे वाटू लागले. खरडेघाशीच्या ध्यात इतक्या लोकाना जर सुख वाटते, तर तेच सुख आपल्याहि वाढ्यास पुढेमागे येईल अशी त्यास आशा वाटे. म्याचिन्हेली, स्पायनोझा, बायरन, वगैरे ग्रंथकाराच्या कृतीत त्याचे मन रमेनासे झाले.

नौकरीत शिरण्याचा निश्चय बिस्मार्क यानी केला खरा; तथापि त्याच्या चित्ताची उदासीनता जाईना. नीपाँफ येथे आजपर्यंत घालविलेला आयुष्यक्रम सोडून देणे त्याच्या जिवावर येऊ लागले. पक्षाप्रमाणे रानावनात स्वतंत्रपणे फिरणे स्वभावतः त्यास फार प्रिय होते. मध्यंतरी इंग्लंड, स्विट्झरलंड व फ्रान्स या देशात ते प्रवास करूनहि आले होते. या वेळी मनुष्यस्वभावाचे ज्ञान त्यानी चांगले करून घेतले होते. निरनिराळ्या देशातील लोकांची सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिति कोणत्या प्रकारची

आहे याचेहि ज्ञान त्यास चागल्या प्रकारे होऊन त्याच्या मनाला प्रगल्भता आली होती. काही तरी विशेष कर्तबगारी करावी, ही त्याची पूर्ववयातील महत्वाकाक्षा या प्रवासामुळे अधिकच बळावली होती. अशा स्थितीत सामान्य खरडेघाशीचे काम करणे, त्याच्या जिवावर आले. एकाद्या क्षुद्रबुद्धि अम्मलदाराच्या चुकीसहि मान डोलावणे आपणास भाग पडणार, याचे त्यांस वाईट वाटू लागले. त्याची वृत्ति स्वतंत्रबाण्याची. तिला असला करडा अम्मल कसा खपावा; तथापि आपले हे सारे विचार बाजूस ठेवून पॉटस्ड्याम येथील एका ऑफिसात ते पुन्हा रुजू झाले. तेथे जाऊन थोडे दिवस होतात न होतात, तोच 'मूळ स्वभाव जाईना' या उक्तीचे सत्यत्व लोकास दिसू लागले. थोडेसे कारण घडताच बिस्मार्क याचा स्वतंत्रबाणा उसळून बाहेर पडे. आपल्या वरिष्ठाची चूक स्पष्टपणे त्याच्या तोडावर सांगण्यास ते कमी करीत नसत. यामुळे कित्येक वेळा वरिष्ठाशीं खडाजगीचे प्रसंग येऊन उभयताची मने एकमेकाबद्दल कलुषित होऊन जात. एके प्रसर्गां ते आपल्या वरिष्ठास ह्मणाले, " ऑफिसांत तुम्ही माझे वरिष्ठ असला, तरी फॉ बिस्मार्क आणि फॉ तुम्ही याचा सामाजिक दर्जा एकच आहे. " दुसऱ्या एका प्रसंगी काही कामानिमित्त ते आपल्या वरिष्ठाच्या खोलीत गेले. त्याजकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करून वरिष्ठसाहेब खुर्चीच्या मागील तावदानावर टिचक्या वाजवीत राहिले. तेव्हा बिस्मार्क यास राग येऊन वरिष्ठाची खोड मोडण्याचा निश्चय त्यानीं केला. ते दुसऱ्या एका खिडकीपाशी गेले आणि तिच्या तावदानावर पलटणीच्या पडघमप्रमाणे एका लष्करी गीताचा ताल वाजवू लागले. या त्याच्या अपराधाबद्दल त्याच्या वरिष्ठाने आणखी एक तास त्याची भेट घेण्याचे नाकारले. एका तासाने वरिष्ठांनीं त्यास आपल्यासमोर बोलावून बसले, " काय काम आहे ? "

बिस्मार्क यानी उत्तर दिले, “ थोड्या दिवसाची रजा मागण्यासाठीं मी आलो होतो; पण आता राजीनामा सादर करण्यासाठी आलो आहे. ”

अशा रीतीने इ. स. १८४४ च्या प्रारंभी बिस्मार्क याच्या राजकीय खात्यातील नौकरीची इतिश्री झाली. सरकारी खात्यातील वरिष्ठ अम्मलदार निव्वळ जुलमी आहेत, असे ह्मणून आपल्या ह्मणण्याच्या पुष्टीकरणार्थ स्वतःचेच उदाहरण ते लोकाना दाखवू लागले.

नीपोफ येथे परत येऊन पूर्वीचा कटाळवाणा आयुष्यक्रम पुन्हा चाळू करण्याशिवाय दुसरे गत्यतर बिस्मार्क यास उरले नव्हते. त्याची कर्तृत्वशक्ति दाढगी आणि मेहनत करण्याची इच्छाहि प्रबळ; पण या गुणाचे चीज होण्याजोगी परिस्थितीच त्यास प्राप्त होईना. या वेळी त्याचे वडील बंधु बर्नार्ड-बिस्मार्क यास सरकारी कामगिरी मिळून दक्षिण युरोपात जाणे भाग झाले. तेव्हा ते परत येईपर्यंत त्याच्या इस्टेटीची व्यवस्था पाहण्याचे बिस्मार्क यानी कबूल केले.

बिस्मार्क यास मालविन या नावाची एक बहीण होती. तिच्यावर त्याचे फार प्रेम असे. या वेळी साऱ्या विश्वासाचे काय ते हेच एक ठिकाण त्यांना होते. बिस्मार्क याचे वडील आणि मालवीन हीं शॉन हॉसन गावी रहात असत. आपल्या स्वतःबद्दलच्या तपशीलवार हकिकतीचीं पत्रे ते आपल्या बहिणीला लिहीत असत. त्याचे चित्त या वेळी अगदीं उदास-वाणे झाले होते, तथापि त्याच्या मूळच्या आनंदी स्वभावाची छटा या वेळच्या पत्रातहि दिसून येते. आपल्या आशा आणि आकांक्षा काय आहेत, हे या पत्रात त्यांनी कळविलेले दिसते. इ. स. १८४४ च्या २७ जूनला त्यांनी मालवीनच्या वाढदिवसानिमित्त तिला एक पत्र लिहिले. ते असे—

“ प्रिय मालवीन,

मी कधीहि कोणाला पत्र लिहीत नाही कोणाला पत्र न लिहिण्याची जणू मी शपथच घेतली आहे, तथापि तुझ्यासाठी मी ती शपथ मोडतो तुझ्या वाढदिवसाला मी स्वतःच आलो असतो, पण येथे काम पाहण्यास आमचे व्हाइसराय नसल्यामुळे मला येववत नाही. दुसरे असे की, मी तुझ्याचसाठी आलो, तरी काही आपल्या कामालाच आला असेल, असे तू ह्मणशील हे मला माहीत आहे. तुझ्या वाढदिवसाला परमेश्वराजवळ तुझ्यासाठी मी काय मागावे, हेच मला समजत नाही कारण तू आहेस तशीच चागली आहेस, असे मला वाटते या दिवशी तुझी करमणुक करण्यास तुझ्या दोन भावज्या तुझ्याजवळ असल्या, तर मला बरे वाटले असते, पण एक आपल्या नवऱ्या-बरोबर फिरतीवर आहे, आणि दुसरी कोठे आहे ते मला माहीत नाही. कसे तरी करून मी आठ पधरा दिवसानी तिकडे येतो तोपर्यंत दिवस मोजित रहा. बाबाना आणि वडील माणसाना माझे नमस्कार सांग

नीपोफ २७-४-४४ }

बिस्मार्क.”

आस्कर फॉ आर्निम या नावाच्या गृहस्थांशी मालविन हिचे लग्न ठरले होते. आर्निम व बिस्मार्क हे बर्लिन येथील शाळेत एकत्र शिकत होते; तेव्हापासूनच त्या दोघांचा चागला स्नेह जमला हाता.

बिस्मार्क यास सरकारी ठरीव पद्धतीच्या कामकाजाचा किती कंटाळा होता, हे त्याच्या पुढील पत्रात दिसून येते.

“ माझ्या छोट्या ताई,

लंडव्हर पलटणीत जाण्यासाठी मी निघालो असून त्यासाठी बाधाबाध करण्याची माझी अगदी धादल उडून गेली आहे. पुढे पत्र लिहिण्यास वेळ मिळेल की नाही, याची वानवा असल्यामुळे आताच कशातरी दोन ओळी खरडीत आहे आमचे म्याजिस्ट्रेट साहेब उडाणटपू असल्यामुळे त्याचे सगळे काम मलाच करावे लागे बाहेरगावी फिरतीवर किती फिरावे लागे, याचा नियमच नाही. कितीतरी दिवस माझ्या घोड्याच्या पाठीवरच मला काढावे लागले. लोकाना न्याय देण्याच्या या कामाचा मला आता पुरा वीट आला आहे. आणि

आता चार आठ दिवस विश्रांति मिळते न मिळते, तोच मला शिपायीगिरी करावी लागणार. माझा पहिला घोडा लष्करी नौकरीस निरुयोगी ठरला. पुढे मला नवा घोडा घ्यावा लागला. याशिवाय एकादा घोडा शिलक्री ठेवावा लागेल तो वेगळाच माझ्या धान्याच्या विक्रीचे पैसे आले, ह्मणजे हा दुसरा घोडा मी खरेदी करीन. (येथे पत्रावर बरेच डाग पडले आहेत) ही नवीच लिपी पाहून तुला फार नवल वाटेल, पण काय करू, पत्राची दुसरी प्रत करण्यास मला आता वेळ नाही आमचा पहिला मुक्काम स्टारगार्ड जवळ होणार असून दुसरा फिडिचौ आणि बान येथे होणार आहे आता सामान बाधण्याची धादल असल्यामुळे येथेच पुरे करतो

तुझा प्रियबधु—बिस्मार्क. ”

हे पत्र इ. स. १८४४ च्या जुलई महिन्यात बहुधा लिहिलेले असावे. वर सांगितलेली लष्करी नौकरी पुरी झाल्यानंतर उत्तर समुद्रकाठच्या हवा खाण्याच्या ठिकाणी बिस्मार्क गेले होते. तेथून पुढील पत्र त्यांनी आपल्या बहिणीला लिहिले आहे.

नार्डरनी, ९-९-४४

“ प्रियभगिनी,

गेला पधरवडा तुला पत्र लिहिण्याचा विचार मी करित आहे, पण काही काम आणि काही चैन यामुळे मला अवकाशच सापडला नाही. एवढे काम तरी कसले, ह्मणून तू ह्मणशील, तर तेहि मला नीटसे सांगता येत नाही. कारण समुद्राच्या भरती ओहोटी बरोबर त्याचे स्वरूप एकसारखे पालटत असते पुरी भरती झाली ह्मणजे मी स्नान करतो कारण उच लाटाची मौज तेव्हाच असते यामुळे सकाळी सहापासून मध्याकाळी सहापर्यंत केव्हातरी माझा स्नानाचा वेळ असतो. यामुळे निरनिराळ्या वेळी स्नान करण्याच्या मजेचाहि उपभोग घेता येतो कधी पहाटेच्या थडीचा कडाखा असतो, तर कधी भर दुपारचे कडक ऊन असते. याप्रमाणे स्नानान्या वेळेला धरबध नसल्यामुळे जेवण्याची वेळहि ठरावीक नसते जेवण्याच्या वेळी माझ्या शेजारी एक ब्यानिश तरुणी बसत असते. तिच्याकडे पाहिल्याबरोबर मला नीपाँफला जावेसे वाटू लागते. किबहुना नीपाँफला मी आपल्या घरीच बसलो आहे, असे वाटते. आपल्या हडकुळ्या फेपरचीच ती प्रतिमा आहे. तिला पाहून मला त्याची

आठवण होते आणि मग नीपोंफचा साराच देखावा डोळ्यापुढे दिसू लागतो. माझ्या खुर्चीच्या खालीच एक लट्ठसा कुत्रा बसत असतो त्या बिचान्याचे पुढचे पाय तुटलेले आहेत तेव्हा उड्या मारून त्याला खाणे मागता येत नाही. भाकरीचा तुकडा पुढे केला, ह्मणजे पडमाच्या पिशवीसारखे तो आपले तोंड मात्र उघडतो माझ्या पलीकडच्या बाजूस एक रशियन लष्करी अम्मलदार बसत असतो याचा बाधा मोठा चमत्कारिक आहे कमरेपासून हा वर अधिक उच्च असून त्याचे पाय आणि माड्या आखूड आहेत

आता पुढच्या आगबोटीने ह्मणजे एक दोन दिवसातच हेलिगोल्याडला जाण्याचा माझा विचार आहे तेथून हँबर्गला जाऊन मग शॉनहॉसनला येईन. आता येथला मोसम सप्त आल्यामुळे बहुतेक मडळी निघून जात आहे. यामुळे मला एकटे एकटेसे वाटू लागले आहे. नाही तर आणखी काही दिवस येथे मी राहिलो असतो. किनाऱ्याला खडक अगदी नसून नरम वाळूचे मोठे पटागण पसरले आहे उच्च उच्च लाटा आल्या म्हणजे त्याच्या सपाठ्यात बहादहा गोलाख्या खाव्या लागतात. अशा रीतीने स्नान करण्यात मला मोठी गम्मत वाटते सायकाळच्या वेळी वोटीत बसून मी फिरावयासहि जातो. सुमारे पधरवज्यापूर्वी येथे एक मोठे तुफान होऊन बारीक बारीक पुष्कळ जहाजास जलसमाधी मिळाली पुढे कित्येक दिवसपर्यंत फुटकी पिपे, भाडीकुडी, कपडे, कागद आणि काही प्रेतेसुद्धा किनाऱ्यास लागत वादळातला प्रवास कसा असतो, याचा थोडासा अनुभव मलाहि आला. एके दिवशी शेजारच्या एका बेटावर मी मौजेने फिरावयास गेलो होतो, परत येताना आमची हांडी वादळात सापडली आणि चोवीस तासपर्यंत आम्ही समुद्राच्या पाठीवर मोठमोठे हेलकावे खात होतो होडात बसून तासभर होतो न होतो तोच मोठ्या लाटा उठू लागून माझ्या अगातले कपडे भिजून चिव झाले. फराळाचे सामान बरोबर होते म्हणून बरे, नाही तर भुकेने मी अर्धमेला झालो असतो बाबाना नमस्कार.

तुझा प्रियबधु---बिस्मार्क "

आस्कर फॉर्नार्निम याशी मालविनचा विवाह होऊन ती लवकरच अँगरमुँड गावी रहावयास गेली. आर्निम यांस तेथे म्याजिस्ट्रेटची नौकरी होती. मालविन आपल्या नवऱ्याकडे गेल्यानंतर बिस्मार्क शॉनहॉसन

गावी आपल्या वडिलाबरोबर राहू लागले. येथून मालविनला त्यानी पुढील पत्र लिहिले आहे.

“तू निघून गेल्यानंतर आपले घर अगदी ओकेओके दिसू लागले तुम्ही मुली खरोखर किती अप्पलपोथ्या ? आपल्या भावाना मागे टाकून तुम्ही खुशाल चालत्या होता असो, आता असा विचार करण्यात काही फायदा नाही. यदा मी निवडणुकीसाठी उभा राहिलो होतो, पण इतराना पुष्कळशी मते आधीच मिळाल्यामुळे मी हा नाद सोडून दिला. सऱ्यातरी बाबाच्याच कडे राहण्याचा माझा विचार आहे खाणेपिणे आणि तबाखू ओढणे यांखेरीज मला उद्योग नाही. कधी शिकारीचा फार्स बाबा करितात आणि त्यास मीही मदत करतो वारा सुटला आहे, आणि बर्फ पडत आहे, अशा वेळी आमच्या स्वाऱ्या बंदुका खाद्यावर टाकून बाहेर पडतात जनावरानी विचकू नये, ह्मणून मोठ्या सावऱ्गिरीने आझी पावले टाकीत असतो, पण काटक्या वेचणाऱ्या बायका-शिवाय दुसरे कोणतेही सावज आढळत नाही मग आमचे फासे पारधी दोन कुत्रे बरोबर घेऊन रान उठविण्यास जातात ‘ हू, ला, ला, हे हा, हा, ’ असल्या आरोळ्यानी सारे रान दुमदुमून जाते. बाबा मला हळूच विचारतात, ‘कारे, काही दिसले काय ? ’ मीही त्याना ‘ नाही ’ असे उत्तर देतो काही सापडा-वयाचे नाही, अशी माझी अगाऊच खात्री असते तथापि सावज न दिसल्या-बद्दल मला साधेल तितके आश्चर्य मी आपल्या चेहऱ्यावर दाखवितो मग वाऱ्याला आणि बर्फाला शिव्या देत देत आम्ही दुसऱ्या जगलात जातो. अशा रीतीने दमून शिकारीची इच्छा नाहोशी झाली, म्हणजे आम्ही घरी परत येतो

एल्ब नदी अगदी बर्फमय होऊन गेली आहे. तू नसल्यामुळे बाबाना अगदी चुकल्याचुकल्याखारखे होते. याकरता वारवार पत्र लिहून स्वतः बद्दलची सारी माहिती तू त्याना देत जा तुझे नोकरचाकर नीट वागतात की नाही, घराची दारे उघडझाक करताना आरडाओरड करतात की नाही, फुटक्या खिडक्यातून दव घरात येते की नाही, इत्यादि सगळ्या गोष्टी त्याना तू लिहीत जा. बाबानी तुला आशीर्वाद सांगितले आहेत आता मी लवकरच येथून जाईन ह्मणतो. आस्करला नमस्कार

तुझा भाऊ-विस्मार्क.”

हे पत्र इ. स. १८४४ च्या अखेरीस बहुधा लिहिले असावे. या नंतर बिस्मार्क याची नेमणूक नागार्ड गांवी म्याजिस्ट्रेटच्या जागेवर झाली. त्या सर्व तालुक्याचे काम त्याच्याकडे असून त्यानी आपली सदर कचेरी नीपोफ गावीच ठेवली होती. मधून मधून तेथूनच ते फिरतीवर जात. नीपोफ येथून पुढील पत्र त्यानी ९ एप्रिल सन १८४५ रोजी लिहिले आहे.

“ वाईसाहेब,

सऱ्या शेतकीची जी दुर्दशा झाली आहे, ती कळविता येत नाही रात्रभर पातळ बर्फ पडत असते गुरेढोरे अजारी पडली आहेत बकरी किती तरी मेली. चाऱ्याचा दुष्काळ पडला बटाट्याचे पीक चागलेसे नाही खत मिळेनासे झाले आणि माझ्याजवळ पैसाहि नाही असल्या रडकथा तुझाला काय सा-गाव्या ? तशातून बदसुरी लावण्याचे हेल काढून जाऊन माझे डोकें उठवितो. बिचाऱ्याची तेवढी करमणूक बद करण्याचा निष्ठुरपणा मला करवत नाही तो आपल्या लग्नाच्या खटपटीत होता, पण मुलीच्या आईबापांनी नकार दिल्यामुळे त्याचा सर्व बेत जागच्या जागीच राहिला. या आपल्या दु खाला, विरजण घालण्यासाठी बेसूर लावण्या तो गात असतो. मलासुद्धा आता लग्न करावेसे चाटू लागले आहे. एकटे राहण्याचा मला आता अगदी कटाळा आला. असल्या त्रासाला कटाळून मला अखेरीस लग्न करावे लागणार हे खरे गावचे लोकहि लग्न कर ह्मणून माझ्या पाठीस लागतात. कित्येक मुली येथे मी पाहिल्या आणि त्याच्या सभाषणापासून मला त्रास होत असताहि तो मी किती शाततेने सहन केला, हे बाबानी तुला सांगितले असेलच.

अंगरमुडहून नीपोफ येथे येत असता वाटेत झापल नदीला पूर आल्यामुळे अर्ध्या वाटेतच मला मुकाम करावा आगला. बरोबर घोडा असता तर पुरांतूनहि मी पलीकडे गेलों असतों पण नागार्ड गावचा कोणीहि मनुष्य मला आपला घोडा देण्यास तयार होईना. तेव्हा आणखी बऱ्याच उतारुबरोबर ती रात्र मला तेथेंच काढावी लागली. रात्रीच्या वेळीं पूर आणखी वाढला. झापल नदीवरचे दोन्हीहि पूल वाहून गेले. म्याजिस्ट्रेट नोबल डॉर्फ माझ्याबरोबरच होता. आम्ही म्याजिस्ट्रेट ह्मणजे आमच्या प्राताचे राजेच. त्या रात्री आम्हा

दोघा राजाना त्या ओसाड जागेत राहण्याची वेळ आली सकाळी पाणी थोडे उतरले, तथापि प्रवाहाचा जोर तसाच राहिला. दोन पिंपे आत असलेला एक खटारा नदीतून पलीकडे जात असता वाहून जाऊन गाडी हाकणारा आणि एक घोडा याना जलसमाधी मिळाली गालनो गावात किर्तीतरी घरे जमीनदोस्त झाली तुरुगातल्या एका कैद्याने रात्री आत्महत्या केली. चाऱ्याच्या दुष्काळास त्रासून माझ्या शेजाऱ्याने डोक्यात पिस्तुल उडवून घेतलें. एकदरीने काळ मोठा चमत्कारिक आला यदाचे साल आह्मा शेतकऱ्यावर चागलाच वरवटा फिरविणार असें दिसते. पीक अगदी कमी. धान्याला भाव नाही आणि थडी अजूनसुद्धा मी ह्मणते

बर्नाड उद्या येऊन आपल्या कामाचा चार्ज घेईल असे वाटतें. तसे झाले तर या नौकरीच्या त्रासातून तरी मी सुटेन. नौकरीतून मोकळा झाल्यावर मी तुझ्या गावा येईन ह्मणतो आस्कर साहेबांनी नाही ह्मटले, तर मात्र नाइलाज आहे. नमस्कार बाईसाहेब

नीपॉफ, ९--४--४५.

बिस्मार्क. ”

या नंतर याच महिन्यात आणखी एक पत्र त्यानी आपल्या बहिणीला लिहिले आहे.

“ प्रियभगिनी,

तुझ्या चाव्यापैकी एकहि माझ्या जवळ नाही. एकादी चावी नाहीशी झाली, ह्मणजे तिला न सापडण्याची खोड असते, हे मला माहीत आहे ती शोधीत बसण्याच्या भरीस केव्हाहि पडू नये. नवे कुलूप करावें हा उत्तम मार्ग आता झोप येऊ लागल्यामुळे माझ्याने अधिक लिहवत नाही. दिवसभर मी इकडे तिकडे भटकत असतो. काल रात्री एका नाचाला गेलो होतो तेथे द्राक्षासवहि थोडा अधिक झाला. नाचून नाचून पायाला पेटके येऊ लागले आणि द्राक्षासवानें पोटात ढवळू लागले. तशात पडजीभ लाबली असल्यामुळे अन्न गिळण्याचीहि मुष्कील झाली आहे. डोके एकसारखें दुखते बाहेरच्या बाजूस बाधलेला शिकारी कुत्रा एकसारख्या वेड्यावाकड्या किंचाळ्या फोडतो आहे. त्याला रात्रीचा मोकळा सोडला, तर तो लोकांच्या आवारात शिरून बकऱ्या मेंढयांची शिकार करतो. आणि बाधून ठेवला, तर ओरडून मला झोप येऊ देत नाही

आणखी एक दोन दिवसात आणखी एका नाचाला मी जाणार आहे. ११ वाजले आता गुपचीप नीज कशी पाहू

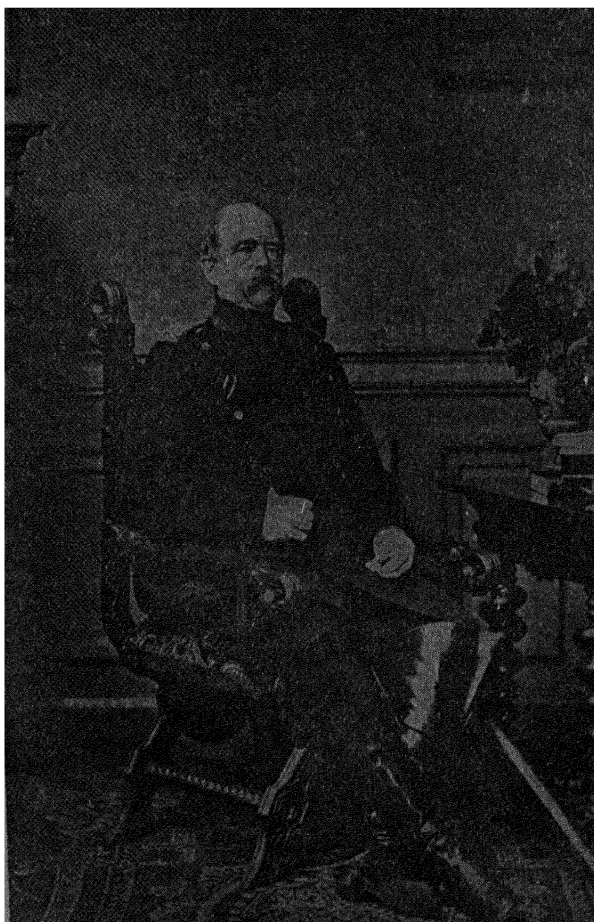
२७-४-४५

बिस्मार्क."

तारीख २२ नोवेबर सन १८४५ रोजी बिस्मार्क यांचे वडील वारले. या सालच्या उन्हाळ्यात नीपोफ गावी आपल्या धाकट्या मुलाबरोबर ते बरेच दिवस राहिले होते. या साली पाऊस फार पडल्यामुळे शॉन-हॉसन गावी आणि आजुबाजूच्या प्रांतातहि फार नासाडी झाली होती. एल्ब नदीला महापूर येऊन कांठाची कित्येक धरणे फुटली. नदी कांठचे मोठमोठाले वृक्ष उन्मळून पडले. शॉनहॉसन गावची फर्डिनंड याची बागहि बरीच मोडून गेली. ईडलिबाची जुनी झाडे मोडून पडली, शॉनहॉसन गावी फर्डिनंड परत आले, तेव्हा बागेची ही दशा पाहून ते आपल्या कार-भाण्याला म्हणाले, 'जुनी झाडे गेलीं आणि माझीहि आता वेळ आली.' गेल्या बरेच दिवसापासून फर्डिनंड याची प्रकृति ढासळत होती. अखेरीस त्यास विछाना धरावा लागला. वडील बरेच आजारी आहेत, असे कळल्याबरोबर ऑटो बिस्मार्क तातडीने शॉनहॉसन गावी गेले. ते पोहोचले त्याच दिवशीं त्याचे वडील परलोकवासी झाले. अखेरची माडी देण्यास ऑटो जवळ होते, इतकेच.

शॉनहॉसन गावची इस्टेट ऑटो यांस मिळाली. यानंतर त्याच गावी त्यानी आपले कायमचे ठाणे केले. या पुढील बरेच महिने तेथील इस्टेटीची व्यवस्था लावण्यास व गावच्या लोकांच्या ओळखीपाळखी करण्यात निघून गेले.

एल्ब नदीच्या कांठी बांधलेल्या बंधाऱ्यावर देखरेख करण्याचे काम इ.स. १८४६ च्या उन्हाळ्यात त्याना मिळाले. याशिवाय सॅक्सनी प्रांताच्या

प्रिन्स बिस्मार्क

प्रातिक कमेटीत प्रतिनिधि या नात्यानेहि ते निवडून आले. या कमेटी-
ची बैठक मर्सबर्ग या गावी भरत असे. जेरिचौ जिल्ह्याच्या सरदार
मंडळीतर्फे त्याची निवडणूक झाली होती. या कमेटीत कोणाच्याहि
हाताखाली त्यास काम करावे लागत नसल्यामुळे त्याच्या बुद्धिस्वातंत्र्या-
च्या विकासास अवकाश मिळाला. कमेटीच्या बैठकीच्या कामात आणि
बंधान्याच्या देखरेखीत त्याचा बराच वेळ जाऊन लागला. या सालीहि मोठे
वादळ होऊन त्याच्या पिकाची भयंकर नासाडी झाली. यासबधाची
हकीकत त्यानी पुढील पत्रात आपल्या बहिणीस कळविली आहे.

“आर्निम बाईसाहेब,

मला गेल्या थोड्या दिवसात इतकीं पत्रे लिहावी लागली की, माझ्याजवळ
पत्र लिहिण्यास आता कागद उरला नाही आज माझ्याजवळ एकच कागदाचा
तुकडा असून त्यावरहि कॉफीचे डाग पडले आहेत. तोच आता तुमच्या वाट-
णीला आला आहे सरकारी कामाच्या याद्या आणि तपशील तयार करण्याचे
कटाळवाणे काम मला सध्या करावे लागते तशात हाताखालची माणसे वेळे-
वर आली नाहीत, म्हणजे आणखी दुष्पट त्रास होतो. नुकताच गाराचा पाऊस
पडून तुफान झाले आणि त्यात माझे राय धान्याचे सगळे पीक बुडाले. खोक-
ल्याने तर माझे डोके उठविले आहे हल्ली मी कसल्याहि प्रकारचे आसव घेत
नाही आणि थडी होऊ नये म्हणून फार जपतो, तरी खोकला अजून जात नाही.
भुकेबद्दल मात्र हरकत नाही, आणि झोपहि चांगली लागते. मला क्षयरोग
झाला आहे की काय हे समजत नाही पण लोकाना मी असे ह्मटलें, तर
माझ्या लठ्ठपणाकडे पाहून ते नुसते हसतात परवाच्या दिवशी म्याजबर्गला मी
जाणार आहे तेथे एकदोन दिवस राहून नंतर मी तुझ्या गावी परत येईन.
नवी पिके साधारण बरी दिसतात पुरामुळे बागेचे फार नुकसान झाले आहे.
गेल्या साली काही झाडे तर वाहून गेली. आणि उरलीसुरली झाडे मृत्युपथास
लागली आहेत. लिबाच्या सतरा झाडांचे खराटे झाले आहेत. दुसरीहि कित्येक
फळझाडे नाहीशी झाली. रानांतहि जिकडे तिकडे उघडेबोडके भाग दिसू
लागले आहेत. जमिनीच्या वरचा मातीचा थर धुवून गेल्यामुळे कित्येक ठिकाणी
तर गवतहि उगवत नाही.

तुझा क्षयरोगी भाऊ,

शॉन हॉसन, २२-७-४६.

बिस्मार्क.

अशा प्रकारच्या बारीकसारीक अडचणी बिस्मार्क याच्या मार्गे या वेळी लागल्या होत्या. त्यातच आणखी एका मानसिक रोगाची भर पडली. पोमेन्यानिया प्रातांतील रीनफेल्ड गावच्या एका जहागीरदाराच्या मुलीवर त्याचे प्रेम जडले होते. या जहागीरदाराचे नांव पुटक्यामर असे असून त्याच्या मुलीचे नाव जोहाना असे होते. या मुलीशी लग्न करण्याची खटपट ते करीत होते. जोहाना ही वागणुकीने विनीत व साधीभोळी होती. पेहेरावांत आणि चालण्याबोलण्यात नटवेपणाचा गंधहि नसून सर्व जुनी पद्धत तिने कायम ठेवली होती. यामुळे आँटो बिस्मार्क याचे चित्त तिजकडे ओढले. कामांत अथवा वाचनात त्याचें चित्त लागेनासे झाले. तिचा ध्यास विसरून जावा ह्मणून त्यानी पूर्वींचा उडाणटप्पूपणाहि काही दिवस करून पाहिला; तथापि यापैकी कोणत्याहि उपायाचा उपयोग होईना. आपल्या सुखात कोठे तरी अपुरेपणा आहे, ही त्यांची जाणीव नष्ट होईना. “कौटुंबिक सुखाकडे तुझी ओढ आहे ” असे त्याचे गुरू डॉ. बॉनेल हे त्यास एकवार ह्मणाले होते. त्याच्या बोलण्याची आठवण बिस्मार्क यास आता वारंवार होऊं लागली. जोहानाचा शांत आणि धिम्मा स्वभाव व परमेश्वरावरील अढळ विश्वास ही पाहून बिस्मार्क याचे चित्त तिजकडे एक सारखे ओढ घेऊं लागले. जोहानाचें लक्षहि बिस्मार्क यांच्या अंतर्गत गुणाकडे ओढूं लागले. बिस्मार्क हे स्वभावतः निष्काळजी आणि उडाणटप्पू आहेत, असे वरवर पाहणारास वाटे. तथापि त्याचे अंतःकरण उदार आणि त्याचे स्वाभाविक गुण बिनमोल होते. सत्याचे ते कट्टे भक्त होते. त्याची सत्यप्रियता त्यांच्या पुढील साऱ्या आयुष्यात स्पष्टपणे निदर्शनास आली. इ. स. १८४६ च्या उन्हाळ्यात ब्र्याकनबर्ग कुटुंबाबरोबर हार्ज डोंगरात हवा खाण्यासाठीं ते गेले होते. या कुटुंबाबरोबर जोहानाहि आली

होती. या प्रवासात परस्परांच्या प्रेमास आणखी नवी भरती आली. शॉनहॉसनला परत आल्याबरोबर पुटक्यामर यास एक पत्र लिहून त्यांनी आपला मनोदय कळविला. हे पत्र वाचून पुटक्यामर यास विलक्षण नवल वाटलें. वेडा बिस्मार्क आपल्या मुलीला मागणी घालतो, हे पाहून त्यांस अनावर राग आला. “ माझ्या डोक्यांत कोणी कुऱ्हाडच घालीत आहे, असे हे पत्र पाहून मला वाटले. ” असे ते लोकाजवळ बोद्धं लागले. आपल्या मुलीला हाक मारून तिला त्यांनी ते पत्र दाखविले. बिस्मार्कच्या मागणीचा तिरस्कार आपली मुलगी करील, अशी तिच्या वडिलाची पुरी खात्री होती; पण तसे न होता. तिने उलट रुकार दिला, हे पाहून पुटक्यामर यास अत्यंत आश्चर्य वाटले. ‘ असल्या वेड्याच्या नादी लागूं नको, ’ असा उपदेश तिची आई देखील तिला करूं लागली. तथापि तिच्या उपदेशाकडे लक्ष न देता जोहानाने आपला निश्चय कायम ठेवला.

‘ तुम्ही सध्यां चार दिवस इकडे राहण्यास या. लग्नाचा विचार पुढे करता येईल. ’ अशा अर्थाचे उत्तर पुटक्यामर यांनी बिस्मार्क यास पाठविले. पत्राच्या एकदर स्वरूपावरून आपला शब्द वाया जात नाही, असा अजमास बिस्मार्क यांनी काढला. इ. स. १८४७ च्या जानेवारी महिन्याच्या १२ तारखेला ते रीनफेल्डला गेले आणि नंतर लौकरच त्यांनी आपल्या बहिणीला ‘ सर्व ठीक झाले, ’ असे पत्रांने कळविले.

जानेवारी महिन्याच्या अखेरपर्यंत बिस्मार्क रीनफेल्ड येथे राहिले. ते परत आले, तेव्हा आपल्या प्रवासांतील वादळाचे दिवस संपले, असे त्यास वाटले. त्यांचे चित्त शांत आणि प्रसन्न झाले. अंतःकरणातील संदेह, भीति आणि बावरेपणा हीं नाहीशीं झालीं. इ. स.

१८४७ सालच्या जुलई महिन्याच्या २८ व्या तारखेस जोहानाशी त्याचा विवाह होऊन त्याच्या नव्या मार्गक्रमणास सुरुवात झाली. परिचयाने या दोघाचे प्रेम कमी न होता, उत्तरोत्तर अधिक वाढत जाऊन ते अखेरपर्यंत टिकले.

जोहानाबाई पियानो फार उत्तम वाजवीत असत. विटोव्हन, शूमन, शूबर्ट इत्यादि विख्यात संगीतकारांच्या चीजा त्या फार चांगल्या रीतीने वाजवीत. बिस्मार्क यास संगीताची फारशी गोडी नव्हती, तरी पियानोवर जोहानाबाईचा हात फिरू लागला ह्मणजे, त्यासहि विलक्षण आनंद होई. शॉनहॉसन गावी संध्यासमयी बागेत बसून एक दोन चीजा ऐकल्याशिवाय त्यासहि चैन पडेनासे झाले. जोहानाबाई फार धार्मिक बुद्धीच्या होत्या. त्याच्या सहवासाने बिस्मार्क याचेहि मन धर्मशास्त्रांतील अंतर्गत उदात्त विचाराकडे वळू लागले. बाह्य आचार आणि शुष्क धर्मविधि त्यास अगोदरच अप्रिय होते. यामुळे तत्त्वविचाराकडेहि त्यांचे दुर्लक्ष झाले होते. पण धार्मिक पत्नीच्या सहवासाने तत्त्वविचाराकडे त्याचे मन ओढले. बाह्य आचार आणि शुष्क विधि याचे विलक्षण प्राबल्य या वेळी प्रशियात झाले होते. त्या वेळचा प्रशियाचा राजा चवथा फ्रेड्रिक वुइलियम हा ह्या बाह्य विधीचा कट्टा भक्त होता.

राजा बोले आणि दळ हाले, या ह्मणीला अनुसरून सरदारदरकदार आणि गावातील इतर शिष्ट लोक हेहि धार्मिक बाबींत फ्रेड्रिक वुइलियमचे अनुकरण करू लागले. राष्ट्रातील विचारवत मनुष्यावर आपल्या वागणुकीचा परिणाम काय होतो, हे पाहण्याचे कारण या शिष्टास कधीच नसते. सरदाराच्या आणि शिष्टाच्या अशाप्रकारच्या वागणुकीचीं हजारो उदाहरणे इतिहासातरी दिसून येण्याजोगी आहेत. जुना राजा जाऊन त्याच्या जागी नवा आला आणि त्याने आणखी

एकादी नवी ट्रूम काढली, तर हे लोक आपले तोड फिरवून तिचेहि अनुकरण करूं लागतात. असल्या प्रकारच्या परिस्थितींत बिस्मार्क मात्र अगदीं स्वतंत्रपणे वागत होते. धर्माची जी तत्वे त्यांना मान्य झालीं होती, त्याचे ग्रहण त्यांनीं बुद्धिपूर्वक केले असल्यामुळे त्या तत्त्वांस ते अखेरपर्यंत चिकटून राहिले. केवळ मोठ्या लोकांच्या नाहीं लागून ते तत्वविमुख झाले नाहीत.

विवाह झाल्याबरोबर आपल्या नववधूस बरोबर घेऊन ड्रेसडेन, प्रेग, व्हिएन्ना, साल्सबर्ग इत्यादि गावीं बिस्मार्क यांनीं प्रवास केला. परत येताना इटली आणि स्वित्झरलंड या देशातहि त्यांनीं प्रवास केला. इ. स. १८५२ साली सरकारी कामानिमित्त ते व्हिएन्नाला गेले होते, तेव्हा तेथून आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या एका पत्रात ते ह्मणतात, “इ. स. १८४७ सालीं आपण बरोबर या शहरी आलो होतो, तेव्हा येथे मला जी मौज वाटली, ती आता वाटत नाही. पूर्वपरिचित ठिकाणे पाहून आपल्या त्या दिवसाची आवठण मला होते आणि त्यामुळे जी काही मौज वाटते तेवढीच. बाकी आता हे शहर मला अगदी शुष्क वाटू लागले आहे. ”

इ. स. १८४७ च्या प्रवासात बिस्मार्क व्हेनिस येथे गेले असता राजे फ्रेड्रिक बुइलियम याशी त्याची मुलाखत झाली. यापूर्वीं काहीं दिवस प्रशियाच्या संयुक्त पार्लमेंटात बिस्मार्क यांनीं राजाची तरफदारी करणारे एक जोरदार भाषण केले होते. हे भाषण फ्रेड्रिक बुइलियम याच्या चांगले लक्षात राहिले होते. यामुळे व्हेनिस शहरी त्याची गाठ पडली, तेव्हा राजेसाहेबानी बिस्मार्क यांस आपल्या पंक्तीचा लाभ दिला. भोजनाच्या वेळीं त्या वेळच्या राजकीय परिस्थितीचा उल्लेख होऊन त्यात जर्मनीबद्दलहि

सहजच बोलणे निघाले. त्या वेळी बिस्मार्क याची स्पष्ट आणि जोरदार मते ऐकून राजेसाहेबाच्या मनावर बिस्मार्क याच्या कर्तृत्वशक्तीबद्दल चांगला ग्रह झाला. आणि बिस्मार्कसारख्या कर्तृत्वशाली आणि विशाल बुद्धीच्या मनुष्याचा उपयोग राजकारणात करून घेण्याचा निश्चय राजेसाहेबांनी केला.

राजेसाहेबाकडे मेजवानीस ते गेले परंतु त्या प्रसंगाला साजेल अशा प्रकारचा पोषाक बिस्मार्क याजपाशी नव्हता. तेव्हा घटकाभर त्यानी एक पोशाक उसना आणला. तो त्याच्या अंगाला बरोबर बसत नव्हता. यामुळे बिस्मार्क यांचे चित्त थोडेसे अस्वस्थ झाले होते; तथापि तो सारा प्रसंग मनाप्रमाणे पार पडला, हे पाहून बिस्मार्क यांस संतोष झाला.

आपला प्रवास संपवून बिस्मार्क आपल्या पत्नीसह शॉनहॉसन गावी परत आले. आपली पत्नी स्वभावाने आनंदी आणि समाधानवृत्तीची आहे, असे त्यांच्या अनुभवास येऊन त्यांना फार संतोष वाटला. राजकारणात जी दगदग त्याच्या भावी आयुष्यात त्यास झाली, तिचे परिमार्जन घरी होत असे. आपल्या सर्व स्नेही मंडळीपाशींही आपल्या पत्नीचे गुण ते नित्य गात असत. बिस्मार्क याची ही व्याज स्तुति होती, असे नाही, तर त्याची पत्नी खरोखरच तशी गुणवती होती. बिस्मार्क यांचे परम स्नेही मोटले आपल्या एका पत्रांत ह्मणतात, 'ती किती तरी दयाळु अंतःकरणाची आणि आनंदी आहे, ह्मणून सांगूं ! खरोखर ती फारच सात्विक स्त्री आहे. बिस्मार्क अद्यापिहि अगदीं पूर्वीसारखाच माझ्याशीं वागतो. मी असलो, म्हणजे जणूं काय आपण पूर्वींच्या विद्यार्थिदशेतच आहो, असे त्याला वाटते. यामुळे माझें राहणें जोहा-

नाबाईच्याहि पसंतीस उतरते. या जोडप्याचे परस्परावरहि अत्यंत प्रेम आहे. '

प्रकरण सहावे.

राजकारणांत प्रवेश.

चवथ्या फ्रेड्रिक बुइलियमच्या अमदानीच्या आरंभीच्या काही वर्षांत प्रशियाच्या राजकीय परिस्थितीत बरीच बदलाबदल झाली होती. जर्मन संस्थानांचे एकीकरण होऊन त्यांचे एक बलाढ्य साम्राज्य बनावे, अशी जी इच्छा लोकांच्या मनात इ. स. १८१९ सालापासून प्रादुर्भूत झाली होती, ती आता पूर्ण बळावून या ध्येयाच्या साद्वयाकरितां सर्व तट एक चित्ताने झटण्यास तयार झाले होते. आस्ट्रिया आणि प्रशिया यांनी परस्पराच्या संमतीने इ. स. १८१९ सालीं कार्ल्सबाद येथे एक कायदा पास केला होता. लोकात उत्पन्न झालेली साम्राज्याची महत्वाकांक्षा दावून टाकण्याचा या कायद्याचा हेतु होता. साम्राज्य विषयक कोणी चर्चा केली, तर असा मनुष्य या कायद्याने शिक्षेला पात्र होत असे. यामुळे सरकार आणि लोक यात विरोध उत्पन्न झाला. पूर्वीच्या दहावीस वर्षांत झालेल्या युद्धात प्रशियाने मोठाले जय मिळविले होते. या युद्धात प्रशियन जनतेने विलक्षण आत्मत्याग केला होता. युद्धांत मिळालेल्या यशाने सरकार आणि जनता यात चागला सलोखा उत्पन्न झाला होता; पण ही युद्धे संपल्यानंतर जी परिस्थिति उत्पन्न झाली, तिने या सलोख्यास बरेच विरजण घातले. आस्ट्रिया, रशिया, प्रशिया या तिघानी ' होली अलायन्स ' या नांवाचा एक त्रिकुटसंधि केला होता. या संधीची कलमे प्रशियाला अत्यंत बाधक अशी होती. यामुळे प्रशियन राजघराण्याशीं एकनिष्ठेने राहणाऱ्या मुत्सद्यांचीं मनेहि

हवालदील झाली. इ. स. १८२४ च्या एका पत्रांतील पुढील उद्गार मनन करण्यासारखे आहेत. त्यावरून प्रशियाच्या त्या वेळच्या राजकीय परिस्थितीचे चागले अनुमान करता येते. हे उद्गार असे.

“ इ. स. १८१३ साली प्रशियाने जी कर्तबगारी दाखविली व जो असामान्य आत्मयज्ञ केला, त्याचे पर्यवसान अशा प्रकारच्या क्षुद्र राजकीय परिस्थितीत होईल, असे स्वप्न जर त्या वेळी प्रशियन लोकास पडले असते, तर त्यांनी एवढा आत्मयज्ञ केला असता की नाही, याची शकाच आहे. जर्मनीला चागले दिवस दिसतील, या आशेने प्रशियन लोकानी रणकुडात धडाधड उड्या टाकल्या, पण एवढ्या अट्टाहासाचा परिणाम आज अकरा वर्षांनी काय झाला आहे पहा ! प्रशियासारख्या सव्या कोट प्रजेच्या लहानशा राष्ट्रांने न भूतो न भविष्यति अशा प्रकारे स्वदेहाच्या आहुत्या रणयज्ञांत दिल्या आहेत. धारातीर्थी पावन झालेल्या या वीराचे रक्त एक पवित्र कर्तव्य करण्यास आपणास बजावीत आहे. आपण साडलेले रक्त वाया जाऊं देऊं नका, असे हे वीर पुरुष आपणास बजावीत आहेत. पण आता या विषयाकडे कोणाचे लक्षहि नाही.”

वरील उद्गारावरून प्रशियाची राजकीय परिस्थिति फार भयंकर झाली असावी, असे उघड दिसून येते. हा उतारा युवराज वुइलियम यांच्या पत्रातील आहे. हेच वुइलियम पुढे पहिले जर्मन बादशाह झाले.

इ. स. १८३० च्या जुलई महिन्यांत प्यारीस मध्ये घडून आलेल्या राज्यक्रान्तीने जर्मनींतील काहीं असंतुष्ट प्रजाजनांचीं चित्ते खवळली. आस्ट्रियाचे मुख्य प्रधान मेटर्निक हे जर्मनीला आपल्या पायाखाली पूर्ण दडपावयास पहात होते. व बिथरलेल्या जर्मन लोकानी मेटर्निकची सत्ता उलथून पाडण्याचा यत्न चालविला होता. पुढे देशभर लहानसहान बंडेहि झालीं.

या बंडांस चांगले पुढारी नसल्यामुळे व त्याचे प्रमाणहि अल्प असल्यामुळे सरकाराने तीं ताबडतोब मोडून टाकली हे खरे, तथापि एवढ्यामुळे सुद्धा बऱ्याच जर्मनसंस्थानांच्या राज्यव्यवस्थेत बदलाबदल झाली. जर्मन-संस्थानाचे साम्राज्य बनू नये, एतदर्थ फ्रेच लोकानी जी गडबड या वेळीं केली, तीमुळे या प्रश्नात आणखी एका नव्या अडचणीची भर पडली. खुद्द जर्मन संस्थानिकात अनेक प्रश्नासंबंधी मतभेद होते. युद्धप्रसंगी कोणत्या संस्थानाने किती सैन्य द्यावे, या प्रश्नाबद्दल, तसेच या संस्थानिकाच्या सयुक्त सैन्याचे आधिपत्य कोणाकडे असावे, याबद्दलहि या संस्थानिकात एकमत नव्हते. सर्व संस्थानाचे मिळून एक मध्यवर्ती सरकार असावे, याबद्दल तर कोणाच्या चित्तात कल्पनाहि नव्हती. अशा प्रकारचे सयुक्त सरकार असावे, असे नुसते विचार कोणी प्रदर्शित केले, तर त्याला कायद्याने शिक्षा होत असे. नेपोलियनचे जूं झुगारून देऊन स्वातंत्र्यप्राप्ति करून घ्यावी या आशेने प्रशियाने नेपोलियनशी युद्ध करून जय मिळवूनहि अखेरीस ती त्याची आशा अशा रीतीने नष्ट होण्याच्या पंथास लागली.

प्रशियातील लोकमत थड पडण्यास आणखी एक कारण होतें. राजे फ्रेड्रिक वुइलियम हे वयातीत झाले होते. तेव्हा त्याच्या अंतकाळच्या दिवसात काहीं गडबड करावी, अशी लोकांची इच्छा नव्हती. इ. स. १८०६ पासून इ. स. १८१५ पर्यंत जो अस्मानी सुलतानीचा काळ गेला, त्यात या राजाचे सद्गुण लोकांच्या चांगले नजरेस आले होते. त्याचे धैर्य, लोककल्याणाची त्याची इच्छा आणि त्याचे उदार वर्तन, या गुणामुळे लोकांची भक्ति त्याच्या ठिकाणीं बसली होती. राज्यक्रांतिकारक मतांचा प्रसार बंद करण्यासाठी जे कडक कायदे त्यांनीं केले होते, त्यानींहि त्याजबद्दल लोकांची मने कलुषित

झालीं नाहीत. कारण खुद्द राज्यालाच अपाय होईल असल्याच प्रका-
रची चळवळ बंद करण्याचा त्यांचा हेतु होता, हे लोकास चागले
ठाऊक होते. लोककल्याणासाठी फ्रेड्रिक बुइलियम यांनी विलक्षण
संकटे सोसून कौटुंबिक सुखाचाहि त्याग केला होता; ही गोष्ट लो-
कांच्या स्मरणातून गेली नव्हती. राजभक्ति दाखविण्याचा कोणताहि
प्रसंग आला, तरी लोक तो वांया जाऊं देत नसत. इ. स. १८२७
सालीं त्याच्या पायाला इजा होउन ते बरेच दिवस आजारी होते. ते बरे
झाले, तेव्हा लोकानी आनंद प्रदर्शित करण्याकरता आपलीं मुले राज-
वाड्याकडे पाठविलीं. हजारो मुले राजेसाहेबाच्या खिडकीखालीं जमलीं
आणि ' महाराजास परमेश्वर शतायु करो ' अशा अर्थाचे गीत त्यानी
गाईले. राजेसाहेबांनींहि मुलास फळे आणि मिठाई वाटली. फ्रेड्रिक
बुइलियम या आजारातून बरे झाल्यानंतर ते प्रथमच नाटकाला गेले,
तेव्हां सर्व लोकानीं प्रचंड जयघोष करून पाचचार मिनिटेपर्यंत
नाटक बंद पाडले. पुष्कळांच्या डोळ्यातून त्या वेळी खरोखरच आनं-
दाश्रु गळाले.

इतर जर्मन संस्थानातील प्रजाजन अद्यापिहि असंतुष्ट स्थितीत होते.
इ. स. १८३० सालीं झालेल्या दंग्याधोष्यामुळे काही संस्थानाच्या
राज्यपद्धतीत थोडीबहुत सुधारणा झाली होती. तरी ती सुधारणा के-
वळ कागदी होती. पूर्वीचा अनियंत्रित अम्मल तसाच चालू होता. या
नंतर इ. स. १८३७ सालीं हनोवरच्या राजाने या कागदी सुधारणाहि
नाहींशा करून टाकल्या. राजाचें हे कृत्य दंडेलीचे आहे, अशा प्रका-
रचे मत गाटेजन विद्यालयाच्या सात पंडितानी प्रदर्शित केल्यावरून
त्यांस कारागृहवास भोगावा लागला. हानोवरच्या राजाला मेटरनिक
यांचे पूर्ण पाठवळ होते. जर्मन संस्थानांची खरी एकी घडून येऊं नये,

हीच मेटरनिक यांची इच्छा होती. फ्रेड्रिक बुइलियम यास हनोवरच्या राजाचे हे कृत्य आवडले नाही, तथापि तो त्याचा मेव्हणा असल्यामुळे कसल्याहि संकटात त्याला मदत करणे आपले कर्तव्य आहे, असे त्यास वाटले.

जर्मनीची परिस्थिति दिवसेदिवस अधिक भयंकर होत चालली. जर्मन लोकांत देशाभिमान फार होता; तथापि जर्मनसाम्राज्याची संघटना करण्यासाठी प्रसंग पडेल, तर दंगेधोपे अथवा राज्यक्रांतीहि घडवून आणावी, असेहि विचार त्याच्या चित्तांत घोळूं लागले. प्रशिया आणि आस्ट्रिया हे एकमताचे होऊन सस्थानिकाच्या जुलुमाला आळा न घालतां जेव्हा भरच देऊ लागले, तेव्हा जर्मन राष्ट्राच्या भावि कल्याणावर पाणीच पडले, असे लोकांस वाटू लागले. अशा प्रकारे हॅनोवरच्या राजाच्या जुलमी कृत्याला मिळालेल्या प्रशियाच्या व आस्ट्रियाच्या पाठबळाचा असा परिणाम झाला.

जर्मनीची राजकीय परिस्थिति अशा प्रकारची असता प्रशियाचे राजे तिसरे फ्रेड्रिक बुइलियम हे इ. स. १८४० च्या जून महिन्याच्या ७ व्या तारखेस परलोकवासी झाले. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा चवथा फ्रेड्रिक बुइलियम हे गादीवर बसले. नवा राजा वागणुकीने फार चांगला; पण काळवेळ न जाणणारा होता. प्रजेच्या आकांक्षा त्याच्या ध्यानात आल्या नाहीत. पूर्वकाळचे राजे जसे मन मानेल तसे वागत, तसेच वागणे राजाच्या इभ्रतीस साजेसे आहे, असे त्यास वाटे. हा राजा फार गोडबोल्या असून लोकांस भरपूर वचने देण्यास कमी करीत नसे, तथापि प्रत्यक्ष राजकारभारात तो मेटरनिक याचाच पट्टशिष्य शोभण्यासारखा होता. राजाच्या अशा वागणुकीने प्रशियाच्या सर्व प्रजा-

जनात असंतोष उत्पन्न झाला. पूर्वीच्या राजाने प्रातिक कौन्सिलची स्थापना केली; तथापि याच्या बैठकी फारशा कधी भरत नसत. राज्यकारभारात लोकाचा हात आपण कधीहि शिरकू देणार नाही, असे नव्या राजाने लोकाच्या लवकरच प्रत्ययास आणून दिले. पूर्वीच्या अमदानीत वर्तमानपत्राचा कायदा रद्द झाला असल्यामुळे सर्व पत्रे मोकळेपणीं लोकनियुक्त पार्लमेटाच्या स्थापनेबद्दल ओरड करू लागली. लोकाच्या या मागणीस राजाने स्पष्टपणे नकार दिला. लोकातील असंतोष दिवसेदिवस अधिक वाढत चालला. अमेरिकेतून आणि स्वित्झरलंडातून गुप्त हस्तपत्रके येऊन त्याचा प्रसार साऱ्या जर्मनीत होऊ लागला. हीं हस्तपत्रके क्रांतिकारक मजकुराने भरलेलीं असत. बंडाचा बावटा उभारून सर्व राजाचा आणि सरदार घराण्याचा व अधिकारी वर्गाचा निःपात करावा, असा उपदेश या पत्रकातून केलेला असे.

ज्वालाग्राही पदार्थ अशा प्रकारे एकत्र जमले असता त्यात लवकरच एक ठिणगी पडली. श्लेस्वीग आणि हॉलस्टीन या दोन जहागिन्या जप्त करून त्या आपल्या राज्यास जोडाव्या, असा विचार डेन्मार्कचा राजा क्रिश्चन याच्या मनात आला. हे त्याचे कृत्य शुद्ध अन्यायाचे होते; तथापि न्यायान्याय न पाहता आपला हेतु तडीस नेण्याचा उद्योग त्याने आरंभला. राजाच्या या कृत्याला वास्तविक जर्मन संस्थानिकाच्या संघानें आळा घालावयास पाहिजे होता; पण ती गोष्ट या संघाच्या हातून झाली नाही. यामुळे जर्मन राष्ट्र फारच खवळलें. जर्मन संस्थानिकाचा संघ न्यायाच्या बाबतीतहि इतका दुर्बल आहे, हे पाहून जर्मन राष्ट्रास असल्या भेकड संघाचा वीट आला.

या वेळी लोकनियुक्त राज्यपद्धतीबद्दल बर्लिनमध्ये मोठ्या जोराची चर्चा चालत होती. अशा प्रकारच्या राज्यपद्धतीस राजा अत्यंत प्रतिकूल

होता. लोकनियुक्त पद्धतीच्या ऐवजीं आपण एकादे कायदे करणारे कौन्सिल नेमूं, असे राजा म्हणूं लागला. कायदे करणाऱ्या मंडळाच्या हातात, प्रत्यक्ष व्यावहारिक सत्ता नसल्यामुळे राजाच्या एकमुखी सत्तेस आळा घालण्याचे सामर्थ्यहि त्यांना अर्थातच नव्हते. अखेरीस अशा प्रकारचे कौन्सिल तरी असावे, एवढ्या देणगीस लोक कबूल झाले, तथापि हा मार्ग त्या वेळचा युवराज वुडलियम याला पसत नव्हता. कारण हे नवे कौन्सिल तरी लष्करी बाबतीत करावा लागणारा खर्च मंजूर करील की नाही, याची त्यास जबर शका होती. या परिस्थितीसंबंधी त्याने पुढीलप्रमाणे आपले मत प्रगट केले.

“ ही नवी कायदे करणारी असेम्बली अस्तित्वात आली, ह्मणजे प्रशियाच्या नव्या मनूस सुरवात होईल. या नव्या मनूत प्रशियाचे पूर्वीचे तेज, पूर्वीचा मान आणि पूर्वीचे महत्त्व ही कायम रहावी इतकाच परमेश्वराजवळ माझी प्रार्थना आहे. ”

यावरून या नव्या मनूबद्दल युवराजांच्या मनात किती संशय होता, हे दिसून येण्याजोगे आहे.

ही ‘ संयुक्त कायदेकारी सभा ’ इ. स. १८४७ च्या एप्रिल महिन्याच्या ११ व्या तारखेस प्रथम भरावी, असा राजाचा हुकूम तारीख ३ फेब्रुवारी रोजी प्रसिद्ध झाला. या सभेत दोन विभाग होते. पहिल्या वरिष्ठ विभागात जहागिरदार आणि जमीनदार यांच्या प्रतिनिधींचा समावेश झाला असून दुसऱ्या अथवा खालच्या भागात. सामान्य शिपायी, नगरवासी लोक आणि शेतकरी, यांच्या प्रतिनिधींचा समावेश झाला होता. लोकावर कर कोणत्या प्रकारचे बसवावे व कारभाराचा खर्च कसा करावा, याबद्दल आपले मत देण्याचा अधिकार या दोन सभा-

गृहास देण्यात आला होता; तथापि ह्याचे मत राजाने मान्य केलेच पाहिजे, असा अधिकार या कायद्यांत नव्हता. सभागृहाच्या तक्रारीकडे आणि मताकडे राजाने वाटल्यास लक्ष द्यावे अथवा देऊ नये.

राजाने लोकमतास अशाप्रकारे अर्धवट मान दिल्यासारखे दाखवून दुसऱ्या हाताने त्याची सर्वमान्यता काढून घेतली. यामुळे लोक अधिक नाखुष होऊन अधिक असंतुष्ट मात्र झाले. सभेच्या पहिल्याच बैठकीत राजाने पुढील आशयाचे भाषण केले.

“ राजा आणि प्रजा यांचे जे संबंध स्वाभाविक रीत्या आजपर्यंत परिणत होत आले आहेत, त्यात बदलाबदल करण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही. काहीं झाले तरी लोकांच्या हाती राजसत्तेचा अंश मी कधीहि जाऊ देणार नाही. प्रजेने राजनिष्ठ रहावे आणि राजाने आपल्या मताप्रमाणे राज्य करावे, असा ईश्वरी सकेत आहे. हा ईश्वरी सकेत एकाद्या कागदाच्या चिठोऱ्याने मी कधीहि नष्ट होऊं देणार नाही. ” असले भाषण ऐकून सभासद आश्चर्याने थक्क होऊन गेले असतील यात नवल नाही.

राजाला मानपत्र देण्याचा पहिला ठराव या सभेपुढे विचारास निघाला. कौट स्केरीन यांनी हा ठराव सभेपुढे मांडला. पूर्वीच्या देणगी-प्रमाणे लोकांचे हक्क राजाने ध्यानांत ठेवले पाहिजेत व इ. स. १७२० सालीं वचन दिल्याप्रमाणे या सभेची बैठक राजाने दरवर्षी बोलाविली पाहिजे, अशा आशयाचे भाषण कौट यांनी केले. यावेळीं बिस्मार्क हेहि जमीन-दारांतर्फे प्रतिनिधी या नात्याने हजर होते. बिस्मार्क हे लोकसत्तेचे मोठे चहाते आहेत, असा साऱ्या विश्वविद्यालयांत त्यांचा लौकिक होता. यामुळे लोकांतर्फे ते या सभेत भाषण करतील, असा सर्वांचा अदमास

होता; पण लोकाचा हा अदमास चुकून उलट बिस्मार्क याच्या भाषणाचें सर्वास फार नवल वाटले.

“ सरदार या नात्याने, ब्रँडनबर्गचा प्रजाजन या नात्याने व एक प्रशियन या नात्याने राजघराण्याचे महत्त्व कायम राखणे, हें माझे कर्तव्य होय. राजसत्तेविरुद्ध सरदार घराण्यातील मनुष्यानी भाषणे करावीत, हा राजसत्तेचा उपमर्द होय. फार प्राचीन काळापासून माझे पूर्वज राजसत्तेला पाठिंबा देत आले आहेत. प्रशियन राजघराणे आणि प्रशियन राज्य याचे हितसंबंध परस्पराशी इतके जखडले गेले आहेत, कीं, त्यात एकाची सत्ता कमी झाल्याने दुसऱ्याच्या हितालाहि अंतर पडेल. याकरतां राजसत्तेवर घाव घाळूं पाहणारा प्रत्येक मनुष्य देशद्रोही आहे, असे मी ह्मणतो.” बिस्मार्क याचे हे वक्तृत्व ऐकून सर्वासच फार मोठें नवल वाटले. तारीख ७ जून रोजी दुसऱ्या एका सभेत मोठे लाबल-चक भाषण करून त्यांनीं आपले हे मत पुन्हा स्पष्टपणे जाहीर केलें.

त्यांचे विशेष महत्वाचे असे भाषण इ. स. १८४७ सालीं मे महिन्याच्या १७ व्या तारखेला झाले. ‘ नेपोलियनच्या युद्धात प्रशियाने जो विलक्षण स्वार्थत्याग इ. स. १८१३ सालीं दाखविला. त्याचे कारण फ्रेचांचा द्वेष हे एकच नसून इ. स. १८०७ सालीं लोकांस जे हक्क कायद्यानें मिळाले, त्यामुळेंहि लोकांत अधिक उत्साह उत्पन्न झाला होता. ’ अशा आशयाचे एका प्रतिनिधीचे भाषण ऐकून त्यावर उत्तर देताना बिस्मार्क ह्मणाले,

“ आमच्या जन्मभूमीवर परकीयाचा अम्मल असणे हीच गोष्ट इतकी लाजिरवाणी आहे कीं, तिजविरुद्ध इ. स. १८१३ सालीं आमच्या लोकानी उठाव केला, यात नवल नाहीं. हे एकच कारण लोकांत

उत्साह उत्पन्न करण्यास इतके सबळ आहे की, त्या उत्साहाच्या मुळाशीं दुसरा कोणताहि हेतु शोभण्याची अपेक्षा नाही. परकीयाच्या अमलाखाली प्रशियन प्रजाजनास जो अपमान आणि जो जुद्धम सोसावा लागला, तो त्याचे रक्त खवळण्यास पुरेसा नव्हता आणि परकीयाचा अम्मल झुगारून देण्यास दुसरा काही हेतु होता, असे ह्मणणे ह्मणजे आपल्या पूर्वजाचा उपमर्द करणे होय. ”

बिस्मार्क याच्या या भाषणाने सभेत मोठा गोधळ झाला. क्रॉस नावाच्या एका सायलेशियन प्रतिनिधीने ‘ज्या गोष्टी तुमच्या अनुभवाच्या नाहीत, त्याजबद्दल बोलणे वेडेपणाचे आहे,’ असा टोमणा बिस्मार्क याना दिला. केवळ परकियाची सत्ता झुगारून देणे, एवढाच क्षुद्र हेतु त्या वेळच्या प्रशियन लोकात नसून अधिक उच्च हेतूसाठी ते लढत होते, असेहि तो म्हणाला. सभेत अशा प्रकारची गडबड चालली असतां बिस्मार्क पुन्हा उत्तर द्यावयास उठले. ते म्हणाले,

“इ. स. १८१३ साली मी या जगात आलो नव्हतो आणि त्या काळाचा प्रत्यक्ष अनुभवहि मला नाही, ही गोष्ट मोकळ्या मनाने मी कबूल करतो. त्या वेळच्या राष्ट्रीय उत्साहात स्वतः सामील होऊन तलवार गाजविण्याची संधि मला मिळाली नाही, याचे मला फार वाईट वाटते. त्या वेळचा आमचा राष्ट्रीय हेतु इतका कमी प्रतीचा होता हें सायलेशियन प्रतिनिधीचे मत खरे असेल, तर त्या वेळी मी जन्मास आलो नाही, याबद्दल मला फारसे वाईट वाटण्याचे कारण नाही. परकियांचा अम्मल झुगारून देणे हा एकच हेतु आमच्या राष्ट्रापुढे तेव्हां होता, असा प्रथमपासूनच माझा समज आहे. हा माझा समज चुकीचा आहे, असे आमचे सायलेशियन प्रतिनिधी म्हणतात; पण त्यांचे ह्मणणें अद्यापिहि मला पटत नाही.”

बिस्मार्क याच्या या मतास सभेतून त्या वेळी फारशी पुष्टी मिळाली नाही. राज्यकारभारात लोकांचा हात अधिक प्रमाणाने पोहोचावा, या मताचे प्राबल्य प्रशियात त्यावेळीं असल्यामुळे बिस्मार्क याचे भाषण प्रतिनिधीस फारसे आवडले नाही, व कित्येकानी तर त्याचा उघड निषेधहि केला; तथापि बिस्मार्क याच्या आगी वाक्पाटव चागल्या प्रकारचे असून प्रतिपक्षास ताबडतोब प्रत्युत्तर देण्यास लागणारी समयसूचकताहि त्याच्या आगी चागली होती, हे सर्वांच्या प्रत्ययास आले. प्रतिनिधी-सभेच्या बैठकी वारवार भरान्या व त्यास प्रत्यक्ष हक्क अधिक असावेत, या मुद्याविरुद्ध त्यांनी तारीख १ जून रोजी केलेले भाषण इतकें कडक नव्हते. यहुदी लोकांच्या काही सामाजिक अडचणी दूर करण्यासाठी जो कायदा १५ जून रोजी सभेपुढे आला, त्यावर बिस्मार्क यानी बरेच कडक भाषण केले. यहुदी लोकावर बिस्मार्क याचा बराच तीव्र कटाक्ष होता. पुढे वयोमानाने आणि कालांतराने हा कटाक्ष बराच कमी झाला होता; तथापि एकंदरीने त्याचे मत यहुदी लोकास फारसे अनुकूल नव्हते. एवढे खरे. तरुणपणची आपली काही काहीं मते बुद्धिपूर्वक विचारानी बनलेली नसून आपल्या ठिकाणी त्यांचा प्रवेश आईच्या दुधाबरोबरच झाला होता, असे खुद्द बिस्मार्क हे पुढें एक वेळ ह्मणाले होते. यहुद्याच्या कायद्याबाबत ते ह्मणत—

“ मी यहुद्याचा शत्रु आहे असे नाही; आणि माझ्याशीं ते शत्रुत्व करीत असतील, तर त्याजबद्दल मी त्यास पूर्ण क्षमाहि करतो. काहीं काही बाबतींत ते लोक मला प्रियहि आहेत. त्यांना सर्वप्रकारचे सामाजिक हक्क देण्यास माझी तयारी आहे, तथापि सरकारी अम्मलदाराच्या जागा त्यांस द्याव्या, या मताला मात्र मी कधीहि सम्मती देणार नाही. इ. स. १८१२ सालचा सरकारी हुक्म ज्या प्रांतीं लागू आहे,

त्या त्या ठिकाणी सरकारी अम्मलदारी शिवाय बाकीचे सर्व सामाजिक व मुलकी हक्क त्यास मिळालेले आहेत, असा माझा समज आहे. आतां म्याजिस्ट्रेट, सेनापति अथवा प्रधान होण्याचाहि हक्क ते मागत आहेत. एवढेच नव्हे, तर धर्माधिकारी होण्याचा आणि धर्मज्ञानदानाचा हक्कहि ते मागत आहेत. ही मागणी मी कधीहि मंजूर करणार नाही, हे मी प्राजलपणे सागतो. या बाबतीत माझ्या ठिकाणी प्रबळ पूर्वग्रह आहेत, हेहि मला कबूल आहे. हे पूर्वग्रह आईच्या दुधाबरोबरच माझ्या ठिकाणी आले असल्यामुळे मनातून ते काढून टाकणे मला अशक्य वाटते. राज्यप्रतिनिधी या नात्याने एकादा यहुदी आपला अम्मल मजवर गाजवू लागला, तर त्याच्या हुकुमाखाली मान देताना मला अत्यंत दुःख होईल, व मी पाण्याडूनहि पातळ होऊन जाईन. आज ज्या उत्साहाने मी आपल्या राष्ट्रीय कर्तव्यास जागत आहे, तो माझा उत्साह अशा स्थितीत नष्ट होईल. सरकारी कामकाज करण्यात जे भूषण मला आज वाटते, ते अशा स्थितीत वाटणार नाहीं. माझे गरीब देशबाधवहि याच मताचा अनुवाद करणारे असल्यामुळे या बाबतीत ते मला पूर्ण पाठिंबा देतील आणि त्याचा पाठिंबा हलक्या प्रतीचा आहे, असे मला मुळीच वाटत नाही. ”

या प्रातिनिधिक सभेच्या आणखीहि काही बैठकी होऊन आणखी बऱ्याच प्रश्नावर पुष्कळशी भवति नभवतीहि झाली; तथापि कोणताहि प्रश्न कायमच्या निकालास लागला नाही. प्रातिनिधिक सभेची पहिली बैठक तारीख २६ जून रोजी राजाच्या हुकुमाने बरखास्त झाली. आणखी चार वर्षांनी ही सभा भरविण्यात येईल, असे गोड अभिवचन राजाने बरखास्तीच्या वेळीं दिले.

राजवराण्याचे हक्क सुरक्षित आणि अनियंत्रित रहावेत, अशा प्रकारचे जे मत बिस्मार्क यांनी या सभेत प्रदर्शित केले, त्यामुळे त्यास पुष्कळसे कष्टे शत्रु उत्पन्न झाले, ही गोष्ट खरी, तथापि त्याचा सभाधीटपणा, त्याची विशाल बुद्धि आणि त्याचा शुद्ध हेतु ही निदर्शनास येऊन त्यास काही कष्टे मित्रांमिळाले. त्याचे मित्र सख्येने थोडे होते, तथापि ते एकदिलाने काम करणारे होते. याच मित्रांच्या मदतीने आपल्या हेतूची पूर्तता करण्याचा पाया बिस्मार्क यांनी घातला. प्रशियाच्या मातृभूमीचे कल्याण साधणे आणि सर्व जर्मन संस्थानांचे एकीकरण करून त्याचे बलाढ्य साम्राज्य बनविणे, हाच बिस्मार्क याचा मूळ हेतु होता. हा हेतु साधण्याची खटपट करण्यास आपल्या मित्रांच्या साहाय्याने त्यांनी आरंभ केला.

प्रातिनिधिक सभेच्या बैठकी चालू असता, सभेत व सभेच्या बाहेरहि बिस्मार्क यांच्या शत्रूंनी त्यास भडावून सोडले होते. शत्रूंच्या या खटपटीपासून बिस्मार्क यास पुष्कळ त्रास झाला, पण या त्रासाचे परिमार्जनहि लवकरच झाले. प्रातिनिधिक सभा बरखास्त झाल्यापासून एक महिन्याच्या अवधीतच त्याचा विवाह होऊन त्या आनंदात या त्रासाचे परिमार्जन झाले. आपल्या नूतन पत्नीसमवेत ते प्रवासास गेले असता, तेथेहि त्याच्या मागचे राजकारण अगदीच सुटले, असे मात्र नाही. व्हेनीस शहरी प्रशियाच्या राजाशी त्याची मुलाखत झाल्याची हकीकत मागे सांगितलीच आहे. या भेटीत बिस्मार्क याची बुद्धिमत्ता, त्याचे धैर्य व कोणतीहि गोष्ट तडीस लावण्यास लागणारे सामर्थ्य, हे गुण त्याच्या आर्गी भरपूर आहेत, असा प्रत्यय राजाला येऊन बिस्मार्क याचा संग्रह करण्याचा त्याने निश्चय केला.

यानंतर थोड्याच महिन्यांनी जर्मन संस्थानांच्या संघटनेचा विषय काही तरी निकालास लागण्यासारखी वेळ आली. आस्ट्रियाच्या संमतीने ज्या

करारपत्रावरडुकूम जर्मन संस्थानाचे एकीकरण झाले होते, त्या करारपत्राच्या शर्तीत काहीं फेरबदल होणे अवश्य आहे, असे फ्रेड्रिक वुइलियम यास दिसून आले. बनेल तोपर्यंत हे फेरबदल आस्ट्रियाच्या समतीने व्हावेत अशीहि फ्रेड्रिक वुइलियम याची इच्छा होती; पण आस्ट्रियाची समति न मिळाल्यास प्रसंगी आस्ट्रियाविरुद्धहि हा फेरबदल घडवून आणाव-याचा विचार फ्रेड्रिक वुइलियम यांनी केला. अशाप्रकारे प्रशियाच्या राजाचा विचार चाट्ट असतां दुसऱ्या काहीं जर्मन संस्थानानी या बाबतीत प्रत्यक्षच उचल केली. बेडन संस्थानातील लोकनियुक्त सभेत व्यासरमन नावाच्या एका प्रतिनिधीने एक नवी सूचना पुढे आणली. सर्व जर्मन संस्थानाची एक लहानशी संघटित सभा (diet) आस्ट्रियाच्या नेतृत्वाखाली भरत असे. याशिवाय आणखीहि साऱ्या संस्थानाचे मिळून मोठे मध्यवर्ती जर्मन पार्लमेंट भरावे, असा त्या सूचनेचा आशय होता.

तारीख २४ फेब्रुआरी रोजी फ्रान्समध्ये एक राज्यक्रांति घडून आली. त्यावेळी लुईफिलिप नावाचा राजा तेथे राज्य करीत होता. लोकानी त्याला हद्दपार करून वरील तारखेस पारीसमध्ये प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना केली. या राज्यक्रान्तीची धग जर्मन संस्थानास लागून तेथेहि आगीचा भडका झाला. जर्मन संस्थानात अनेक ज्वाला-ग्राही पदार्थांचे एकीकरण अगोदर कित्येक वर्षे होत होते, त्यात ही ठिणगी पडताच तेथे आगीचा लोळ उठला, यात नवल नाही. तथापि या स्थितीतहि प्रशियाचे संस्थान अगदी स्तब्ध राहिले. इतर संस्थानात लोकमताचा जोर एवढा झाला, कीं, त्यास आळा घालण्याचे सामर्थ्य संस्थानिकास राहिले नाही. एक मध्यवर्ती जर्मन पार्लमेंट असावे, वर्तमानपत्रें स्वतंत्र असावीत, लोकांस वाक्स्वातंत्र्य असावें, सर्वांस शस्त्रे द्यावी आणि प्रधान मंडळ लोकनियुक्त असावे, अशा प्रकारच्या मागण्या

लोकार्नीं केल्या. सर्व जर्मन संस्थानातले जर्मन प्रतिनिधी हिडलबर्ग येथे जमा झाले. जर्मन पार्लमेन्टासबंधी पुढील विचार करण्याकरिता एक अगाऊ सभा तारीख ३१ मार्च रोजी फ्रँकफर्ट येथे भरावी, असा ठराव या प्रतिनिधींनी पास केला. लोकांच्या या उच्छृंखलपणास आळा घालण्याचे सामर्थ्य एकाहि संस्थानिकाला नव्हते. लोकमताची ही खवळलेली लाट अखेरीस आस्ट्रियात आणि प्रशियातहि पोहोचली. आस्ट्रियन बादशाहीचा सूत्रधार प्रिन्स मेटरनिक हा आपल्या कुटिल नीतीने लोकास फार अप्रिय झाला होता. खवळलेल्या लोकमताने त्याला राजीनामा देण्यास भाग पाडले. प्रशियातहि लोकात गडबड उडून देणे सुरू झाले. बर्लिनच्या रस्त्यातून दगेखोरांनी मोर्चेबंदी केली. शेवटी तारीख १६ मार्च रोजी सैनिकांच्या सहाय्याने ही बंडाची आग विझवून लोकात शांतता करावी लागली. प्रजाजनावर शस्त्रप्रहार करू नये, अशी राजाची प्रबळ इच्छा असल्यामुळे लोकांस वाटतील ते हक्क देण्यास आपण तयार आहो, अशा अर्थाचा जाहिरनामा त्याने प्रसिद्ध केला. जर्मन संस्थानाचे एकीकरण कोणत्या प्रकारे व्हावे, या मुद्याचा विचार करण्याकरिता संयुक्त कायदेकारी सभेची बैठक तारीख २ एप्रिल रोजी भरविण्यात येईल असे त्याने जाहीर केले. वर्तमानपत्रास पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन प्रशियन राज्यपद्धतीत प्रजाजनांच्या मताप्रमाणे बदल केला जाईल, असेहि आश्वासन त्याने लोकास दिले.

राजाच्या या उदारपणाबद्दल त्याचे आभार मानण्याकरिता प्रचंड जनसमूह दुसऱ्या दिवशीं राजवाड्याभोवती जमला. या जमावांत ज्वलत जहाल लोकांचेहि बरेच मोठे मिश्रण होते. राजा आणि प्रजा याजमध्ये अशा प्रकारचा सलोखा घडून येणे, हेच त्यास पसंत नव्हते. या लोकार्नीं राजवाड्यासमोर दंग्यास आरंभ केला. शेवटी लोकास हांकून देण्या-

चा हुकूम राजाने केला. तेव्हा ड्रागून घोडेस्वाराचे एक पथक व ग्रेनेडियन पायदळाची एक पलटण तेथे येऊन लोकांस निघून जाण्यास विनवू लागली. शक्य तोपर्यंत रक्तस्त्राव होऊ न देण्याचा हुकूम राजाने त्यास केला होता; पण दगेखोरानीच सैनिकावर हल्ला करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा आत्मसरक्षणासाठी तलवारीस हात घालणे त्यांनाहि भाग पडले.

काही अपघात होऊन एका ग्रेनेडियन शिपायाची बटुक आपो-आप उडाली. इतक्यात दुसऱ्या एका शिपायाच्या चापावर धोडा लागल्यामुळे तिचाहि आवाज झाला. शिपायानी बुद्धिपूर्वक प्रहार केला नव्हता व दोन्हीहि गोळ्या हवेत उडाल्या होत्या; तथापि या अपघाताचा फायदा घेऊन बंडखोरानी 'खून खून,' 'विश्वासघात,' 'मोर्चामाणे पळा,' 'शस्त्रे बाहेर काढा' अशा आरोळ्या मारण्यास सुरुवात केली. या आरोळ्यामुळे पुष्कळ लोक घाबरून जाऊन वाट फुटेल तिकडे पळत सुटले व 'सैनिक प्रजाजनाची कत्तल करीत आहेत,' अशा आरोळ्या मारण्यास त्यानी सुरुवात केली. यानंतर बंडखोर व सैनिक याजमध्ये उघड लढाई जुंपली. बंडखोराच्या पुढान्यात बरेचसे विद्यार्थी आणि उदीम धदा करणारे लोकहि होते. हे लोक मोठ्या शौर्याने आणि निकराने लढले.

काहीं वेळाने ही लढाई थंड झाल्यानंतर कांही लोक राजवाड्यात शिरले व शिपायास शहराबाहेर काढण्याची विनंति त्यानी राजाला केली. लोक विथरले असून नुसत्या सैनिकाना पाहूनच ते बुजतात, असे हे लोक राजास सांगू लागले. ना हो करता करतां राजानें या लोकांच्या म्हणण्यास मान देऊन सैनिकास हलविण्याचा हुकूम केला. बंडखोरांच्या

या भलत्याच मागणीस मान वाकवू नये, अशाबद्दल मुख्य सेनापति फॉ प्रिटव्हिज व युवराज बुइलियम यानी राजापाशी रद्दबदली केली. उलट मुख्य प्रधान कौट आर्निम बॉईट झेनबर्ग यानी लोकमतास मान द्यावा, असे राजास सुचविले. मुख्य सेनापतीच्या व युवराजाच्या मतास मान न देता राजाने आपले सैनिक शहराबाहेर घालविले. सैनिकाची पलटण शहराबाहेर जात असता ओरडाआरड करून बडखोरांनी तिचा अनेक प्रकारानी अपमान केला. राजाने एक जाहिरनामा प्रसिद्ध करून त्यात सर्व बंडखोरास क्षमा करण्याचे वचन दिले. बडखोरात जे लोक मारले गेले होते, त्याची स्मशानयात्रा बंडखोरांनी मोठ्या थाटाने काढली. 'या स्मशानयात्रेस आपणहि हजर राहिले पाहिजे,' अशी मागणी त्यांनी राजापाशी केली. या वेळी राजाहि अगदीं दुबळा असल्यामुळे बडखोराची ही मागणी त्याने कबूल केली. काही सरदार, दरबारी लोक आणि बंडखोराचे प्रमुख बरोबर घेऊन राजा या लोकासमवेत स्मशानयात्रेस गेला. या वेळी प्रशियाचे राजकीय निशाण काहीं बंडखोरानी यात्रेच्या आघाडीस चालविले होते.

बडखोराना अशा रीतीने शरण जाणे, हे राजाच्या पदवीला योग्य नव्हते, तथापि त्याचा स्वभाव दुबळा असल्यामुळे, त्याना तोड देण्याचे धैर्यहि त्याजपाशीं नव्हते. सैनिकांनीं बंडखोरावर जो हल्ला केला, त्याला मूळ कारण राजपुत्र बुइलियम आहे, असे हे बडखोर लोकास सागत सुटले. ही गोष्ट भोळ्या जनतेला खरी वाटली आणि राजपुत्राबद्दल त्याचा राग इतका विकोपास गेला कीं, त्यामुळे राजपुत्राला काहीं दिवस बर्लिन सोडून लंडनला जाणे इष्ट वाटलें. ऑपेरा मोहल्यातील त्याचा खाजगी वाडाहि जाळण्यास लोकांनीं कमी केले नसते, पण त्यावर कोणीं 'राष्ट्राची मालमत्ता' असे शब्द लिहून ठेवल्यामुळे तो वाडा वाचला.

बर्लिन शहराची परिस्थिति अशा प्रकारची असता सयुक्त सभेच्या बैठकीस हजर राहण्याकरता बिस्मार्क तारीख २ एप्रिल रोजी बर्लिन शहरी येऊन पोहोचले. आपल्या नूतन पत्नीसमवेत काही महिने शॉन हॉसन येथे सुखासमाधानाने घालवावेत असा बिस्मार्क याचा विचार होता; पण बर्लिन शहरी झालेले दंगे, त्यात राजाचा व सैनिकाचा झालेला अपमान इत्यादि गोष्टी त्याच्या कानी गेल्यावर स्वस्थ बसणे त्यास शक्य नव्हते. ही बंडाची लाट थाबविण्याला त्या वेळी तरी त्यांना काही उपाय दिसत नव्हता. यामुळे त्याचे चित्त अत्यंत उद्ध्विग्न होऊन गेले होते. अशा प्रकारच्या मनःस्थितीत, त्यांनी राजाला एक पत्र लिहिले व देहपातापर्यंत आपण महाराजाच्या बाजूस राहू, असे त्यांनी राजाला कळविले. ही राजनिष्ठा पाहून राजालाहि अत्यंत समाधान वाटले. बिस्मार्क याचे पत्र राजाने आपल्या मेजावर राजभक्तीची खूण म्हणून कित्येक महिनेपर्यंत नजरेसमोर ठेवले होते.

लोकाना शांत करण्याच्या उद्देशाने अनेक पत्रात लेख लिहिण्यास बिस्मार्क यांनी सुरुवात केली. सयुक्त सभेची बैठक लवकरच सुरू व्हावयाची होती. तीत राजाला सादर करण्याच्या मानपत्राचा मसुदा प्रथम पुढे यावयाचा होता. राजाने जे नवे हक्क लोकास दिले, त्याबद्दल सभेने या मानपत्रात आभार प्रदर्शित केले होते. हे मानपत्र बिस्मार्क यास फारसे आवडले नाही; तथापि परिस्थितीकडे लक्ष देऊन त्यांनी त्याला आपली मान्यता दिली. या मानपत्राविषयी बोलताना एकदा सभेत बिस्मार्क स्वतः म्हणाले,

“बडखोराना नव्या सवलती मिळाल्या, याचा उल्लेख करून त्याबद्दल या मानपत्रात आभार मानले असल्यामुळे, हे मानपत्र मला आवडले

नाही. झाले ते होऊन गेले. ते विसरून जाण्यासाठी आपण सर्वांनी झटले पाहिजे. त्याचा पुनःपुन्हा उल्लेख करणे, मला इष्ट वाटत नाही. परिस्थितीकडे लक्ष देऊन मी या मानपत्राला आपली समति देतो, तथापि ज्या मार्गाने या सवलती मिळाल्या आहेत, तो लक्षात घेता त्याबद्दल मला आनंदहि होत नाही अथवा त्याबद्दल आभार मानावेत, असेहि मला वाटत नाही. बंडखोरीच्या पद्धतीचा विजय होऊन सयुक्त जर्मन साम्राज्य खरोखरच निर्माण झाले, व त्याची उभारणी खरोखर दृढमूल पायावर झाली, तर या बंडखोराचे आभार मानण्यास भविष्यकाळी मी तयार होईन. पण सध्यातरी तसे करणे मला शक्य नाही. ”

हा मानपत्राचा मसुदा सभेत एकमताने पास झाला. श्लेस्वींग आणि हॉलस्टीन हे प्रांत आपल्या राज्याला जोडण्याची खटपट डेन्मार्कचा राजा करीत होता. या गोष्टीला त्या प्रांतातील प्रजाजनांची कबुली नव्हती. पूर्वीपासून ही स्वतंत्र जोड जहागीर आहे, असे त्याचे ह्मणणे होते. ‘ त्याचे हे ह्मणणे बरोबर आहे, ’ असे उद्गार प्रशियाच्या राजानेहि काढले होते. या बाबीबद्दल व पोलंडातील भानगडीबद्दल सर्व प्रकारची माहिती सभेपुढे यावी, अशी मागणी बिस्मार्क यानी केली. जर्मन संघात येण्यास आपण कबूल असून डेन्मार्कचा सशस्त्र प्रतिकार करण्यासहि आपण कबूल आहो, अशा अर्थाचा निरोप श्लेस्विंग आणि हॉलस्टीन प्रांतातून प्रशियाकडे आला. या बरोबरच काही सैनिकाच्या मदतीचीहि मागणी त्या प्रांतांनी केली. तेव्हा प्रशियाच्या राजाने कांही पलटणी त्या प्रांताच्या सरहद्दीवर पाठविल्या. डेन्मार्कविरुद्ध तुम्ही युद्ध पुकारणार काय ? असा प्रश्न बिस्मार्क यानी विचारला. तेव्हा त्यावर मुख्य प्रवानानी उत्तर दिले, डेन्मार्कबरोबर आम्ही युद्ध करीत नाही. केवळ आमच्या हक्कांचे, हितसंबंधाचे व प्रांताचे रक्षण

करण्यापुरतीच ही मोहीम आहे.' यावर बिस्मार्क ह्मणाले, 'अशा प्रकारची धरसोडीची राजनीति राज्याला अपायकारक होईल की काय अशी मला भीति वाटते.' पोलंडच्या परिस्थितीबद्दल बिस्मार्क यांनी विचारलेल्या प्रश्नास सरकारतर्फे जबाब मिळाला नाही. या वेळी पोल लोकानी उघडपणे बड सुरू केले होते. यामुळे पोझेनच्या जहागिरीत राहणाऱ्या जर्मन लोकांच्या जीविताची व वित्ताची शाश्वति त्यास वाटेनाशी झाली. जर्मन लोकांचे जीवन व मालमत्ता ही सुरक्षित आहेत, असे आश्वासन सरकारने दिले, तरी वस्तुस्थिति मात्र अगदी निराळी होती.

वर सांगितलेल्या दोन प्रश्नाबद्दल बिस्मार्क यांनी आपले मत 'मॅजबर्ग झिटिंग' पत्रात पुढील प्रमाणे प्रसिद्ध केले.

“ बंड केले ह्मणजे वाटेल ते हक्क मिळतात, ही गोष्ट बर्लिनच्या जनतेनेच पोल लोकांस शिकविली. बर्लिनच्या जनतेने बडखोराचा जयजयकार करून पोल लोकांस उत्तेजन दिले व पर्यायाने त्याचाहि जयजयकार केला. या उपकाराची फेड आता कशी होत आहे, ती पहा. उच्छृंखल झालेले पोल लोक आता दरबडेखोर बनून प्रशियाच्या प्रांतातील जर्मन प्रजाजनांस लुटत आहेत व प्रसंगी त्याचा खूनहि करीत आहेत. जर्मन बायकामुलाचे रक्त साडण्यासहि या बडखोरानी कमी केले नाही. जर्मन लोकानी राजाकडून जे नवे अधिकार मिळविले, त्याचा उपयोग आज अशा प्रकारे झालेला दिसत आहे. या नव्या अधिकारामुळे आलेल्या सामर्थ्याचा उपयोग अधिक चांगल्याप्रकारे होईल, अशी मला आशा होती. फ्रान्सकडून आलसेस प्रांत घेऊन स्ट्रासबर्गच्या किल्ल्यावर जर्मनीची विजयपताका फडकविण्यात या सामर्थ्याचा उपयोग झाला असता, तर ती गोष्ट अधिक वाजवी झाली असती. प्रजास्वातंत्र्याच्या भलत्याच कल्पनांच्या मार्गे लागून आम्ही काय

कमाई केली आहे पहा ! जर्मनीने कित्येक शतकाच्या अवधीत आपल्या मनगटाच्या जोरावर पोलंडमध्ये जी कमाई केली होती, ती मात्र आज आम्ही गमावून बसलो. असल्या प्रकारच्या कल्पनातरंगास वश होण्याने पोलंड आपल्या हातचा जाण्यावाचून दुसरा कोणताच परिणाम होणार नाही.”

या लेखाखाली ‘ शॉनहॉसनचा जमीनदार ’ अशी सही बिस्मार्क यांनी केली होती. अशाच आशयाचे दुसरेहि अनेक लेख दुसऱ्या वर्तमानपत्रातून त्यांनी प्रसिद्ध केले होते. या पत्रातून जर्मनीला वास्तविक कशाची गरज आहे, याचे विवेचन त्यांनी सविस्तरपणे केले होते. हे लेख बिस्मार्क यांनी लिहिलेले आहेत, हे राजाला समजताच त्याने बिस्मार्क यास अनेकवार भेटलीला बोलाविले व पुढील कारभारासंबंधी त्याचा सल्लाहि घेतला.

देशाच्या कारभारात जो घोटाळा माजला होता, तो काढून टाकून त्याची शिस्त ठरविण्यास काय उपाय योजावेत याबद्दल बिस्मार्क याशी राजाचे खलबत एका वागेत चालले होते. विशेष कडक उपाय योजल्यास लोक बिथरतील, असे राजाचे ह्मणणे होते. यावर बिस्मार्क ह्मणाले, “ दुबळेपणाची, अथवा धरसोडीची नीति मात्र राज्यास अपायकारक झाल्यावाचून राहणार नाही. महाराज, आपण धैर्य धरा. जो मार्ग राज्याचे हित करील, अशी आपली खात्री आहे, त्याचा अवलंब धीटपणाने केल्यास अंती आपणास खास यश येईल. ”

इतक्यात राणी इलिझाबेथ एका झुडुपाच्या आडून येऊन ह्मणाली, “ बिस्मार्क, महाराजाना शहाणपणा शिकविण्याची तुम्हाला छाती तरी कशी होते ? ”

महाराज हसून हणाले, “ जाऊदे, त्याच्या भानगडीत तू पडू नकोस. त्याला योग्य मर्यादेत ठेवण्याचे मला पूर्ण सामर्थ्य आहे.”

पूर्वी सांगितलेली कायदेकारी सभा आता ‘राष्ट्रीयसभा’ या नावाखाली भरणार होती. लोकमतानुसार नव्या नियमाची रचना करण्याचे काम तिने हाती घेतले होते. त्याचप्रमाणे सर्व जर्मन सस्थानाचे एक मोठे पार्लमेट फ्रॅंकफर्ट येथे तारीख १८ मे रोजी भरले होते. या दोन्ही संस्थांचा मार्ग बिस्मार्क यास पसत नसल्यामुळे त्याच्याशी कोणताहि संबंध ठेवणे बिस्मार्क यास बरे वाटले नाही. तेव्हा त्यातून आपले आग काढून घेऊन ‘न्यू प्रेझिडेंट शिटिंग’ नावाचे एक वर्तमानपत्र त्यांनी सुरू केले. या पत्रावर आयर्न क्रॉसची खूण प्रमुख स्थानी छापली असल्यामुळे लोक त्या पत्राला ‘क्रीझ शिटिंग’ असे हणू लागले.

बर्लिन येथे राष्ट्रीय सभेचा व फ्रॅंकफर्ट येथे जर्मन पार्लमेटच्या बैठकी शुष्कळ वेळा भरल्या तथापि एवढ्या खटपटीचे प्रत्यक्ष फळ मात्र काहीं दिसले नाही. अनेक प्रकारच्या मुद्यावर कित्येक महिनेपर्यंत शाब्दिक वादविवाद झाले, तडेबखेडे झाले व व्याख्यानाचा पाऊस पडला, पण शेवटी शुष्क पाडित्यावाचून त्यातून दुसरे काही निष्पन्न झाले नाही. बर्लिनमध्ये बडखोराचा अम्मल अद्यापिहि जारी होता. अथवा तेथे कोणाचाच अम्मल नव्हता, असे म्हणणे अधिक युक्त होय. तेथे सर्वच बेबंदशाही माजली असून कोणाचाहि पायपोस कोणाच्याहि पायात नव्हता. असल्या प्रकारच्या उपहासास्पद प्रकारास आळा घातून राज्यशकट सुरळीत मार्गाला लावण्यास लागणारे धैर्य कोणापाशीच नव्हते.

राज्यकारभाराची ही स्थिति अशाप्रकारे बेशिस्तपणाच्या कळसास पोहोचली असताहि तिचा संपर्क सैन्याला मात्र लागला नव्हता. श्लेश्विग

व हॉलस्टीन प्रातात गेलेल्या लष्करी तुकडीने फार शौर्य गाजविले. फील्ड मार्शल रँगल यानी फार शिताफीच्या हालचाली करून जटलंडपर्यंत सारा देश थोड्याच अवधीत आक्रमण केला. यानंतर डेन्मार्कशी तह होऊन रँगल याची बदली मुख्य सेनापतीच्या जागी झाली व बर्लिन येथे माजलेली अदाधुंदी नाहीशी करण्याचे काम या नव्या सेनापतीने ताबडतोब हाती घेतले. मुख्य सेनापतीची जागा मिळताच त्यानी एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. “ या प्रातात प्रथम स्वस्थता नादेसे करणे हे माझे कर्तव्य आहे. चागल्या नागरिकांच्या मदतीने हे कार्य पार पडत नाही, असे मला दिसून आले, तर अन्य उपायाची मी योजना करीन ” अशा अर्थाचा मजकूर या जाहीरनाम्यात होता.

या वेळींहि बिस्मार्क याचे राजाजवळ चागले वजन होते. बिस्मार्क याच्याच सल्ल्याने कौट ब्रँडनबर्ग याची नेमणूक प्रधानमंडळाच्या अध्यक्ष्या जागी राजाने केली होती. कौट ब्रँडनबर्ग हे मोठे दूरदर्शी मुत्सद्दी असून राजाच्या विश्वासास पूर्ण पात्र होते. राज्याच्या हिताशिवाय दुसरा कोणताहि स्वार्थी हेतु त्याच्या चित्तात नव्हता. त्या काळच्या मुत्सद्यात हे गुण फारसे ढळढळीतपणे आढळून येत नव्हते. राज्याची शिस्त या नेमणुकीमुळे हळू हळू पूर्वपदावर येत चालली. राज्यशकटाच्या दोन्या आपल्या हाती आता खास येतात, असे राजासहि वाटून बर्लिन येथून गेलेले सैन्याचे ठाणे; तेथे पुन्हा आणून ठेवण्याचा हुकूम त्याने फील्ड मार्शल रँगल यास केला. राष्ट्रीय सभेची बैठक अद्यापि चालूच होती. सैन्याचे ठाणे पुन्हां बर्लिन येथे आल्यास आपल्या पूर्वीच्या सान्या यशाला हरताळ लागेल, अशी भीति सभेच्या चालकाना पडली. तेव्हा राजाने हा आपला हुकूम अमलात आणू नये यासाठी राजाचे मन वळविण्याकरिता सभेने एक डेप्युटेशन राजाकडे पाठविले. या मंड-

ळाने राजाचे मन वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. राजाच्या मित्रे-
पणाचा अनुभव पूर्वी एक वेळ त्यांना आला असल्यामुळे त्याला धमकी
देण्यासहि त्यांनी कमी केले नाही. जेकबी नावाचा एक कॉनिस्बर्ग
येथील प्रतिनिधी राजाला ह्मणाला, “वस्तुस्थिति लक्षात न घेणे, हा
दुर्गुण सर्वच राजाच्या ठिकाणी आजपर्यंत आढळून आला आहे.” या
डेप्युटेशनच्या म्हणण्याला उत्तरहि न देता राजाने त्यास रजा दिली.

राजाच्या हुकुमाप्रमाणे सैन्याचा तळ पुन्हा बर्लिन येथे पडला. शह-
रात सैनिक फिरू लागताच मारामारीस व रक्तपातास पुन्हा सुरुवात
होईल, अशी भीति बर्लिन नागरिकास पडली होती. दगेखोराच्या अनिष्ट
वागणुकीचा वीट साऱ्याच लोकास आला होता. यामुळे सेनापति रँगल
यानीं वर सांगितलेला जाहिरनामा प्रसिद्ध करताच सर्व नागरिकांनीं
मोठ्या उत्साहाने त्याचा जयजयकार केला. रँगल यानी आपल्या सैन्याची
मिरवणूक ब्रॅडनबर्ग दरवाजातून काढून सर्व शहरभर मिरविली. ही
मिरवणूक पाहण्यास सर्व शहर लोटले होते. घराच्या छपरावरून आणि
शहरातील झाडावरूनहि लोकाचे थवे आढळून येत होते. शहराच्या
मुख्य चौकात ही मिरवणुक पोहोचली, तेव्हा सैनिकास तेथेच उभे करून
रँगल यानी एक लहानसे भाषण तेथे केले. ते ह्मणाले, “जेथे शाततेचा
भंग होईल, तेथे शातता प्रस्थापित करण्याच्या कामावर माझी नेमणूक
झाली आहे. कायदा मोडला गेला, तर तो प्रस्थापित करण्याचे माझे
कर्तव्य आहे. माझे सैनिक शूर आहेत, त्याच्या तलवारी पाणीदार आहेत
आणि त्याच्या बंदुकाही भरून तयार आहेत. बर्लिनचे नागरिक हो,
तुम्हाला धमकी दाखविण्यासाठी मी आलो नसून तुमचे संरक्षण करण्या-
साठी आलो आहे. महाराजांनीं जे स्वातंत्र्य तुम्हास दिले आहे व तुम-
च्या हितासाठीं जे कायदे केले आहेत, त्याचे संरक्षण करण्यासाठीं मी
येथे आलो आहे. ”

लोकानी टाळ्याचा मोठा गजर केला. सेनापति पुढे ह्मणाले, “ बर्लिनशहरवासी लोक हो, माझा हा बेत तुम्हास पसत आहे का ? ” यावर ‘ होय होय. ’ असा ध्वनि चोहोकडे निवाला.

सेनापति पुढे बोद्ध लागले, “ माझे ह्मणणे तुम्हास पसंत पडले, हे पाहून मला फार संतोष होतो. तुम्हा नागरिकासाठी जे काही मी करीन ते तुमच्या मदतीनेच करीन.”

यानंतर सर्व कारभाराला शिस्त लावण्याचे कार्य रॅंगल यानी हाती घेतले. राष्ट्रीय सभेची बैठक बर्लिन येथून उठवून ब्रॅडनबर्गला नेली. या ठिकाणीहि सभेच्या बऱ्याच बैठकी होऊन पुष्कळ भवति न भवति झाली; तथापि सभेच्या हातून प्रत्यक्ष कार्यभाग काहीच होत नसल्यामुळे लोकांना तिचा आपोआपच वीट येऊ लागला. बर्लिन शहरातील बडावा मोडण्याचे कार्य रॅंगल यानी शौर्याने आणि चातुर्याने चालविले होते. उरलेल्या थोड्याशा बंडखोरांनी बर्लिनचा किल्ला आपल्या ताब्यात घेऊन तेथे ते दबा धरून बसले होते. रॅंगल हे आपल्या मदतगारासह किल्ल्या पर्यंत गेले व तेथे मोठ्याने ओरडून म्हणाले, “ तुम्हाला बंदुका उडवा-वयाच्याच असतील, तर माझ्यावर निशाण झाडा. ” सेनापतीचे हे धाडस पाहून बंडखोर घाबरून ताबडतोब शरण आले. त्यांनी आपल्या भरलेल्या बंदुका जशाच्यातशाच सेनापतीच्या स्वाधीन केल्या. या परिस्थितीसंबंधाने बोलताना रॅंगल पुढे एका वेळी म्हणाले, “ त्या वेळची परिस्थिति अत्यंत भयानक होती खरी, तथापि परमेश्वराच्या कृपेने रक्ताचा एकहि बिंदु साडल्याशिवाय मला पुन्हा शातता प्रस्थापित करता आली.”

बर्लिन शहरात पूर्ण शातता होऊन लोक पूर्ववत् आपल्या उद्योग-धंद्यास लागले. राज्यपद्धतीचे गाडे आता कोणत्या मार्गाने जाणार

याची वाट लोक उत्सुकतेने, पण शाततेने पहात होते. अशा रीतीने बंडखोराची सारी गडबड शांत झाली, हे पाहून बिस्मार्क यास आनंद झाला, हे सागावयाला नकोच. आपल्या पक्षाच्या लोकांचा आता खात्रीने विजय होणार, असे त्यास वाटू लागले. त्यानी काढलेले कूझ शिटग या वेळी चागले भरभराटीस येऊ लागले होते. याच वेळी त्याचे पहिले अपत्य मेरी इलिझाबेथ जोहाना ही तारीख २१ आगस्ट रोजी जन्मास आली.

या वेळी त्याच्या भावी आयुष्यातील एक मोठे प्रतिस्पर्धि त्यास प्रथम भेटले. याचे नाव कौट फॉ बोस्ट असे होते. राबर्ट ब्रुम नावाच्या एका आस्ट्रियन राजद्रोह्यास नुकतेच फाशी देण्यात आले होते व त्यामुळे साऱ्या जर्मनीभर खळबळ उडून गेली होती. याच विषयासंबंधी बोस्ट व बिस्मार्क याजमध्ये त्या प्रथम भेटीत मोठा कडाक्याचा वाद-विवाद झाला.

बिस्मार्क यास प्रधानमंडळात घ्यावे अशी सल्ला नोवेबर महिन्यात राजाला मिळाली, पण राजाने बिस्मार्क याची नेमणूक करण्याचे नाकारले. तेव्हा राजा हणाला, “बिस्मार्क फार जहाल आणि उतावळा आहे. त्याच्या अंगाला रक्ताचा वास येतो. त्याची नेमणूक पुढे केव्हा तरी करता येईल.”

यानंतर इ. स. १८४९च्या फेब्रुवारी महिन्यात राष्ट्रीय सभेसाठी होणाऱ्या निवडणुकीची धामधूम सुरू झाली. रथेनो शहरातर्फे प्रतिनिधि हणून बिस्मार्क निवडून आले. बिस्मार्क याच्या उतावळ्या व धाडशी स्वभावाचे प्रदर्शन या बैठकीत वारंवार होत असे.

एका प्रसंगी ते हणाले, “बडाचे केंद्रस्थान नेहमी शहरांतच असते. खेडीपाडी आणि मध्यम गावे असल्या भानगडीत कधी पडत नाहीत.

या करता जगातील सारी शहरे उध्वस्त करून टाकणे बरे.” हे भाषण ऐकून सारी सभा आश्चर्याने थक्क होऊन गेली असली, तर त्यात नवल नाही. त्याच्या या भाषणामुळे त्यांना ‘शहराचे शत्रु’ असे टोपण नाव लोकानी दिले. त्याची शेकडो ‘हास्य चित्रे’ निघून ती बर्लिन शहरात जिकडे तिकडे विकली गेली.

इ. स. १८४९ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या २६ व्या तारखेस लोक-प्रतिनिधीची (Lower Chamber) बैठक भरून तीत राजाचे भाषण वाचले गेले. या बैठकीत अनेक प्रश्नावर भवति नभवति झाली व बिस्मार्क यांनी आपल्या शत्रूचा पुष्कळसा समाचारहि घेतला. बर्लिन शहरात अद्यापि सैन्याच्या तुकडीचे ठाणे कायम होते. हे ठाणे उठवून लावण्याचा ठराव सभेपुढे आला, तेव्हा त्यावर बिस्मार्क यांनी पुढील भाषण केले.

“लोकांची मनःप्रवृत्ति अगदी शांत होऊन बंडाचा बीमोड झाला आहे, असे आमच्या प्रतिपक्षाचे ह्मणणे आहे; पण १७ मार्च रोजी घडलेल्या गोष्टीमुळे या त्याच्या मतास मुळीच पुष्टि मिळत नाही. या दिवशी गतवर्षीच्या मारामारीचा वार्षिक दिन ह्मणून लोकानी उत्सव केले. या उत्सवानिमित्त भरलेल्या सभात जी गीते ह्मणण्यात आली, ती शांतीची निदर्शक नव्हती. यातील काही काही गीते माझ्या पाहण्यांत आलीं. यापैकी एकात ‘मरेपर्यंत तलवार खाली ठेवू नका.’ असा उपदेश केला आहे. दुसऱ्या एकात ‘आरक्त निशाणाभोवती जमा’ अशा अर्थाचा उपदेश आहे. या तावड्या निशाणाचा अर्थ काय, हे आपणा सर्वांना ठाऊक आहेच. असल्या प्रकारची गाणी ज्या सभातून गायिली गेली, त्या सभास आमच्या प्रतिपक्ष्यापैकी कोणी हजर होते की नाही ? असा प्रश्न मी त्यास करतो. या गाण्यात आरक्त निशाणाचा उल्लेख आहे. जुलमी सत्ताधिश्याच्या रक्ताने हे निशाण रंग-

विले आहे, असा गर्भितार्थ या गाण्यात ध्वनित केला आहे. हे जुलमी सत्ताधीश कोण ? या प्रश्नाचे उतर आमचे लोकसत्तावादी प्रतिनिधी देतील काय ?

“ लोकसत्तावादी प्रतिनिधीहो, माझी मते तुमच्याहून अगदी भिन्न आहेत, हे मला पूर्ण माहित आहे. तुमच्या मताचा येथे उल्लेख करावा, असा माझा मुळीच उद्देश नव्हता. तुमची मते बोलून दाखविण्यासाठी माझी निवडणूक झालेली नाही. प्रतिपक्षीयानो, गडबड करून माझ्या भाषणात तुम्ही व्यत्यय आणला, तर हा वादविवाद अधिक लांबण्यावाचून दुसरा काही फायदा व्हावयाचा नाही. नुसत्या आरडाओरड्याने जे आपल्या प्रतिपक्षास चीत करू पाहतात, त्याचे बुद्धीचे शस्त्र अगदी बोथट झालेले असते, अथवा ते त्याजपाशीं मुळीच नसते, एवढे मात्र दिसून येते. ज्यांना बुद्धिवाद करावयाचा असेल त्यांनी माझे भाषण संपल्यानंतर आपला कोटीक्रम खुशाल सभेपुढे मांडावा. हुश्रुश्रु, आरडा ओरडा आणि बेसूर आलाप, असल्या गोष्टींनी तुमचे ह्मणणे सिद्ध होणार नाही. ज्यांना ही गाणीं गाण्याची हुक्की आली असेल, त्यांनीं सभा आटोपल्यानंतर खुशाल तसे करावे.”

पलटणीचे ठाणे उठवू नये, ही बिस्मार्क याची सूचना १८५५ विरुद्ध १४३ मतानी नापसंत झाली. दुसऱ्या दिवशींच्या बैठकींत बंडखोरांना क्षमादान करावे, या ठरावावरहि बिस्मार्क यांनी असेच जोरदार भाषण करून आपले प्रतिकूल मत दिले. या वेळीं बिस्मार्क यांनीं केलेल्या भाषणावरून स्पष्ट बोलण्याची त्याची छाती उघड दिसून आली.

बंडखोरास क्षमादान करण्याच्या बाबतींत बिस्मार्क याचा मुख्य आक्षेप असा होता कीं, सभेची मागणी राजाच्या हक्का आड येते. दयादान हा राजाचा विशेष हक्क आहे. सभेच्या सांगण्याने राजाने दयादान

करणे ह्मणजे अर्थात्च त्याने आपला हक्क गमावणे होय. ते म्हणाले, “ सभेने अशी मागणी करणे म्हणजे राजाला धमकी देणेच होय. या-शिवाय बंडखोराना क्षमादान न करण्याला दुसरेहि एक कारण आहे. अशाप्रकारे कोणत्याहि अपराधाबद्दल वारवार क्षमा होऊ लागली, तर नीति आणि अनीति यांच्या मर्यादा लोकांच्या मनातून समूळ नष्ट होतील. आताच या विषयासबधी दोन प्रतिनिधीनी जी भाषणे केली, त्यावरूनहि माझ्या म्हणण्यास कशी पुष्टी मिळते, हे सभेच्या लक्षात येईल. एक प्रतिनिधि आपल्या भाषणात म्हणाला, ‘लोकांनी सर्व बंडखोरास क्षमा केली आहे.’ यावरून राजाच्या क्षमेचा हक्क लोकाकडे आला आहे, असे या प्रतिनिधीचे ह्मणणे दिसत नाही काय ? बंडखोराना क्षमा करणे हे राजाच्या मर्जीवर आहे. (बंडखोर ? कोण ? असा ध्वनि.) होय होय, त्याना मी बंडखोरच ह्मणतो. गादीच्या हक्काचा सशस्त्र प्रतिकार करणारे लोक बंडखोर याच नावास पात्र होतात. दहापाच माणसें जमा करून एकाद्या दुबळ्या सरकाराला, कोणतीहि गोष्ट आपल्या मर्जीनुरूप करावयास भाग पाडणे, अथवा सरकारानी तसे न केले, तर शहरात मोर्चेबंदी करून बंड करणे विहित आहे, हे मत लोकात कसे प्रचलित होत आहे, हे या प्रतिनिधीच्या उदाहरणावरून सभेस दिसून येणारे आहे. आमचे प्रतिपक्षी हे खरोखर बंडखोराचा पक्ष घेऊन भाडत आहेत. मानवी न्यायाने मिळणाऱ्या योग्य शासनापासून बंडखोराचा बचाव ते करू पाहत आहेत. सत्य, स्वातंत्र्य आणि न्याय ही त्याच्या बाजूला नसून आमच्याच बाजूला आहेत. पार्लमेटी वादविवादाने या तत्वाचा निकाल लागत नसून दहाबारा मताच्या आधिक्यानेहि तो लागत नाही. युद्ध-देवता आपल्या हातातल्या पोलादी दंडानेच या प्रश्नाचा कायमचा निकाल लावीत असते. ”

फ्रँकफर्टच्या पार्लमेटाने राजे चवथे फ्रेड्रिक वुड्लियम यास जर्मन बादशाहीचा राजमुकुट तारीख ३ एप्रिल रोजी देऊ केला, पण त्याचा स्वीकार करण्याचे त्यानी नाकारले. अशा प्रकारे पार्लमेटाने दिलेले बादशाहीचे तक्त राजाने का नाकारले, याबद्दल बिस्मार्क यानी पुढील कारण दिले आहे. ते ह्मणतात, “ फ्रँकफर्ट पार्लमेटाने देऊं केलेला राजमुकुट अत्यंत तेजस्वी असेल, पण प्रशियन राजमुकुटाचे सोने वितळवून तो केलेला आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. प्रशियन राजघराण्याची सत्ता नियंत्रित करून मग त्याला असला मोठेपणा देण्याने फारसा फायदा होईल, असे मला वाटत नाही. ”

तारीख ७ एप्रिल रोजी राजाने हा मान स्वीकारण्याचे साफ नाकबूल केले. त्यावेळी राजा म्हणाला, “ राजमुकुट फक्त रणमैदानावरच मिळविले जातात. ” राजाच्या या शब्दात किती सत्य भरले होते, याची कल्पना त्या वेळी लोकांच्या मनातहि आली नसेल.

तारीख २७ एप्रिल सन १८४९ रोजी राजाच्या हुकुमाने राष्ट्रीय प्रतिनिधी सभेची बैठक बरखास्त झाली. लोकसत्तेच्या बाजूने भाडणाऱ्या प्रतिनिधीच्या दृष्टीने महत्वाचे असे काहीच कामकाज बैठकीत न झाल्यामुळे त्याची अगदी निराशा झाली. राजाची पूर्वकालीन सत्ता हळूहळू त्याच्या हातात पुन्हा जाणार, अशी चिन्हे दिसू लागली. तसे झाले, तर आपले हाल होतील, असेहि लोकसत्तावाद्यास वाटू लागले. त्यापैकी काहीजणानी तर अमेरिकेतहि जाण्याची तयारी केली.

तारीख ७ आगष्ट रोजी असेव्लीची (राष्ट्रीय प्रतिनिधीची सभा) आणखी एक बैठक भरली. फॉ रॅडोविट्झ या नावाच्या प्रधानाने एक नवा त्रिकुट संधी झाला असत्याची हकीकत सभेला कळविली. प्रशिया, सॅक्सनी

आणि हॅनोव्हर या तीन सस्थानाच्या राजानी हा तह धडवून आणला होता. हा संधि बिस्मार्क यास पसंत पडला नाही. तारीख ६ सप्टेंबर रोजी केलेल्या भाषणात आपल्या नापसंतीचीं कारणें त्यानी सांगितली आहेत. “आजपर्यंत आम्ही प्रशियन लोक केवळ स्वावलंबित्वामुळेच जिवंत राहिलो आहो. अनेक वर्षांच्या प्रशियन राज्यकर्त्यांच्या खटपटीने जें सैन्य तयार झाले, त्यानेच आजतागाईत आमची अब्रु राखिली आहे. आमच्या राष्ट्रीय गरजा आजपर्यंत प्रशियन खजिन्यानेच भागविल्या आहेत. या स्वावलंबित्वामुळेच प्रशियन राजा आणि प्रशियन प्रजा यास परस्परांबद्दल आदर वाटत असून यामुळेच परस्परांत एकोपा राहिला आहे. माझे हे एकव्याचेच मत आहे, असे समजू नका. माझे पुष्कळ देशबाधव निःसशय याच मताचे आहेत. वाळून कोळ झालेल्या पानाची पावसाळ्यात जशी स्थिति होते, तशी या तहाच्या चिटोऱ्याची स्थिति झाली, तरी त्यानंतरहि आम्ही पूर्वीसारखेच बाणेदार प्रशियन राहूं अशी माझी खात्री आहे. परमेश्वर माझी ही आशा सफल करो.” स्वदेशाबद्दल बिस्मार्क यास किती अभिमान होता, हे तारीख २४ सप्टेंबर रोजी केलेल्या भाषणावरून दिसून येईल. राज्यकारभारास लागणाऱ्या खर्चाची यादी नामंजूर करण्याचा हक्क प्रतिनिधीस आहे की नाही, हा विषय वादास निघाला असता ते म्हणाले, “मी प्रशियात जन्मास आलो, याबद्दल मला नेहमीच मोठा अभिमान वाटतो. आणि परक्या देशातून मी प्रवास करून आलो, म्हणजे तर माझा हा अभिमान दुणावतो.”

बिस्मार्क हे अप्रतिम वक्ते आहेत आणि त्याचीं भाषणे फार जोरदार असतात, असा अनुभव लोकास आला खरा, तथापि बिस्मार्क यास आपल्या पूर्ण तर्फेचा असा पक्ष निर्माण करता आला नाही. त्याना अनेक शत्रु होते व त्याजकडून त्याना पुष्कळसा उपद्रवहि होत होता.

स्वपक्षाचे व राजाचेहि समर्थन करणे, अशी दुहेरी कामगिरी त्यास करावी लागत होती. अशा प्रकारच्या अडचणीच्या परिस्थितीत न डगमगता आपले काम मोठ्या शाततेने व धैर्याने ते करीत होते. यावरूनच त्याचे असामान्यत्व दिसून येते. प्रतिनिधी सभेत त्यास महत्वाचे असे काही कार्य साधता आले नाही, यामुळे जे थोडेबहुत दुःख त्यास झाले असेल, त्याची भरपाई दुसऱ्या एका गोष्टीने या वेळी झाली. तारीख २८ दिसेबर रोजी त्यास पहिल्या पुत्ररत्नाचा लाभ झाला. या मुलाचे नाव त्यांनीं निकोलस-हेनरी-फर्डिनंड-हरबर्ट असे ठेवले.

इ. स. १८५० च्या जानेवारीच्या ३१ तारखेला असेव्हीने सुचविलेल्या काही फेरफाराप्रमाणे राज्यशासनपद्धतीचा नवा खर्डा तयार होऊन त्यावर राजाने शिक्कामोर्तब केले. इ. स. १८५० च्या मार्च महिन्याच्या २० व्या तारखेस राष्ट्रीय पार्लमेटाची बैठक अर्फुर्ट येथे भरली. या बैठकीत बिस्मार्क हे रॅथेनो भागातर्फे निवडून आले होते. याच बैठकीत पार्लमेटाचे सेक्रेटरी या नात्याने त्याची नेमणूक होऊन दरबारी नौकरीत त्याचा प्रथम प्रवेश झाला.

पूर्वीच्या बैठकीप्रमाणे या बैठकीतहि महत्वाचे असे एकहि कामकाज झाले नाही. या बैठकीचे एकदर काम पुरते महिनाभरहि झाले नाही. पूर्वीच्या बैठकी दहादहा बाराबारा महिने वादविवाद करून काहीच साध्य करीत नसत, त्या अर्थी ही बैठक निष्कारण लाबली नाही, हेच मोठे कार्य झाले असे ह्मणावयास हरकत नाही. या बैठकीत बिस्मार्क यांनीं फक्त एकच भाषण केले. त्यात ते ह्मणाले,

“ सद्गृहस्थ हो, आपल्या जुन्या प्रशियन मनोवृत्ति ध्यानात धरून त्याच्या अनुरोधाने आपण वागलो नाही, तर राज्यशासनपद्धतीच्या या नव्या खड्याचा काहीं उपयोग होईल, असे मला वाटत नाही. एकादा नवा

खर्डा तयार झाला आणि त्यावर राजमुद्रा झाली, म्हणजे तेवढ्यानेच सर्व सुधारणा पुरी झाली, असे होत नाही. केवळ हद्दने या सुधारणा प्रशियन जनतेवर तुह्मी लादू पहाल, तर तेजदार घोड्यावर माड ठेवू पाहणाऱ्या नवख्या स्वारासारखी तुमची अवस्था होईल. आपणावर स्वारी करणारा स्वार नेहमीचा सराईत स्वार नाही, ही गोष्ट तेजदार घोड्याच्या लक्षात आली, म्हणजे त्या नवशिक्याला जसे तो गटारात फेकून देतो, त्याच प्रमाणे तुमचीहि गति होईल.”

यावर बेसरमन् नावाच्या एका प्रतिनिधीने काही आक्षेप घेतल्यावरून त्यांनी त्याला पुढील उत्तर दिले. “ आमच्या प्रशियन मनोवृत्तीची तुलना मी तेजदार घोड्याबरोबर केली, याबद्दल माझ्या एका प्रतिनिधी मित्राने आक्षेप घेतला आहे, पण पूर्वकाळी ज्या काही गोष्टी घडून आलेल्या आहेत, त्यावरून माझ्या या मतास पुष्टीच मिळते. गेल्या वर्षाच्या मार्च महिन्यात झालेल्या वादळाचा जो शेवट झाला, त्यावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध होते. प्रशियना जनतेच्या तोडात, लगाम देऊन तिला आम्ही वाटेल तिकडे नेऊ, असे कोणास वाटत असेल, तर तो त्याचा भ्रम होय. प्रशियन जनतेवर अधिराज्य गाजविण्यासाठी पुढे सरून ज्या लोकानी प्रशियाच्या गरुडाकित ध्वजाचा अपमान केला, त्या लोकाना त्याच गरुडाच्या पखाखाली अखेरीस आश्रयास यावे लागले. ”

अर्फुर्ट येथील ही बैठक राजाज्ञेने तारीख २० एप्रिल रोजी बरखास्त झाली.

ही बैठक आटोपल्यानंतर शाततेच्या सुखाचा अनुभव घेण्याकरतां बिस्मार्क शॉनहॉसन गावीं आले. या बैठकीत त्यास बरेच सरकारी कामकाज करावे लागले होते. आता ही सुट्टी आनंदात व चैनीत

घालवावयाची असा त्याचा बेत होता. हे दिवस आपल्या मुलाबाळा-बरोबर त्यांनी कशा रीतीने घालविले, हे त्याच्या पुढील पत्रात दिसून येते. तारीख २५ जून रोजी आपल्या बहिणीला ते लिहितात:—

“ तुझ्या २४ साव्या वाढदिवसानिमित्त मी तुझे अभिनंदन करतो. वास्तविक पाहता तुझे हे पूर्ण समजुतीचे वय आहे; पण तू स्त्री असल्यामुळे कायदेपडित मात्र तुला समजूतदार म्हणणार नाहीत. स्त्रियांना मोठाले मुलगे होऊन नातवडे झाली, तरी सुद्धा आमच्या कायदेपडिताच्या दृष्टीने त्यांना समजूत येतच नाही. माझ्याभोवती सध्यां विलक्षण कटकटी आहेत. तुझा नवा भाचा पंचम स्वरात ओरडतो आहे आणि तुझी भाची हळूहळू रडते आहे. याच्या मुरातच त्यांना साभाळणाऱ्या दाया आपलाहि सूर मिसळवित आहेत. आजूबाजूला भिजलेले कपडे पडले आहेत आणि दूध पाजण्याच्या बाटल्या नमस्कार घालीत आहेत. अशा थाटात अस्मादिकाची स्वारी स्वाधिष्ठानी विराजमान झालेली आहे. कोठेतरी समुद्रतटाकी चला, असे ठुमणे माझ्यामागे लागले आहे. खरोखर येथून कोठेहि जाण्याची माझी इच्छा नाही; पण काय करावे? तुझ्यासारख्या आत्याबाईंच्या ह्मणण्याला मान न दिला, तर प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टीचे खापर माझ्या डोकीवर फुटावयाचे. मेरीला किवा हर्वर्टला एकादी अधिक शिक आली, तर त्यांना हवेवर न नेल्याचा तो परिणाम, असे तूच उद्या ह्मणू लागशील. कद्रू, दुष्ट, रानटी, अशी किती विशेषणे तू मला देशील याचा नियमच नाही. मुलाच्या सत्तर वर्षापर्यंत त्यांना जे काही आजार होतात, त्या साऱ्यांचे कारण बापाने त्यांना हवा खाण्याच्या ठिकाणी नेले नाही, हे असते. तुझी स्त्रिया तरी हे कारण सांगण्यास चुकणार नाही. आता माझ्या मनात नसताहि वालिटक किनाऱ्याचे दर्शन घेण्याचा मी बेत केला आहे.”

ऑक्टोबर महिन्यात राजाबरोबर शिकारीस जाण्याचे आमंत्रण बिस्मार्क यास आले. बिस्मार्क याच्या भेटीसाठी शिकारीचे निमित्त राजाने केले होते, तथापि त्याचा अतःस्थ हेतु वेगळाच होता, ही गोष्ट बिस्मार्क याच्या लक्षात आल्यावांचून राहिली नाही. राजकारणविषयक काही गोष्टींचा खल राजाला बिस्मार्क याजपाशी करावयाचा होता. या वेळीं एक नवा तह होण्याची वाटावाटा चालली होती. जेना येथे झालेल्या पराभवाने प्रशियाचे जेवढे नुकसान झाले, तेवढेच नुकसान या कागदी शस्त्राने होणार होते. राजाने तारीख ३ नवबर रोजी मुख्य प्रधान रॅडोव्हिट्झ यास राजीनामा देण्यास लावले. प्रधानानीं राजीनामा दिला, त्या वेळीं बिस्मार्क हसणाले, “आमच्या सर्वांच्या मनाजोगी अशी ही एकच गोष्ट प्रधानसाहेबानी इतक्या दिवसाच्या कारकीर्दीत केली. आता त्याचा प्रवास सुखाचा होवो, असा आशिर्वाद आम्ही मनापासून त्यास देतो. माझ्या छातीवरचे एक मोठे दडपण निघून गेले, असे मला वाटते.”

तारीख २१ नवंबर रोजी चेबरची बैठक पुन्हा भरली व तारीख २९ नवंबर रोजी आस्ट्रियाशी ‘ऑलमुझ’ चा तह झाला. हेसेच्या संस्थानात बडावा अझून चालूच होता. तो मोडून टाकण्याकरिता आस्ट्रिया आणि प्रशिया या दोन्ही संस्थानानीं सैन्ये रवाना केलीं. आस्ट्रिया आणि प्रशिया याजमध्ये या बाबीत खडाजगी उडणार असा रंग दिसू लागला. या वेळीं प्रशियाच्या झारने मध्ये पडून हे भाडण मिटविले नसते, तर आस्ट्रिया आणि प्रशिया या दोघात खास युद्ध जुंपले असते. ज्या कोणाकडून युद्धास आरंभ होईल, त्या संस्थानाबरोबर आपण युद्ध सुरू करू, अशी धमकी झारने दिल्यामुळे या दोन्ही संस्थानास स्वस्थ बसणे भाग पडले. आपल्यापेक्षा काकणभर सरस

अशा शत्रूलाहि आपल्या तलवारीचे पाणी पाजण्यास प्रशियाचे सैन्य उद्युक्त झाले होते, पण 'होली अलायन्स' या नावाचा जो तहनामा आस्ट्रिया, प्रशिया व रशिया यामध्ये झाला होता, तो मोडण्याचे धैर्य प्रशियन राजास झाले नाही. आस्ट्रियाची समजूत घालण्याकरिता व नवे करारमदार करण्याकरिता प्रशियाच्या राजाने मॅट्युफेल याची खानगी ऑलमुझ येथे केली. आस्ट्रियाच्या वतीने प्रिन्स श्वार्झेनबर्ग हे ऑलमुझ येथे आले. प्रशियाला स्वतंत्र असा कोणताहि अधिकार असू नये व त्या राज्याने सदोदित आस्ट्रियाच्या पंखाखाली राहिले पाहिजे, असे श्वार्झेनबर्ग याचे पक्के मत होते. या अटी ज्या प्रकाराने सापतील त्या वाचून दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारचा तह करण्यास ते कबूल होईनात. सर्व सस्थानाच्या एकीचा नाद प्रशियाने सोडून द्यावा, हेसे आणि श्लेस्वीग-हॉलस्टीन या प्रांतावर दोघाची एकत्र सत्ता असावी व पूर्वीची जर्मन डायट नावाची प्रातिनिधिक सभा आस्ट्रियाच्या हुकुमतीखाली जुन्या पद्धतीने भरविली जावी, या अटीवर हा तहनामा अखेरीस पुरा झाला.

या तहात प्रशियाची झालेली नाचक्की आणि आस्ट्रियाच्या मत्सराचे, द्वेषाचे व उदामपणाचे झालेले प्रदर्शन याजमुळे प्रत्येक खऱ्या प्रशियनाच्या अंतःकरणास पीळ पडला. प्रशियाचे महत्व आता सर्वस्वी लयास जाणार म्हणून ज्या काही जर्मन सस्थानास आनंद झाला होता, त्यानाहि आस्ट्रियाच्या वर्तणुकीबद्दल सशय येऊ लागला. श्वार्झेनबर्ग याच्या या राजकारणावर खुद व्हियेन्नाच्या राजधानीतहि थोडी बहुत टीका होऊ लागली.

प्रशियन सैन्याच्या शौर्याबद्दल कोणासहि शका नव्हती; तथापि त्याची शिस्त व सघटना ही पहिल्या प्रतीची नव्हती. लंडनवर अथवा

मिलिशिया या जातीच्या दुय्यम प्रतीच्याच सैन्याचा भरणा या वेळी प्रशियन लष्करात अधिक होता. यामुळे त्या वेळी युद्धास तोंड लागले असते, तर विजयश्रीची माळ अखेरीस कोणाच्या गळ्यात पडली असती, हे ठरविणे अनिश्चित होते. फ्रेड्रिकच्या काळानंतर प्रशियाच्या मानहानीचा हा दुसरा प्रसंग होय. युरोपीय राष्ट्रांच्या सहतीत आपली योग्यता आणि आपले महत्व ही कायम ठेवण्यास जशा प्रकारच्या सैन्याचे पाठबळ लागते, तसल्या प्रकारचे सैन्य प्रशियाजवळ नसल्यामुळे ही मानहानी त्याला निमूटपणे गिळावी लागली.

ऑलमुझचा तहनामा झाला, ही गोष्ट एकंदरीने बरी झाली, असे बिस्मार्क याचे मत होते. आपल्या सैन्याच्या तयारीबद्दल पाँ रुन यानी जो अजमास बाधला होता, तो अगदी बरोबर आहे, अशी बिस्मार्क यांची खात्री झाली होती. उसने सव्याज फेडण्याची वेळ अद्यापि आली नाही, असे बिस्मार्क याचे मत होते. खुद्द प्रशियातील राज्य-क्रांतिकारक चळवळीचे बीज अद्यापि निर्मूल झाले नव्हते. यामुळे आस्ट्रिया आणि त्याची पाठीराखी जर्मन संस्थाने याज-बरोबर युद्ध सुरू करण्यापूर्वी स्वतःचे घर आधीं साफसूफ करणे बिस्मार्क यास अधिक पसंत वाटले. जर्मन संस्थानाचे आधिपत्य कोणाकडे असावे याबद्दल प्रशिया आणि आस्ट्रिया याजमध्ये भयंकर चुरस लागून राहिली होती. या बाबीचा अखेरचा निकाल बिस्मार्क याच्याच हातून लागावा असा जणू काय परमेश्वराचा संकेत होता. एवढ्या मोठ्या राजकारणाचा निकाल सामान्य मनुष्याच्या हातून लागला नसता. तो लावण्यास कडे-कोट छातीचाच मनुष्य हवा होता. तसे धैर्य बिस्मार्क याजपाशी होते. ' कोणतेहि काम निधड्या छातीने आणि धैर्याने पार पाडले पाहिजे ' असा उपदेश बिस्मार्क यानी राजाला एकवार केल्याचे वाचकास आठवत असेलच.

प्रकरण सातवे.

फ्रॅंकफर्ट येथील संयुक्त पार्लमेंटांत.

ऑलमुझ येथे ठरलेल्या तहनाम्याप्रमाणे मेन नदीच्या काठी असलेल्या फ्रॅंकफर्ट शहरात ' जर्मन डायट ' या नावाचे जर्मनसस्थानाचे संयुक्त पार्लमेंट भरले. त्यात प्रशियाचा प्रतिनिधि या नात्याने चवथ्या फ्रेड्रिक वुइलियम राजानी बिस्मार्क याची नेमणूक केली. बिस्मार्क याची कुशाग्रबुद्धि आणि प्रशियाबद्दलचा त्याचा अभिमान याबद्दल राजाची जशी खात्री होती, त्याच प्रमाणे प्रधान मंडळाचीही असल्यामुळे बिस्मार्क याच्या नेमणुकीस कोणी हरकत घेतली नाही. फ्रॅंकफर्टला निघून जाण्यापूर्वी तारीख ८ मे इ. स. १८५१ रोजी राजाने बिस्मार्क यास आपल्या भेटीस बोलाविले. फ्रॅंकफर्ट येथे बिस्मार्क यास करावे लागणारे कामकाज किती अडचणीचे व घोटाळ्याचे आहे व त्यात कोठे कोठे अडथळे उत्पन्न होण्यासारखे आहेत, याबद्दल बिस्मार्क याची समजूत राजाने करून दिली व अखेरीस त्यास म्हटले, " हे काम तुमच्याने झेपेल ना ? "

यावर बिस्मार्क यानी उत्तर दिले, " महाराजानी अनुभव घेऊन पहावा. माझ्या कामकाजात काही उणेपणा दिसला, तर महिन्याभराच्या अवधीत माझी नेमणूक रद्द करण्यास हरकत नाही. "

कोणतेहि आढेवेढे न घेतां बिस्मार्क यांनी एवढी मोठी जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली, हे पाहून राजाला त्याच्या धैर्याबद्दल कौतुक वाटले व थोडीशी शंकाहि आली. बिस्मार्क हे राजकारणात रुळलेले नव्हते. किंबहुना या बाबीचा त्यांना मुळीच अनुभव नव्हता. तशातून बिस्मार्क याचा स्वभाव तापट होता, यामुळे फ्रॅंकफर्ट येथे त्याचा कितपत जम बसेल याबद्दल राजाला शंका होती; तथापि बिस्मार्क यांचे

अलोट धैर्य, त्यांची अप्रतीम कर्तव्यगारी आणि त्याची निस्सीम राजनिष्ठा या गुणाबद्दल राजाची खात्री अनेकवार होऊन चुकली असल्यामुळे त्याला एक प्रकारचा भरंवसाहि वाटला. शेवटी राजा म्हणाला, “ठीक आहे; परमेश्वराच्या कृपेने तुम्हास यश येवो.”

याप्रमाणे प्रशियन प्रधानमंडळाचे प्रतिनिधी या नात्याने बिस्मार्क याची नेमणूक होऊन फ्रॅंकफर्टला एकदम निघून जाण्याबद्दल सरकारी हुकूम त्याच्या हाती पडला.

यापूर्वीं जनरल फॉ रोलो हे प्रशियाचे प्रतिनिधी होते. त्याची नेमणूक सेन्टपिटर्सबर्ग येथे प्रशियन दरबाराचा वकील या नात्याने झाली.

बिस्मार्क याची नेमणूक जाहीर होताच प्रशियातील वर्तमानपत्रांनी बरेच काडूर उठविले. “समुद्राचे वारेहि लागले नसता एकाद्याने लढाऊ जहाजावर कप्तानगिरी करावी अथवा शस्त्रविद्येचा ओनामा ठाऊक नसता एकादी कठिण शस्त्रक्रिया करण्यास सज्ज व्हावे, अशा-तलाच हा प्रकार आहे. यावरून या गृहस्थाचा धाडशी स्वभाव मात्र दिसून येतो.” असाहि मजकूर एका पत्राने प्रसिद्ध केला. फ्रॅंकफर्ट येथे जमलेल्या इतर प्रतिनिधींनीहि बिस्मार्क याचे स्वागत फारसे मनःपूर्वक केले नाही.

बिस्मार्क यानी डायटच्या कामाकडे आता आपले सर्व लक्ष लाविले. या डायटच्या बैठकी गुप्त रीतीने भरत असत. कोणतेहि कायदे पास करण्याचे काम या डायटकडे नसून काही बारीकसारीक सूचना मात्र ती करीत असे. कोणत्याहि कायद्याची अम्मलबजावणी करण्याचा अधिकार तिच्या हातात मुळीच नव्हता. यामुळे कित्येक प्रसंगी स्वतःच्या हुकुमाची अम्मलबजावणीहि तिच्याकडून होत नसे. जर्मनीत अंतर्गत स्वस्थता राखणे

व बाह्य शत्रूकडून उपाधी पोहोचल्यास तिचे निवारण सर्वांनीं एकदिलाने करणे हे या संयुक्त सभेचे बाह्य हेतु होते; पण तिच्या संघटनेच्या मुळाशीच दुर्बळपणा असल्यामुळे हे हेतु अर्थातच साध्य होण्यासारखे नव्हते. मोठाल्या संस्थानांनीं आपली मते छोट्या संस्थानिकावर जबरीने लादली, अशीच या सभेची रचना होती. संयुक्त संस्थानांत कितीहि अन्याय अथवा जुलूम झाला, तरी त्याची दादहि या सभेस नव्हती. मोठ्या गंभीर मुद्रा धारण कराव्या व बारीकसारीक गोष्टींवर वादविवाद करावे, एवढेच महत्वाचे कार्य ही सभा करित असे. एकाद्या संस्थानात जुलुमाचा अतिरेकच झाला, तर ही सभा त्याचे निवारण करण्याची थोडी बहुत खटपट करी. मोठी संस्थाने लहान संस्थानावर खुशाल जुलूम करित व याचा वचपा काढण्याकरता काही लहान संस्थाने एकत्र होऊन एकाद्या मोठ्या संस्थानाला भंडावून सोडीत. असल्या प्रकारास या सभेस आळा न घालता आल्यामुळे साऱ्या जर्मनीत ती एक उपहासाचा विषय मात्र होऊन राहिली.

तारीख १० मे रोजीं बिस्मार्क हे फ्रँकफर्ट शहरी पोहोचले. ज्याबरोबर आपणास पुढे काम करावे लागणार, त्या प्रतिनिधींचे स्वभाव, त्याची चालचलणूक, त्याची मते इत्यादिकाबद्दल माहिती मिळविण्याचे काम बिस्मार्क यांनी प्रथम केले. ही माहिती त्या वेळी त्यांनी लिहिलेल्या सरकारी कागदपत्रातून व काही खाजगी पत्रांतून आजहि पाहण्यास सांपडते. तारीख १८ मे रोजी त्यांनी आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या एका खासगी पत्रात पुढील मजकूर आहे.

“ फ्रँकफर्ट शहर मला अगदीच उदासवाणे वाटते बर्लिन येथे माझ्या मित्रांच्या सहवासात व तुझ्या आणि मुलावाळाच्या सहवासात गेलेल्या दिवसांची किमत मला आता कळली. मी बर्लिन येथें होतों, तेव्हा जो थोडासा पक्षाभि-

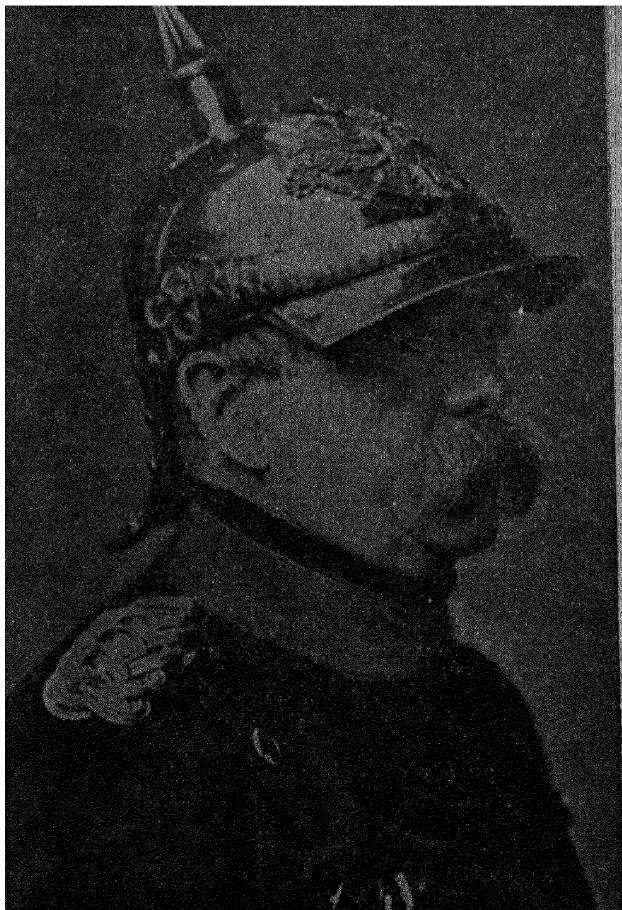
मान मला होता, त्याची किंमत सुद्धा येथे आल्यावर कितीतरी वाढली येथे जमलेले आह्मी प्रतिनिधी एकमेकावर पाळत ठेवण्यापेक्षा दुसरे कोणतेहि खरे कार्य करीत नाही. येथले लोक इतके नि सत्व दिसतात की, नाटक तमाशा-शिवाय अधिक महत्वाच्या बाबीकडे त्याचे कधी लक्षहि जात नाही आणि आमच्या राजकारणी मडळातील लोकहि जवळ जवळ त्याच किमतीचे यापेक्षा आमच्या प्रशियन सभेतील प्रतिनिधी मला कितीतरी अधिक बरे वाटतात जी गोष्ट एका दिवसात होण्यासारखी असेल, ती चारपाच वर्षांच्या अवधीत तरी आमची ही सभा पार पाडील की नाही याची मला शका आहे आता तसे करण्यास एकाद्या बाह्य शक्तीने तिला भाग पाडले, तर गोष्ट वेगळी येथे एकाचेहि मन शुद्ध नसल्यामुळे मोकळ्या मनाने कोणत्याच गोष्टीची चर्चा होत नाही. हजारो वाक्ये बोलूनहि त्यातून कोणताच अर्थ न निघू देण्याची कला मी येथे चांगली शिकलों आहे कित्येक कागद भरतील एवढे मोठे रिपोर्ट मी येथे लिहितो त्यातील डौलदार भाषापद्धति पाहून एकादा वाचक खरोखरच भाबावून जाईल. एकाद्या वजनदार पत्राच्या अग्रलेखाप्रमाणे माझा हा लेख खूप सफाईदारहि असतो, पण त्यातील खरे तात्पर्य काय आहे, हे 'मॅन्ट्यूफेल' (प्रशियन प्रधानमंडळाचे अध्यक्ष) याला समजले, तर माझ्यापेक्षा तो जास्त हुशार आहे, असें मी खचित समजेन. प्रतिनिधी मंडळातील आपले सर्व सहकारी विलक्षण कर्तृत्ववान आणि हुषार असल्याची आपली खात्री आहे, असा बहाणा आमच्यापैकीं प्रत्येक जण करीत असतो अशा परिस्थितीत जर्मन संस्थानाची दशा अखेरीस काय होईल, हें मात्र आह्मापैकीं कोणासहि सांगता येत नाही. आमचे हें मंडळ किती नाटकी आहे, याची कल्पना कोणासहि-अस्सल नाटक्याला अथवा भोंदूला सुद्धा-होणार नाही पण हे शिव्याचे पुराण आता पुरे झालें माझी प्रकृती बरी आहे रात्रीची थडी खूप पडते शेतवाड्या मोठया चागत्या स्थितीत दिसतात येथील राजकारणाबद्दल अथवा राजकारणी व्यक्तीबद्दल पत्रात कोणताहि मजकूर लिहिणे इष्ट नाही. कारण आमची सारीं पत्रे येथें फोडली जातात."

बिस्मार्क हे राजकारणात अननुभवी आहेत, असे राजाचे मत होते हे वर सांगितले आहेच; पण राजाच्या या मतात फारसे तथ्य नव्हते, हे या एका पत्रावरूनहि उघड दिसून येण्यासारखे आहे.

बर्लिन येथील प्रशियन प्रधान मंडळाचे अध्यक्ष फॉँ मॅट्युफेल यास जो सरकारी रिपोर्ट बिस्मार्क यांनी पाठविला, त्यात त्या वेळच्या सामान्य परिस्थितीचे आणि कांही प्रसिद्ध व्यक्तींचे मोठे मौजेचे वर्णन केले आहे.

“मी बर्लिन सोडून निघालो, तेव्हा येथल्या हकीकतीबद्दल वारवार रिपोर्ट लिहिण्याविषयी आपण परवानगी दिली होती येथे महत्वाचे कामकाज फारसे होत नाही, असे झटले तरी चालेल येथे कोणीहि कोणाशी मन मोकळे करून वागत नाहीत. येथील समासदाशी जपून राहण्याबद्दल मला आपली आज्ञा असल्यामुळे मीहि त्याच्याशी विशेष मोकळेपणाने वागत नाही, यामुळे कामकाजाबद्दल लिहिण्यापेक्षा काही विशेष व्यक्तीबद्दलच माझे मत आपणास कळवीत आहे

डायटचे अध्यक्ष, आस्ट्रियाचे वकील कौंट थून हे बाह्यत मोठी आनंदी व निष्काळजीपणाची वृत्ति दाखवीत असतात आमच्यापैकी कोणीहि त्यांना भेटला, तरी आदरातिथ्याच्या भाषणाची ते रेलचेल उडवितात. डायटचे अध्यक्ष या नात्याने जे करणे त्यास भाग असते, त्याकडे ते फारसे लक्ष देत नाहीत पण या पातकाचे धालन धार्मिक रीतीने वागून ते करीत असतात जुन्या ख्रिस्तीमताने लावून दिलेले सारे आचार आणि विधी ते कटकपणे पाळतात. चार वाजेपर्यंत ते क्लबात खेळत असतात दहापासून पाचपर्यंत त्याचा सारा वेळ नृत्यात जातो. बर्फ घातलेल्या शापेनची ग्लासेच्या ग्लासे ते फस्त पाडतात तसेच येथल्या व्यापाऱ्याच्या सुंदर स्त्रियाबरोबर हसण्याखेळण्यातहि ते पुष्कळ वेळ घालवितात. एकदरीने स्वतःची आणि लोकांची करमणूक करण्यात बाह्यत ते गुग झाल्यासारखे दिसतात, तथापि ह्या पडद्यामागे त्याचे राजनीतीचे डाव अगदीच चालत नाहीत, असे नाही ते मोठे पहिल्या प्रतीचे बुद्धिवान् अथवा निष्णात मुत्सद्दी आहेत, असे माझ्याने द्वाणवत नाही, तथापि ते विलक्षण हिशोबी आणि पाताळयंत्री आहेत, यात मात्र सशय नाही त्याचा पाताळयंत्रीपणा त्याच्या रंगेल वृत्तीच्या पडद्यातून बाहेर डोकावल्यावाचून रहात नाही. त्याच्याचसारखा पाताळयंत्रीपणा न करता जर कोणी उघड्या माथ्याने त्याच्या नीतीच्या आड येऊ लागला, तर त्याचे जबर नुकसान केल्यावाचून ते रहाव-

प्रिन्स बिस्मार्क.

याचे नाहीत. कडक शिस्त हा आस्ट्रियन राजनीतीचा मोठा सद्गुण आहे. तेव्हा कौट थून हे कदाचित् स्वतः चांगले असताहि आस्ट्रियाचे मुख्य प्रधान प्रिन्स श्वार्जेनबर्ग याच्या हुकुमास अनसरून कदाचित् असे वागत असतील. वरिष्ठाचे हुकूम अमलात आणणे, ही गोष्ट खरोखरच फार स्तुत्य आहे आणि या दृष्टीने पहाता कौट थून हे आपले कर्तव्य फारच चोख बजावतात, असे झणावयास हरकत नाही. मुत्सद्देगिरीचा फारसा अनुभव मला नाही, तथापि आस्ट्रियाच्या धोरणाबद्दल माझे मत मी आपणास कळविण्याची परवानगी घेतो. एकादी गोष्ट केवळ न्याय्य झणूनच ती करावयाची, असे श्वार्जेनबर्गच्या वर्गातील मुत्सद्याचे धोरण नाही. एकादा जुवेबाज भल्याबुऱ्या कोणत्याहि सवीचा जसा फायदा घेतो, त्याच प्रमाणे आस्ट्रियन मुत्सद्याची वर्तणूक आहे आपला डाव जितका पूर्ण यशस्वी होईल, तितका तो करून घ्यावयाचा, असे त्याचे धोरण दिसते. खुशालचेडूची व मोकळेपणाची वृत्ति हे लोक बाह्यत दाखवितात, तरी अतः स्थरीतीने आपला डाव साधावयास ते चुकावयाचे नाहीत ”

अशाच रीतीने आणखी काही आस्ट्रियन प्रतिनिधीबद्दल माहिती मिळाल्यानंतर बिस्मार्क पुढे लिहितात.—

“ इतर कांही प्रतिनिधीबद्दल संशयानी भरलेले रिपोर्ट आस्ट्रियन प्रतिनिधीकडून मजकडे येत असतात, तथापि या त्याच्या संशयात कि-तपत तथ्य आहे, हे माझ्याने आज सांगवत नाही. कोलन येथील क्रांतिकारक पक्षाच्या वर्तमानपत्राशी आमच्यापैकी एका मुत्सद्याचा निकट संबंध आहे, असे कौट थून आणि कौट गोल्डज हे ठासून सांगतात. या वर्तमानपत्रात जो काही मजकूर प्रसिद्ध होतो, त्यावरून त्यानी हे अनुमान बसविले आहे. ”

फ्रँकफर्ट येथील मुत्सद्याचे कांही वर्णन बिस्मार्क यांनी क्लूझ झिंग्ट पत्राला लिहिले आहे.

“बाह्यतः आनंदी आणि मोकळेपणाच्या पाघरणाखाली आस्ट्रियन मुत्सदी पाताळयंत्रीपणा करण्यास चुकत नाहीत. प्रत्येक गोष्टीत आम्हा

इतर प्रतिनिधीवर आपला शह रहावा अशासाठी ते खटपट करीत असतात. बारक्यासारख्या सस्थानाचे प्रतिनिधी हे जुन्या पद्धतीचे घमंडा-नंदन आहेत. आपण मोठे मुत्सदी आहो, असे लोकास भासविणे एवढेच आपले कर्तव्य ते समजतात. विडी पेटविण्यासाठी कोणी काडी मागितली, तर ती देताना सुद्धा जी आढ्यता ते आपल्या चेहऱ्यावर आणतात, ती पाहून कोणासहि हसू लोटल्याशिवाय राहणार नाही. येथे कोणाचा कोणार्शी मेळ नाही, जो तो आपल्या आढ्यतेतच गर्क असतो, आणि इतराचा उपहास करीत असतो. तीन मुलकी आणि दोन लष्करी असे आम्ही पाचजण येथे प्रशियाचे प्रतिनिधी आहो; परंतु आम्हा पाचातहि परस्परात मेळ नाही. प्रत्येक जण आपापले खास रिपोर्ट वेगवेगळे घाडीत असतो. ”

प्रशिया तर्फेच्या मुत्सदी मंडळाचे अध्यक्षत्व इतके दिवस जनरल फॉ रोचो याजकडे होते. अखेरीस याची नेमणूक पिटर्सबर्ग येथे झाल्यामुळे ते तिकडे निघून गेले व त्यांच्या जागी बिस्मार्क याची नेमणूक झाली. ही गोष्ट तारीख १५ जुलई रोजी घडली.

प्रशियाचे मुख्य प्रधान मॅन्ट्युफेल यांस बिस्मार्क यानी या वेळीं जी पत्रे लिहिली, त्यात प्रशियाच्या राजकीय परिस्थितीबद्दल व फ्रँकफर्ट येथील राजनीतीबद्दल बऱ्याच महत्वाच्या सूचना त्यानी केल्या होत्या. कौट थून याच्या उद्दामपणाबद्दल व अरेरावीने आपला अधिकार गाजविण्याच्या पद्धतीबद्दल बिस्मार्क यास राग येत असे; तथापि याबद्दल आपल्या सरकाराकडे त्यानी वारंवार तक्रारी केल्या नाहीत. एकंदरीने कौट थून व त्याच्या मागून आलेले फॉ रेचबर्ग याशी त्याचे दिवस बऱ्या प्रकारे गेले असे ह्मणावयाला काही हरकत नाही; पण रेचबर्ग याच्या मागाहून आलेल्या गृहस्थाशी बाह्यतः सुद्धा मित्रत्व राखणे बिस्मार्क यास

दुरापास्त झाले. सरकारी नौकरीमुळे फ्रॅंकफर्ट येथे बिस्मार्क याचे बरेच दिवस राहणे होणार होते; तथापि काहीं अडचणीमुळे कुटुंबातील मंडळीस फ्रॅंकफर्ट येथे आणता आले नाही, म्हणून कुटुंबीयाच्या वियो-गाचा वचपा बिस्मार्क यानी पत्रानी भरून काढला. बिस्मार्क याच्या मनोवृत्ति खरोखर कशा प्रकारच्या होत्या, याचे उत्तम चित्र या पत्रात पहावयास सापडते.

आपला अथवा आपल्या देशाचा कोणी यत्किंचित अपमान केला, तर तो सहन करावयाचा नाही, याबद्दल बिस्मार्क याचा निश्चय किती पक्का होता, ही गोष्ट पुढील मजेदार हकीकतीवरून कळून येईल.

जर्मन डायटचे अध्यक्ष कौट थून याना चिरूट ओढण्याचे विलक्षण व्यसन होते. डायटच्या बैठकीच्या वेळींही चिरूट बाजूस ठेवणे त्यास खपत नसे. प्रतिनिधी गंभीर विषयाची चर्चा करीत असता अध्यक्षसाहेब तबाखूच्या धुराच्या लोटानी त्यास गुदमरून सोडीत. सभ्य चालीरितीच्या दृष्टीने पहाता अध्यक्षसाहेबाची ही वागणूक सभेस उपमर्दकारक होती; पण तिजबद्दल आक्षेप घेण्याचे धैर्य एकाहि प्रतिनिधीस झाले नाही. बिस्मार्क याची नेमणूक प्रतिनिधीच्या जागी होऊन ते बैठकीच्या दिवशी हजर झाले. आपल्या नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून चिरूटाच्या धुरात अध्यक्षसाहेबानी सभेच्या कामास सुरुवात केली. हे पाहताच बिस्मार्क आपल्या जाग्यावरून शातपणे उठले आणि अध्यक्षसाहेबाकडे जाऊन आपणास काड्याची पेटी देण्याची विनंति त्यानी त्यास केली व ताबडतोब आपल्या खिशातून एक चिरूट काढून त्यानीं तो पेटविला व धुराचे फुत्कार सोडीत सोडीत ते आपल्या खुर्चीवर येऊन बसले. बिस्मार्क याचे हे धाष्टर्य पाहून सर्व प्रतिनिधी

अगदी भयचकित होऊन गेले. आता काही तरी अननुभूत प्रकार घडणार असे सर्वास वाटले. आस्ट्रियन पादशाहीचा अपमान अध्यक्ष-साहेब सहन करणार नाहीत, अशी सर्वांची खात्री होती; पण तसे काही न घडता अध्यक्ष व बिस्मार्क याच्या चिरुटाच्या धुरातच सभेचे काम सपले. दुसऱ्या दिवसापासून चिरुट ओढणे हा एक सभेचा कार्य-क्रमच होऊन गेला.

बिस्मार्क हे फ्रॅंकफर्ट येथे असता आणखी एक महत्वाची हकीकत घडली. प्रशियाचे युवराज मेन्स शहरी जात असता वाटेवर त्याचा मुक्काम फ्रॅंकफर्ट शहरी पडला. तेव्हा आपल्या भावी राजाला कुर्निंसात करण्याकरता बिस्मार्क त्याच्या मुक्कामी गेले. बिस्मार्क सारख्या अननुभवी तरुणाला राजकारणाचे ओझे कितपत झेपेल, याजबद्दल युवराजास मोठी शंका होती; तथापि बिस्मार्क यांच्या हुशारीबद्दल जनरल फॉ रॉचो याजकडून एक रिपोर्ट युवराजाकडे अगोदरच गेला होता. प्रशियाच्या हितसंबधाची सूत्रे सांभाळण्याची योग्यता बिस्मार्क यांच्या आगी पूर्णपणे आहे, असे रॉचो यानी आपल्या रिपोर्टात ह्मटले होते. बिस्मार्क याशी थोडा वेळ संभाषण होताच त्याच्या निपुणतेबद्दल युवराजाचीहि प्रत्यक्ष खात्री झाली.

“ प्रशियाचा तेजोभग करून त्याला धुळीला मिळविले पाहिजे, ” असे श्वार्झेनबर्गच्या कुटिल राजनीतीचे आद्यसूत्र होते व या सूत्रानुरूपच कौट थून वगैरे आस्ट्रियन मुत्सद्यानी आपले धोरण राखले होते. ह्या मुत्सद्देगिरीला यश येऊ न देण्याची विकट कामगिरी बिस्मार्क यांस करावयाची होती. प्रशियाचे प्रतिनिधित्व स्वीकारून फ्रॅंकफर्ट येथे आल्याबरोबर तेथील रागरंग पाहताच आपल्या भावी कार्याची रूपरेषा बिस्मार्क यानी ठरवून टाकली. जी काही बारीकसारीक संस्थाने आस्ट्रि-

याला पाठिंबा देणारी होती, त्याचे नसते महत्व आस्ट्रियाने वाढवून ठेवले होते. लोकसंख्या व लष्करी तयारी या दृष्टीने जे वाजवी महत्व त्यांना असावे, त्याहून अधिक महत्व आस्ट्रियाने स्वहेतूसाठी त्यांना दिले होते. प्रशियाच्या वाढीस अडथळा होईल, अशा प्रकारची कोणतीहि गोष्ट आस्ट्रियाने करावयाचे मनात आणले ह्मणजे या संस्थानाची सम्मति त्याला मिळे. अशा प्रकारची बरीचशी बारीकसारीक संस्थाने आस्ट्रियाने आपल्या पंखाखाली घातली होती. या संस्थानात फाटाफूट करून त्याच्यातील बऱ्याच जणांचीं मने प्रशियाकडे वळवावयाची, ही बिस्मार्क याची मोठी कामगिरी होती. हे साध्य साधण्यासाठी बिस्मार्क मनःपूर्वक यत्न करित होते, व त्यास थोडेबहुत यशहि मिळाले होते, तथापि ह्मणण्यासारखी फलप्राप्ति त्यास अद्यापि झाली नव्हती.

फ्रान्सचे राजकीय वातावरण या सधीस बरेंच घोटाळ्याचे झाले होते. अखेरीस इ. स. १८५१ च्या डिसेबर महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस लुई नेपोलियन याने आपणास राज्याभिषेक करून घेतला व तो फ्रान्सचा बादशाहा झाला. फ्रान्समध्ये झालेली ही राज्यक्रांति बिस्मार्क यास अहितावह वाटली नाही. जर्मनीच्या काहीं संस्थानातून लोकपक्षाचे प्राबल्य अद्यापिहि बरेच होते. तेथील स्वतंत्र लोकसत्तावादी पक्षाचा पूर्ण बीमोड अद्यापि झाला नव्हता. या लोकांच्या खटपटीने बंडाचा बावटा जर्मनीत कदाचित् उभारला गेला, तर त्याला नेस्तनाबुत करण्याला हा नवा बादशाहा मदत करील, असे बिस्मार्क यास वाटले. नेपोलियन बादशाहाने अभिषेक होतांच नवे प्रधानमंडळ बनविले व प्रशिया आणि आस्ट्रिया यांनीहि आपली त्यास संमति व्यक्त केली.

परस्परास जकातीच्या सवलती देऊन त्याद्वारे व्यापारीदृष्ट्या जर्मन संस्थानाचा एकोपा करण्याकरता शॅलव्हेरीन नांवाचा जो निर्बंध नि-

मर्ण झाला होता, त्यासंबंधी आस्ट्रिया व प्रशिया याजमध्ये बराच तंटा लागण्याचा सभव उत्पन्न झाला होता. इ. स. १८५२ साली बिस्मार्क यांची नेमणूक व्हियेन्नाच्या दरबारी प्रशियन वकील या नात्याने दोन महिनेपर्यंत झाली होती. या अवधीत 'झॉलव्हेरीन' बदल खुद्द बाद-शहाशी वाटाघाट करून निकाल लावण्याचा यत्न बिस्मार्क यानी केला.

इ. स. १८५३ साली तुर्की साम्राज्यासंबंधीचा प्रश्न विकोपास जाऊन पुढे थोड्याच दिवसांनी क्रिमियन युद्ध उपस्थित झाले. फ्रान्स, इंग्लंड आणि टर्की यानी आपले सैन्य रशियाच्या क्रिमियन् प्रांतात उतरविले. तेथे कित्येक हातघाईच्या लढाया होऊन उभयपक्षी बराच रक्तपात झाल्यावर सेबॅस्टपूल नावाच्या दुर्गास संयुक्त सैन्यानी वेढा दिला. या युद्धात संयुक्तांचे सैन्य प्रत्यक्ष लढाईपेक्षा रोगानेच अधिक कामास आले. वेढ्याचे काम बरेच दिवस चालून अखेरीस संयुक्त सैन्याने शहराचा बराच भाग आपल्या ताब्यात घेतला. यानंतर इ. स. १८५६ च्या मार्च महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस पारीसचा तह होऊन या युद्धाची समाप्ति झाली. या युद्धात उभय पक्षाकडून पाचारण होत असताहि प्रशिया व आस्ट्रिया ही दोन्ही राष्ट्रे तटस्थ राहिली. रशिया व प्रशिया याजमध्ये बरीच वर्षे चांगली मैत्री होती. त्या मैत्रीचा भंग करणे प्रशियाच्या राजास बरे वाटले नाही. याशिवाय या युद्धात पडल्याने आपला अथवा आपल्या देशाचा काही फायदा होईल, असेहि त्यास वाटले नाही. याच वेळी (इ. स. १८५८) इंग्लंडच्या राजकीय धोरणाबद्दल पुढील मत बिस्मार्क यानी प्रगट केले. ' ब्रिटिश राज्यघटनेत नव्या सुधारणाचा अंतर्भाव होऊन, जुनी घडी मोडून नवे पक्ष निर्माण झाल्यापासून तेथील राजकीय धोरणाच्या निश्चितपणासंबंधी किती भरवसा बाळगता येईल, हे मला आज सांगता येत नाही. इंग्लंड-

सारख्या देशात तत्वापेक्षा वर्तमानपत्राच्या लेखास फाजील महत्व प्रस्तुत स्थितीत प्राप्त झाले आहे. यामुळे तेथला राज्यकारभार दूरवर दृष्टि देऊन चालविला जात नसून केवळ चाळू क्षणाच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीनेच चालविला जातो. प्रशियन घराण्याची हीच दशा झाली, तर आमचा देश कोणत्या थराला जाईल, परमेश्वर जाणे ! आमच्याहि देशात 'या नव्या सुधारणेने' प्रवेश केला, तर त्याची काय दशा होईल ? तत्काच्या पवित्र हस्तातून राज्यसूत्रे निघून तीं पडिताच्या, वकिलाच्या आणि स्वतःस उदारमतवादी ह्मणविणाऱ्या पोकळ बडबड्याच्या हातात गेली, तर परमेश्वरच आमचे रक्षण करो. '

बिस्मार्क याचे हे मत प्रसिद्ध झाल्यामुळे इंग्लंडात बिस्मार्क यास पुष्कळ शत्रू निर्माण झाले व या त्याच्या शत्रूच्या कारस्थानाचा परिणाम या उभय देशात आजमितीसहि दिसत आहे.

इ. स. १८५५ च्या जुलई महिन्यात बिस्मार्क याचे विद्यालयीन मित्र मोटले याची त्याच्याशी भेट झाली. या वेळी बिस्मार्क याजबद्दल मोटले यानी पुढील मजकूर एका खाजगी पत्रात लिहिला आहे:—

“ बिस्मार्क याच्या घरी मी पोहोचलो, तेव्हा ते जेवावयास बसले होते. यामुळे आपल्या भेटीचे कार्ड आत पाठवून व आणखी अर्ध्या तासाने येतो ' असा निरोप नौकराबरोबर त्यांना कळवून मी आपल्या हॉटेलात परत आलो. हॉटेलात पोहोचतो न पोहोचतो, तोच बिस्मार्क याचा नौकर माझ्या पाठोपाठ धावत आला. त्याबरोबर मी त्याच्या घरी गेलो. तेव्हा धावत बाहेर येऊन बिस्मार्क यानी मला कडकडून मिठी मारली. प्रत्यक्ष भावाचे देखील स्वागत त्यांनी अशा तऱ्हेने केले नसेल. पूर्वीपेक्षाहि मजबरील त्याचे प्रेम आता अधिक वाढले आहे. त्याची विशाल बुद्धिमत्ता आणि चोख दानत याबद्दल माझे पूर्वीचे मत

या भेटने अधिकच कायम झाले. बिस्मार्क हे बुद्धिमत्तेने जसे श्रेष्ठ तसेच अंतःकरणानेहि उदार आहेत. ज्या उच्चस्थानावर ते सध्या आरूढ झाले आहेत, ते स्थान त्याच्यामागे लागून चालत आले आहे. हा अधिकार प्राप्त करून घेण्याची कोणतीहि खटपट त्यानी केली नाही. तो अविकार आपण होऊन त्याच्या गळ्यात पडला. इ. स. १८४८ साली प्रशियात जी धामधूम झाली, त्या वेळी राष्ट्रीय सभेत (आसेम्बली) बिस्मार्क यांनी जी भाषणे केली, त्यामुळेच बिस्मार्क यांची विशाल बुद्धिमत्ता सर्वांच्या निदर्शनास आली. त्या वेळची त्यांचीं मते बरोबर होती, कीं चुकीचीं होती, हे ठरविण्याचे माझे काम नाही, पण त्या काळासबधीं सर्व प्रकारची माहिती त्यानी मला इतकी स्पष्ट करून सांगितली की, त्यामुळे त्याच्या बारीक अतर्दृष्टीबद्दल माझी पूर्ण खात्री झाली. आपल्या घरी राहण्याबद्दलच त्यांनीं मला फार आग्रह केला, पण पाटुण्याची अगोदरच गर्दी असल्यामुळे मी हॉटेलातच राहिलो.

बिस्मार्क हे पूर्वीपेक्षा शरीराने अधिक भरल्यासारखे दिसतात; पण ते सहा फुटाहूनहि अधिक उंच असल्यामुळे त्याचा लठ्ठपणा विशोभित दिसत नाही. तथापि त्याची वागणुकीची पद्धत मात्र हुबेहुब पूर्वीसारखीच आहे. त्याची पत्नी खरोखर फारच सुशील आहे. तिची वागणूक अगदी साधेपणाची असून दंभ आणि आढ्यता याचा गंधहि तिला नाही.

इ. स. १८५१ सालीं मॅन्ट्युफेल यांनी फ्रॅंकफर्ट येथे बिस्मार्क यांची नेमणूक केली, त्यासंबंधीची हकीकत बिस्मार्क यांनीं मला स्वतःच सांगितली. ते म्हणाले, ' या नेमणूकीची अगाऊ गंधवातादेखील मला नव्हती, तथापि मॅन्ट्युफेल यांनीं ही गोष्ट काढताच मी ताबडतोब होय म्हणून उत्तर दिलें. दुसऱ्या दिवशीं मला महाराजाकडून बोला-

वणे आले. त्यानीहि हा प्रश्न विचारताच मी आपली कबुली ताबडतोब दिली. हे पाहून महाराजास मोठे नवल वाटले. महाराज ह्मणाले, 'एवढी जबाबदारीची जागा स्वीकारतांना तुम्हाला काहीच काळजी वाटत नाही ?' मी उत्तर दिले, 'माझी नेमणूक करण्याबद्दल जर महाराजाना काळजी वाटत नाही, तर तिचा स्वीकार करण्याची काळजी मला का वाटावी ?' ही गोष्ट इतक्या विस्ताराने मी सांगितली, याचा हेतु हाच कीं बिस्मार्क याजबद्दल तुला बरोबर कल्पना व्हावी. व्यवहारात चोखपणा, धैर्य आणि स्वाभिमान हे बिस्मार्क याचे प्रमुख गुण आहेत. याच्याच जोडीला असामान्य बुद्धिमत्ता त्याजपार्शी असल्यामुळे अशा प्रकारचा चौरस मुत्सद्दी सध्या कोणत्याहि दरबारीं असेल कीं नाही, याची मला शकाच आहे. पुढेमागे ते मुख्य प्रधान होणार, याबद्दल मला शंका वाटत नाही. फक्त एकाच गोष्टीबद्दल मात्र मला थोडी काळजी वाटते. ती गोष्ट हीच की, ते सत्याचे पूर्ण भक्त असल्यामुळे राजकारणाच्या नागमोडी वाटेनें पुढे येण्यास त्यास अवसर सापडेल कीं नाही, याची मला थोडी शका वाटते.

बिस्मार्क याची नेमणूक फॅकफर्ट येथे झाली, तेव्हा त्याच्या घरची मंडळी कोठे हवेच्या ठिकाणी जाण्याच्या तयारीत होती. बिस्मार्क याचे येणे आपणाबरोबर होत नाही, हे त्याच्या पत्नीला समजलें, तेव्हा तीन दिवस तिच्या डोळ्यांचे पाणी खळले नाही. हा वेळपर्यंत बिस्मार्क यांचे आयुष्य खेड्यात अगदीं साध्या राहणीनें गेले होते. सरकारी नौकरीत कोणत्याहि महत्वाच्या जागीं त्याची नेमणूक झाली नव्हती. राजकारणातील डावपेचाची त्यांना मोठी भीति वाटत होती, पण तेथे एकवार प्रवेश झाल्यावर आपली भीति निराधार होती, असे त्यास आढळून आले. "

यानंतर आणखी काही दिवसानी दुसऱ्या एका पत्रात मोटले ह्मणतात,
 “बिस्मार्क याची पत्नी इतकी चागली आहे, की तिजवर कोणाचेहि
 प्रेम बसेल. चारआठ दिवसाच्या परिचयानेच आही जणू काय बाळपणा-
 पासूनच मैत्रीत वाढलो आहो, असे मला वाटू लागले. ‘तुही आ-
 ल्याचे समजल्याबरोबर लहान पोराने साख्वा ओटो आनदाने नाचू लागला,’
 असे बिस्मार्क याच्या सासूने मला सांगितले. बिस्मार्कसारखा मोठा
 मनुष्य मजवर एवढे प्रेम करतो, हे पाहून मला मोठा आनंद झाला.”

या सुमारास राजाची मनःस्थिति चागलीशी न राहिल्यामुळे राज्य-
 कारभाराचीं सूत्रे युवराज वुडिलियम यास आपल्या हाती ध्यावीं लागली.
 जर्मनीचे सैन्य संघटित होऊन त्याची पूर्ण तयारी होईपर्यंत आस्ट्रियाशीं
 कोणताहि तंटा करावयाचा नाही, असा युवराजाचाहि निश्चय होता.
 फ्रँकफर्ट येथे बिस्मार्क हे प्रशियाचे प्रतिनिधी या नात्याने कामावर
 असता आस्ट्रियन प्रतिनिधीशी त्याची नित्य कुरबूर चालत असे. ही
 कुरबूर बंद करण्याच्या हेतूने बिस्मार्क याची बदली इ. स. १८५९
 सालच्या मार्च महिन्यात सेन्टपिटर्सबर्ग (पेट्रोग्राड) येथे युवराजानी
 केली. या जागीं बिस्मार्क यानी तीन वर्षे काम केले. इ. स. १८६१
 च्या जानेवारी महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस पहिले वुडिलियम यास
 राज्याभिषेक झाला, त्या वेळी त्या समारंभास हजार राहण्यास मात्र पिट-
 र्सबर्गहून ते कॉनिग्जबर्गला आले होते. इ. स. १८६० च्या आक्टोबर
 महिन्यात रशिया, आस्ट्रिया आणि प्रशिया या तीन देशाच्या राजाचीं
 परस्पर मुलाखत वारसा येथे झाली, त्या प्रसंगीहि बिस्मार्क हजार होते.
 इ. स. १८६२ च्या मे महिन्याच्या अखेरीस त्याची नेमणूक प्यारीस
 येथील प्रशियन वकिलाच्या जागीं झाली. या वेळी फ्रान्सच्या अंतःस्थिती-
 बदल त्यानी चागली माहिती मिळविली होती. एके प्रसंगी फ्रान्सचे

बादशहा तिसरे नेपोलियन याची मुलाखत झाली असता “बिस्मार्क हा एक महामूर्ख मनुष्य आहे” असे उद्गार बादशहानी काढले, असे ह्मणतात. बादशहाच्या या मतात कितपत तथ्य होते, हे काळाच्या ओघात पुढे आपोआपच सिद्ध झाले.

प्यारीस येथे कामावर असता बिस्मार्क लंडन येथे जाऊन आले. या वेळी इंग्लंडचे मुख्य प्रधान लॉर्ड पामस्टन व प्रख्यात मुत्सदी डिझरायली (भावी लॉर्ड बिकन्सफील्ड) या दोघा बड्या गृहस्थाशी त्याची भेट झाली. बिस्मार्क निघून गेल्यावर डिझरायली पामस्टन यास ह्मणाले, “या गृहस्थाला नीट ओळखून ठेवा. तो वायफळ बडबड्या दिसत नाही.”

प्रशियन सैन्य नवीन पद्धतीवर सुधारण्यास लागणाऱ्या खर्चाची मंजुरी पार्लमेट देणार नाही, असे भाकित पहिले वुड्लियम यानी अगोदरच केले होते. हे त्याचे भाकित अगदी खरे ठरले. पार्लमेटात झगडा करून खर्चाची मंजुरी मिळविण्यास लागणारे चातुर्य प्रधानमळापैकी एकाच्या-हि आगी दिसून न आल्यामुळे नव्या प्रधानमंडळाची नेमणूक राजाला करावी लागली. बिस्मार्क याच्या धैर्याचा व बुद्धिमत्तेचा उपयोग करून घेण्यास ही संधि चांगली आहे, असे पाहून राजाने त्याची नेमणूक प्रधानमंडळाच्या अध्यक्ष्या जागी केली. ही गोष्ट इ. स. १८६२ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या २३ व्या तारखेस घडली.

प्रकरण आठवे.

नव्या मनूस सुरुवात.

“ प्रधानमंडळाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारल्याबरोबर जर्मन संस्थानाच्या आधिपत्याबद्दल आस्ट्रियाचा व आमचा जो तंटा आहे, तो शाततेने आणि सौजन्याने मिटवावा, यासाठी मी प्रथम खटपट सुरू केली. या कामात

रशियाच्या मनातहि आमच्याबद्दल थोडेसे किल्मिष उत्पन्न झाले, पण त्याचीसुद्धा पर्वा न करता हा तंटो विकोपास जाऊं नये, अशी तजवीज मी करीत आहे. राजकीय दृष्ट्या फ्रान्सची व प्रशियाची सध्या मैत्री आहे, असे ह्मणावयास हरकत नाही. रशियाच्या बाबतीत आरम्भापासूनच धोरण मैत्रीचे होते. पोल लोकानीं बड केले, तेव्हाहि रशियाशीं मैत्रीचेच धोरण असणे इष्ट आहे, असे माझे मत मी स्पष्टपणे कळविले. यामुळे प्रशियात सारे लोकमत माझ्याविरुद्ध झाले. सारे लोक सतापून जाऊन शिव्या-शापाचा भडिमार मजवर करू लागले. तथापि रशियाबद्दलच्या धोरणात मी बदल केला नाही. यानंतर आमचा संबंध कोणत्या प्रकारचा असावा, हाहि मोठ्या महत्वाचा मुद्दा होता. जर्मनीच्या आधिपत्याबद्दल आस्ट्रियाचे व आमचें भाडण मिटले नसल्यामुळे फ्रान्सशी कोणत्याप्रकारचा संबंध ठेवावा, या मुद्यास आणखी विशेषच महत्त्व प्राप्त झाले. फ्रान्सशीं जो व्यापारी तह आह्मी त्या वेळीं केला होता, त्यामुळे त्या देशाशीं आमचा संबंध सलोख्याचा झाला होता. ह्या तहाची मुदत भरताच (झॉलवेरीन) व्यापारी निर्बंधाच्या बाबतीत आस्ट्रियाशीं आह्मास युद्ध करावे लागणार, हे कोणासहि उघड दिसून येणार होते. सर्व जर्मनसंस्थानांनीं एक होऊन परस्परास व्यापारी सवलती द्याव्या व प्रचंड झॉलवेरीन निर्माण करावे, अशी आमची इच्छा होती. उलटपक्षी प्रशियन झॉलवेरीन मोडून टाकावे, अशी आस्ट्रियाची इच्छा होती. तेव्हा या बाबीचा निकाल युद्धावांचून लागणे शक्य नव्हते. ही गोष्ट कोणाच्याहि लक्षात येण्यासारखी होती. आमच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करण्याकरतां अशा प्रकारचे व्यापारी निर्बंध हितकर होते. एवढेच नव्हे तर ते अत्यंत जरूरीचेहि होते. यामुळे फ्रान्सशीं सलोख्याने वागणे त्या वेळीं अत्यंत इष्ट वाटले."

जर्मन पार्लमेटात इ. स. १८७९ च्या २१ फेब्रुआरी रोजी जर्मनी व आस्ट्रिया याजमधील व्यापारी तहाच्या वाटाघाटीच्या प्रसंगी बिस्मार्क यानी वरील उद्गार काढले होते. प्रशियाच्या मुख्य प्रधानकीची सूत्रे बिस्मार्क याच्या हाती आली, त्या वेळी प्रशियाची राजकीय परिस्थिति कोणत्या प्रकारची होती, याची रूपरेखा वरील उद्गारात स्पष्ट दिसून येते.

ही राजकीय परिस्थिति प्रशियाच्या वाढीस फारशी अनुकूल नव्हती, हे कोणासहि दिसून येण्यासारखे आहे. या शिवाय आणखीहि जी एक अंतःस्थ अडचण होती, ती या वाढीस फार घातक होण्याजोगी होती. प्रशियन सरकारवर सामान्य प्रजाजनाचे मुळीच प्रेम नव्हते, एवढेच नव्हे, तर त्याबद्दल सामान्य विश्वासहि तिच्या मनात नव्हता. लष्कराची सुधारणा करावी अशी सरकारची प्रबल इच्छा होती; पण त्याकरता लागणारा पैसा अधिक कराच्या रूपाने देण्यास प्रजा तयार नव्हती. इ. स. १८१३ साली ज्या लॅडव्हर अथवा दुय्यम सैन्याने जसे प्रचंड विजय मिळविले, तसेच ते पुढेहि मिळवील, असा भ्रम प्रजेच्या मनात उत्पन्न झाला होता. तथापि युद्धपद्धतीत झालेला बदल सरकारच्या ध्यानी पूर्णपणे आल्यामुळे युद्धाच्या प्रसंगी लॅडव्हर सैन्य भुसकुटासारखे उडून जाईल, अशी सरकारची खात्री झाली होती. उत्तम शिस्तीत पूर्णपणे शिकलेले सैन्य ज्य्यत असल्याशिवाय प्रशियाच्या संकटाच्या प्रसंगी दुय्यम तिय्यम प्रतीचे सैन्य मुळीच उपयोगी पडावयाचे नाही, हे सरकारास ठाऊक होते.

सैन्याच्या सुधारणेसाठी प्रशियन सरकारने त्या वेळी सुमारे साडेतेरा कोट रुपयाची मागणी केली होती. साप्रतच्या लष्करी खर्चाच्या दृष्टीने पहाता ही मागणी अगदीच थोडी होती; तथापि तेवढीमुद्दा लोकानां

त्या वेळी कबूल केली नाही. या पैशाचा उपयोग कसा व्हावयाचा होता, याबद्दल युद्धमंत्री जनरल फॉ रून यानी पुढील उद्गार काढले होते.

“ लॅडव्हर सैन्यातील मनुष्याला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे रहाता येईल, अशी तजवीज सरकारने करणे अवश्य आहे, आणि तशी तजवीज करावी हीच सरकारची इच्छा आहे. आमचे लॅडव्हर सैन्य कुटुंबवत्सल माणसाचे आहे. पितृभूमीच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याची वेळ आली, तर त्या वेळी कुटुंबवत्सल माणसास पुढे ढकलण्याच्या अगोदर राष्ट्रातील तरुणानी सर्वांच्या पुढे चालावे, हे इष्ट आहे. लष्करी नौकरीची मुदत कमी करण्याचा सरकारचा बेत आहे. तसेच युद्धाच्या वेळीहि लष्करी नौकरीची मुदत कमी करण्याची सरकारची इच्छा आहे. सध्या जमीनदारावर त्याच्या मगदुराच्या मानाने जे अधिक कराचे ओझे पडत आहे, तेहि कमी करून सर्वांवर त्याच्या मगदुराप्रमाणे सारखेच कराचे ओझे पडावे, अशी सरकारची इच्छा आहे. खरी गोष्ट अशी आहे की, सर्वांनी आपल्या मगदुराप्रमाणे योग्य मदत सरकारास केली, तर हे सारे साधण्यास सरकारास अडचण पडणार नाही. आमच्याजवळ पुरेसा पैसा नसल्यामुळे $\frac{1}{2}$ सैन्यास लाब लाब मुदतीच्या रजा आम्हास द्याव्या लागतात. यामुळे इ. स. १८१५ साली जे सैन्यबळ आम्हापाशी होते, तेच आजहि आहे. तेव्हापासून लोकसंख्या किती तरी वाढली असता, सैन्याच्या बळात मात्र वाढ झाली नाही, याचे कारण हेच आहे. इ. स. १८२० साली फ्रेंच सैन्याची संख्या १,६९,००० असून प्रशियाचे सैन्य १,३०,००० होते. इ. स. १८५४ साली फ्रान्सचे सैन्य ४,००,००० झाले असून प्रशियाचे सैन्य १,३८,००० झाले आहे.”

वरील आकड्यावरून पाहता लोकसंख्येच्या मानाने, प्रशियन सैन्याची वाढ झालेली नसून लष्करी नौकरीस योग्य अशा लोकांपैकी चौथा हिस्सा नौकरीत दाखल झाला नव्हता, असे दिसून येईल. सैन्यातील बहुतेक भाग लंडनवर किंवा दुय्यम प्रतीचा असून सुमारे ३ भाग मात्र पहिल्या प्रतीचा होता. यावरून लष्कराची सुधारणा होणे किती इष्ट होते, हे कोणाच्याहि ध्यानी येण्यासारखे आहे.

लष्कराची स्थिति सुधारण्यास राजे पहिले वुडिलियम यांनीं एकदम कंबर बांधली. नौकरीची एकोणीस वर्षांची मुदत होती, ती त्यांनीं प्रथम सोळावर आणली व नंतर बारा वर्षांची ठरविली. राखून ठेवलेल्या सैन्याची मुदत दोन वर्षांपेवजीं चार वर्षांची केली. अशा रीतीने कोणत्याहि वेळीं ज्य्यत असलेल्या सैन्याची संख्या त्यांनीं दोन लक्षांनीं वाढविली. सैन्यास नव्या पद्धतीच्या बंदुका त्यांनीं पुरविल्या व सैन्यासाठीं नव्या प्रकारची इतर सामग्रीहि निर्माण केली. सैन्याला नव्या पद्धतीचे शिक्षण देऊन त्यांनीं त्याला एकंदरीने सर्व दृष्टींनीं अगदी नमुनेदार लष्कर बनविले. या सैन्या सुधारणा राजे वुडिलियम यांनी स्वतः एकट्यानेच पार पाडल्यामुळे या नमुनेदार सैन्याच्या जनकत्वाचा मान त्यासच दिला पाहिजे.

या कामी युद्धमंत्री फॉ रून आणि मुख्य सेनापति (चीफ ऑफ दी जनरल स्टाफ) फॉ मोल्टके या इतिहासप्रसिद्ध जोडीचेहि त्यास उत्तम सहाय्य मिळाले. या त्रिवर्गाने सैन्याच्या बाबतींत कसून मेहनत केल्यामुळे इ. स. १८६० च्या जुलई महिन्यात या सर्व सुधारणा पूर्णपणे अमलात आल्या. आतां यापुढे लागणाऱ्या अधिक खर्चास लोकनियुक्त सभेची मंजूरी मिळविणे, एवढेच कायते कार्य शिल्लक उरले. परंतु लष्करावर अधिक खर्च करावयाचा नाही अशी जणू काय या सभेने प्रतिज्ञाच केली

होती असे दिसते. पुढील खर्चास मंजुरी देण्याचे सभेने नाकारले, इतकेच नव्हे, तर नवी उभी केलेली ११७ पलटणे कमी करून नव्या सुधारणाहि नाहीशा करून टाकाव्या असा हट्ट ही सभा घेऊन बसली.

अशा रीतीने प्रशियाची स्थिति इ. स. १७६० साली मोठ्या पेचाची झाली होती. खडकाळ समुद्रात सापडलेल्या तारवाप्रमाणे ही राजनौका कोणत्या क्षणी फुटेल हे कोणासहि सांगता येण्यासारखे नव्हते. अज्ञस-भासद सैन्य कमी करण्यास पहात होते आणि सरकार सैन्याची वाढ झालीच पाहिजे, असे ह्मणत होते. प्रधानमंडळास कोणत्याहि मार्गाने लोकांची सभजूत घालता येईना. बिस्मार्क हे या वेळी प्यारीसमध्ये होते. त्यास बोलावून आणून मुख्य प्रधानपद द्यावे अशी सल्ला जनरल फॉं रुन यानी राजाला दिली. राजाला ती पसंत पडून बिस्मार्क याची त्यानी नेमणूक केली. ही नेमणूक जाहीर होताच बिस्मार्क याजविरुद्ध प्रशिया-मध्ये एकच काहूर उठले. 'वमंडानंदन,' 'नेपोलियनचा भक्त,' 'उपट-सूभ,' 'शहराचा काळ' इत्यादि शेलक्या शब्दाचा वर्षाव त्याजवर होऊं लागला. 'राष्ट्राचे तारू आता फुटणार' असेहि भविष्य काही उदारमतवादी वर्तमानपत्रे वर्तवू लागली. मुख्यप्रधान या नात्याने प्रतिनिधिसभेत त्याचे पहिले भाषण ज्या दिवशी व्हावयाचे होते, त्या दिवसाची वाट सारे लोक चातकासारखी पहात बसले. कारण त्या दिवशी आपल्या राज्यधोरणाची रूपरेखा बिस्मार्क सागणार होते. आपल्या प्रतिपक्षावर यथेच्छ तोडसुख ते घेतील, असे सर्वास वाटत होते, पण तसे काहीं न घडता बिस्मार्क यानी प्रतिपक्षाशी अगदी शाततेचे धोरण स्वीकारले. आपल्या पहिल्या भाषणात ते ह्मणाले,

“ सरकार व लोक याजमधील तट्याचे स्वरूप सामान्यतः वाटतें तितके भयकर नाही. वर्तमानपत्रांनी त्याचा नसता बाऊ करून ठेवला आहे, पण हा

तटा खरोखर इतक्या गभीर स्वरूपाचा नाही लोकांशी तटा करावा अशी सरकारची मुळीच इच्छा नाही बनेल तोपर्यंत परस्परांच्या सगनमतानेच सर्व गोष्टी व्हाव्या अशीच सरकारची इच्छा आहे. आपल्या शरीराला झेपेल, त्या-हून अधिक जड अशा प्रकारची शस्त्रसामग्री प्रशियाच्या राष्ट्रपुरुषाला शरीरावर बाळगणे भाग आहे, त्या अर्थी ती सामग्री झेपेल असे आपले शरीरबळ त्याने वाढविले पाहिजे आपले कल्याण करून घेण्याचे अनेक प्रसंग प्रशियाने आजवर फुकट घालविले आहेत, पण आता असे होता कामा नये अशा सध्याचा पूर्ण फायदा पदरात पडेल अशी तयारी आता राखली पाहिजे व्हियेन्ना काँग्रेसच्या बैठकीत प्रशियाच्या ज्या सरहद्दी निश्चित झाल्या आहेत, त्या प्रशियाच्या राष्ट्रदेहाचे रक्षण करण्याजोग्या नाहीत. आपणापुढे सध्या जे कोडे आहे, ते मोठमोठ्या भाषणांनी अथवा नुसत्या मताविक्याने सुटण्यासारखे नाही ते फक्त तरवारीच्या धारेने आणि रक्तसावाने सुटणारे आहे. ”

हे भाषण प्रसिद्ध झाले, तेव्हां साऱ्या युरोपभर मोठी खळबळ उडाली. प्रशियांत होऊं पहाणाऱ्या बंडाळीचा बीमोड करण्यासाठीं विस्मार्क हे कोठे तरी युद्ध उपस्थित करावयास पहात आहेत असे सर्वास वाटले.

या वेळच्या परिस्थितीचे वर्णन खुद्द विस्मार्क यानीच जॉन मोटले यास लिहिलेल्या पत्रांत पुढीलप्रमाणे केले आहे.

बर्लिन, १७ एप्रील, १८६३.

प्रेम मोटले,

तुमचे नऊ तारखेचें पत्र वाचून आनंद झाला. वारवार व लाबलाब पत्रे लिहिण्याचे आश्वासन तुम्ही दिले आहे, आणि हे तुमचे वचन तुम्ही पाळाल, तर मला खरोखर फार आनंद होईल अजिराच्या मेव्याचा जसा वाण्याला कटाळा असतो, तसाच राजकारणाचाहि मला कटाळा आहे पण कीड लागू नये ह्मणून वाण्याला जसे या मेव्याकडे वारवार पहावे लागते, तसेच राजकारण मला वारवार चाळावे लागते. हे पत्र मी लिहीत आहे, तथापि याक्षणी सुद्धा माझ्या कानात राजकारणाचा नाद घुमत आहे. अगदी बालिश आणि माथेफिरू असल्या लोकांची अगदी निरस आणि बेचव भाषणे तासाचेतास ऐकणे मला माग पडते. यामुळे वेळ नसताहि कशी तरी फुरसद काढून तुम्हाला पत्र लि-

हिण्याचे आनददायक काम करण्यास बसलो आहे. पार्लमेटातील प्रधानाचा अयोग्य धदा करण्याचे माझ्या नशिबी येईल, असे मला कधीहि वाटलें नव्हते. परराष्ट्रीय वकील हा नौकर असला, तरी सभ्यतेचे आणि शिष्टाचाराचे उल्लंघन त्याला करावे लागत नाही पार्लमेटातील प्रधान ह्मणजे निव्वळ बाजारी मनुष्य असतो. सभ्या माझी किंमत अशी झाली आहे

ता १८ एप्रील १८६३.

काल येथपर्यंत पत्र लिहून झाल्यानंतर आमची खाजगी बैठक समाप्त झाली कारण मला कौन्सिलच्या सभेला जावे लागलें. तेथे पाच तास मोडले नंतर सरकारस्वारीला रोजच्या कामकाजाचा रिपोर्ट देण्यात एक तास खर्ची पडला दुसऱ्या एका मेजवानीकडे तीन तास गेले. या तीन तासांत निरस्त आणि बेचव भाषणावाचून दुसरा कसलाहि फायदा झाला नाही. आज सकाळी उठून वसतो न बसतो तोच देनमार्क, इंग्लंड, पोर्चुगाल, रशिया आणि फ्रान्स इतक्या देशाचे वकील एकामागून एक येऊ लागले. दुपारी एक वाजता सभेस जाण्याची वेळ झाली ह्मणून त्यांना रजा देणे मला भाग पडलें. हे पत्रसुद्धा मी तेथेच लिहीत असून काहीं लोकांच्या मूर्खपणाच्या भाषणातले काहीं काहीं शब्द मधून मधून माझ्या कानावर आदळत आहेत बेल्जमबरोबर झालेले आमचे तह मजूर करण्याचा सर्वांचा उद्देश आहे, तथापि आमचे वाक्पडीत एकमेकाचे वाभाडे काढीत आहेतच सर्वांचा उद्देश एकच, पण सर्वांच्या डोक्यात तोच उद्देश उत्पन्न होण्याची कारणे वेगळी असल्यामुळे कोणाचा कोणाशी मेळ पडत नाही. क्षुल्लक गोष्टीत आमच्या पार्लमेटात अशा मारामाऱ्या होतात. तुझी अमेरिकन प्रतिनिधि झाला, तरी त्याच जातीचे आहा, हे मला ठाऊक आहे. आपण एकमेकाशी का भाडतो, यातला मुद्दासुद्धा त्यांना ठाऊक नसतो यावरून भाडण्यात त्यांना मौज वाटते ह्मणूनच ते भाडतात. असल्या कोरड्या वाक्पाडित्याने प्रशियाचा राज्यकारभार सुरळीत चालणें शक्य नाही त्यांना काही तरी आळा घालण्याचा उपाय मला शोधून काढला पाहिजे. हे लोक व्यक्तिशः थोडेसे बुद्धिवान् असले, तरी त्याहून घमेडखोर मात्र अधिक असतात. त्यात बहुतेक युनिव्हर्सिटीचे पदवीवर असतात, तेव्हा त्या मापानें मोजता त्यांना सुशिक्षित ह्मणणे अवश्य आहे, पण राजकारणाबद्दल ह्मणाल, तर स्वतःच्या घराच्या भितीबाहेरील जगाचीसुद्धा त्यांना जाणीव नसते परक्या राष्ट्राच्या माहितीबद्दल शाळेतल्या मुलाची आणि त्याची माहिती एकाच किमतीची.

आता मी झोर्पी जाण्याच्या तयारीत आहे वर लिहिलेला भाग मला आता पोरकट वाटू लागल्यामुळे हे पत्र सगळेच जाकून टाकावे असे मनात येतें; पण दुसरे पत्र लिहिण्यास फुरसद मिळावयाची नाही. आणि ते अधिक चांगले लिहिण्यास स्वस्थता तरी कोठे आहे? मी स्वस्थ बसलो ह्मणजे आपल्या शाळे-तल्या गमतीच्या दिवसाची आठवण मला हटकून होते. माझी बायको आणि सारी मुले तुझी वारवार आठवण करीत असतात. आता रामराम. इग्रजी सारखी वेडीवाकडी भाषा पुढे आणखी लिहिण्याचे काम माझ्याने होत नाही. तुझे अक्षर ह्मणजे शुद्ध कोबड्याचे पाय असतात. माझेंहि तसेच आहे काय ?

तुझा जुना दोस्त—बिस्मार्क.

प्रतिनिधि सभेशी सहकारितेने वागण्याचे धोरण फारसे यशस्वी होणार नाही, ही गोष्ट बिस्मार्क याच्या लक्षात ताबडतोब आली. तेव्हा सरकारचे व सभेचे परस्पर संबंध कसे असावेत, याचे दिग्दर्शन त्यानीं अधिक स्पष्टपणे सभेपुढे केले. सरकारी कामदार ह्मणजे प्रतिपक्षी प्रतिनिधी नसून त्यांना वाटेला त्या प्रश्नाची उत्तरे देणे भाग पाडणे, हे सरकारच्या इश्टीस लाळन आहे, असे ते ह्मणाले. बिस्मार्क याच्या या भाषणामुळे सर्व प्रतिनिधीत मोठी खळबळ उडून गेली. यानंतर १३ आक्टोबरपर्यंत सभेची बैठक तहकूब राहिली. या अवधीत कोणत्याहि महत्वाच्या मुद्याचा निकाल लागला नाही, तथापि अखेरीस आपला विजय होईल, अशी बिस्मार्क यास पूर्ण खात्री होती. ता. ७ आक्टोबर सन १८६२ रोजी आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या पत्रात ते ह्मणतात,

“ सभेच्या चेबरमध्ये बसून मी हे पत्र लिहित आहे. माझ्या नुकत्याच झालेल्या भाषणावर मूर्खपणाची टीका शेजारच्याच खोलात काही प्रतिनिधि करीत बसले आहेत काम अतिशय पडले आहे पुरेशी झोपसुद्धा न मिळाल्यामुळे मला फारच त्रास होतो कोणत्याहि कामात आरंभ असा त्रास होणारच, पण परमेश्वराच्या कृपेने शेवटीं सर्व काही सुरळीत होईल अशी माझी खात्री आहे. फौं रूनच्याच घरी मी रोज जेवीत असतां. अरे, पण हे काय

झाले, पत्र लिहिताना मी कागद उलटाच धरला आहे. हा शकूनसुद्धा काही वाईट नाही. रून माझ्याबरोबर नसता, तर मला अगदीच एकटें एकटे वाटले असतें. ”

या आरंभीच्या दिवसात बिस्मार्क यास कामाचा किती त्रास पडे, याचे याहून चांगले वर्णन त्यानी आपल्या बहिणीला लिहिलेल्या ता. १० आक्टोबरच्या पत्रात केले आहे.

“ कामाचा बोजा दिवसेंदिवस अधिकच वाढत आहे. ८ ते ११ परकीय मुत्सद्याच्या भेटी, ११ ते २॥ आमच्या प्रधानमंडळाचे लोकाशी तटे. २॥ ते ४ महाराजाची भेट. ४॥ पासून ४॥ पर्यंत घोड्यावरून पावसात रपेट भोजन ५ वाजता. ७ ते १० सर्व प्रकारचे लेखन वगैरे काम माझी प्रकृति बरी आहे ’

खुद्द प्रधान मंडळाच्या लोकाबरोबरहि बिस्मार्क याचे फारसे जमत नव्हते, असे या उताऱ्यावरून दिसून येते. एकंदरीने पाहता त्याच्या आजूबाजूची सर्व स्थिति त्याच्या कार्यास आणि भावनास पोषक अशी नसून विघातकच होती, असे ह्याण्यास हरकत नाही. प्रशियाकडे मित्रत्वाच्या दृष्टीने पाहणारे, असे बहुधा एकहि राष्ट्र त्या वेळी युरोपात नव्हते. प्रशियाबद्दल इतर जर्मन संस्थानाच्या मनात भयंकर तिरस्कार वसत होता. खुद्द प्रशियात सुद्धा दुफळ्या आणि त्रिफळ्या माजल्या होत्या. बहुतेक लोकमत बिस्मार्कच्या विरुद्ध होत चालले होते. अशा प्रकारची हताश करणारी परिस्थिति आजूबाजूस असताहि बिस्मार्क यांनी आपले अखेरचे साध्य आपल्या नजरे समोरून यत्किंचितहि हल्ल दिले नाही. पितृभूमिचे अंतस्थ व बाहेरचे शत्रू याचा निःपात करून प्रशियाचे कल्याण साधावयाचे, हेच त्याचे अतिम साध्य होते. राजकीय दृष्ट्या सर्व जर्मन संस्थानाचे एकीकरण करून त्याचे प्रबळ राष्ट्र बनविण्यास त्यांनी मोठ्या धैर्याने कबर बाधली.

प्रतिनिधि सभेची बैठक तहकूब असता मध्यंतरी गेलेल्या काळांत पोल लोकांच्या बंडाचा बीमोड करण्याच्या हेतूने रशियाबरोबर बिस्मार्क यानी एक नवा तह केला. इ. स. १८६३ च्या जानेवारी महिन्यांत सभेची बैठक पुन्हा चालू झाली. तेव्हां या तहाच्या बाबतीत सर्व प्रतिनिधींनी बिस्मार्कविरुद्ध मोठी ओरड सुरू केली. उदारमतवादी पक्षाने तर बिस्मार्क यांस कामावरून दूर करावे, असाहि ओरडा चालविला. एकदरीने सारेच राष्ट्र या वेळी बिस्मार्क याच्या विरुद्ध होते.

या वेळी आणखी एक नवेंच राजकीय प्रकरण उपस्थित झाल्यामुळे प्रशियाचे लक्ष घरच्या भानगडींतून निघून तिकडे गेले. डेन्मार्कचा राजा सातवा फ्रेड्रिक हा इ. स. १८६३ च्या नवंबर महिन्याच्या १५ व्या तारखेस मरण पावला. यापूर्वी चारच आठवडे लिप्टझिगच्या प्रचंड जयाबद्दल पन्नासावा वार्षिकोत्सव प्रशियात मोठ्या थाटाने साजरा करण्यात आला होता. या उत्सवामुळे सान्या जर्मन राष्ट्रांच्या मनात राष्ट्रीय एकीचे विचार पुन्हा मोठ्या जोराने प्रज्वलित झाले होते. सातव्या फ्रेड्रिकच्या मागून खिश्चन नावाचा राजा डेन्मार्कच्या गादीवर बसला. श्लेश्वीग-हॉलस्टीन या दोन जहागिर्याबद्दल एक नवा जाहीरनामा त्याने प्रसिद्ध केला. या जाहिरनाम्याच्या द्वारे हे दोन प्रांत वस्तुतः त्याने आपल्या राज्यास जोडल्यासारखेच केले. इ. स. १४६० साली या प्रातांनी डेन्मार्कच्या राजाचे वर्चस्व कबूल केलें होते; तथापि वस्तुतः त्याचा अंतर्भाव जर्मन संघर्षांतच होत होता. या दोन जहागिर्यावर कोणत्याहि स्त्रीची मालकी असूं नये, असे पूर्व कायदाप्रमाणे ठरले होते. हा कायदा डेन्मार्कला लागू नव्हता. अशा स्थितीत डेन्मार्कच्या गादीला औरस पुत्राचा वश नसेल, तेव्हां हॉलस्टीन आणि आगस्टनबर्ग येथील राजपुत्राने श्लेश्वीग आणि हॉलस्टीन प्राताची जहा-

गिर सभाळावी असा करार इ. स. १८५२ च्या लंडनच्या तहात नमूद करण्यात आला होता. खिश्चन राजाने हे प्रात आपल्या राज्यास जोडल्यामुळे या अटीस अर्थातच हरताळ लागला.

या जाहागिन्यांसंबधी डेन्मार्कच्या राजाने जे वर्तन केले, त्यामुळे साऱ्या जर्मनीभर मोठी खळबळ उडून गेली. डेन्मार्कच्या राजाचे हे वर्तन विश्वासघाताचे आहे, अशी ओरड साऱ्या जर्मनीभर सुरू झाली. जर्मन संस्थानांची आपसात एकी नसल्यामुळे आपली ही दडपशाही खपून जाईल, अशी आशा डेन्मार्कच्या राजास वाटत होती. त्याच्या या वागणुकीबद्दल बिस्मार्क यांनी एक निषेधप्रदर्शक जोराचा ठराव पास करून, तो सर्व राजांकडे रवाना केला. फ्रँकफर्ट येथील डायटनेहि हॉलस्टीन प्रांतात सैन्य पाठविण्यास आपली अनुमति दिली. जनरल फॉ हेक हे आपल्या बारा हजार सॅक्सन आणि हॅनोवेरियन सैन्यासह दिसेबरच्या अखेरीच्या सुमारास हॉलस्टीन प्रांतात शिरले. या वेळी त्याजबरोबर हॉलस्टीन-ऑगस्टनबर्गचा राजपुत्रहि गेला आणि कील येथे त्यांनी स्वतःस अभिषेक करवून आठवा फ्रेड्रिक असे नांव धारण केले.

इंग्लंड आणि स्वीडन याजकडून आपणास मदत मिळेल, अशा भरंवशावर डेन्मार्कने हे प्रात सोडण्याचे नाकारले. डेन्मार्कने या जाहागिन्या सोडून द्याव्या यासाठी फ्रँकफर्ट येथील आस्ट्रियन व प्रशियन प्रतिनिधींनी अधिक निकराचा मार्ग स्वीकारण्यास संमति दिली. तथापि दुसऱ्या अकरा संस्थानांच्या प्रतिनिधींनी या गोष्टीस आपली संमति दिली नाही. इतर संस्थानाची मते बाजूस ठेवून आपली इच्छा दोघानी मिळून तडीस नेण्याचा निश्चय आस्ट्रिया व प्रशिया यांनी केला. हा निश्चय जाहीर होताच बाकीच्या संस्थानांत मोठी गडबड उडाली. 'आहो ओगस्टनबर्गच्या

राजपुत्रासाठी धडपड करीत नसून जर्मनीच्या हितसंबधासाठी ही सारी खटपट करीत आहो' असे उद्गार बिस्मार्क यानी काढल्यामुळे जर्मन संस्थानास अधिकच चीड आली. प्रशियातील लोकमतहि या मोहिमेस अनुकूल नव्हते. या मोहिमेप्रीत्यर्थ लागणाऱ्या खर्चाला प्रशियन असे-म्बलीची समति मिळेना. हा खर्च निष्कारण आहे, असे सभेचे ह्मणणे होते. प्रशियाची इभ्रत राखण्याकरता व एकदरीने जर्मनराष्ट्राच्या हक्काच्या संरक्षणाकरता ही मोहीम करणे जरूर आहे, असे राजाने परोपरीने सभेला कळविले. या वेळी मागे सरणे हे प्रशियाच्या पूर्वतिहासास साजेसे नसून अशी वर्तणूक एकदर सर्व राष्ट्रास कमीपणा आणणारी आहे, ही गोष्ट सभेच्या ध्यानी आणून देण्यास बिस्मार्क यानीहि फार खटपट केली. तथापि या दोघाच्याहि खटपटीस यश न येता ५१ विरुद्ध २७५ मतानी हा ठराव नापास झाला. तेव्हा बिस्मार्क ह्मणाले, 'अधिक पैसा तुम्ही न द्याल, तर मिळेल त्या पैशानेच आम्ही हे काम हाती घेऊ. तुमच्यासारख्या सत्पुरुषाची मदत आम्हास न मिळाली, तर सैतानाची मदत घेण्यासहि आम्ही मागे पुढे पाहणार नाही."

तारीख २८ जानेवारी रोजी प्रशिया व आस्ट्रिया याजमार्फत निक-राचा खलिता डेन्मार्कच्या दरबारी गेला व त्याच्या पाठोपाठच फील्ड-मार्शल रॅंगल याच्या हाताखाली साठ हजार फौज जय्यत होऊन बसली. निर्वाणीच्या खलित्यास समाधानकारक उत्तर न मिळाल्यामुळे तारीख १ फेब्रुवारी रोजी संयुक्त सैन्ये इडर नदी पार झाली व एकाच आठ-वड्याच्या अवधीत डेन सैन्यास त्यानी मागे हटविले. डयानीश सैन्य ड्युपेल येथील तटबंदीचा आश्रय करून बसले. तारीख १८ एप्रिल रोजी प्रशियन सैन्याने या तटबंदीवर निकराचा हल्ला करून ते ठाणेहि काबीज केले. तेव्हा डयानिश सैनाचा तळ आलसेन येथे गेला. येथेहि

प्रशियाचा युवराज फ्रेड्रिक चार्लस् याने त्याजवर हल्ला करून त्या सैन्यास दशदिशा उधळून लावले. तारीख १८ जुलई रोजीं खिश्चन राजाने युद्ध तहकूब ठेवण्याची मागणी केली व यानंतर तीन महिन्यांनीं व्हियेन्ना येथे पक्का तहनामा होऊन एल्ब नदीवरील या दोन्ही जहागिर्यावरील सर्व हक्क सोडून ते प्रांत त्याने आस्ट्रिया व प्रशिया याच्या स्वाधीन केले.

या वेळीं या भानगडीत इंग्लंडने जे वर्तन केले, ते त्याच्या इभ्रतीस साजण्याजोगे आहे, असे म्हणता येत नाहीं. या बाबींत इंग्लंडच्या प्रधानमंडळाने जे उद्गार काढले होते, त्यावरून इंग्लंडची सशस्त्र मदत आपणास मिळेल, अशी आशा ड्यानिश लोकास वाटत होती; पण अखेरपर्यंत त्याची ती आशा सफल झाली नाही. प्रशियाच्या व आस्ट्रियाच्या या 'उद्दामपणाचा' निषेध करून इतर राष्ट्रास शाततेच्या मार्गाने या तड्याचा निकाल लावण्याची विनंति करून तेवढ्यांतच इंग्लंडने समाधान मानले. 'आह्मी बाकीची युरोपी राष्ट्रे एक होऊन तुमचा समाचार घेऊं' अशा धमक्या देऊन बिस्मार्क यास भेडसावण्याचा यत्न इंग्लंडने बरेच वेळा करून पाहिला; पण बिस्मार्क यांनीं त्यास भीक घातली नाही. 'बिस्मार्क हे कोणत्याहि उपायाने आपले शब्द खरे करण्यास चुकणार नाहीत.' असे उद्गार डिझरायली यांनीं दोनच वर्षांपूर्वीं काढले होते.

अशा प्रकारे ही भानगड मिटल्यानंतर आस्ट्रियाने हॉलस्टीनचा व प्रशियाने श्लेस्वीगचा कारभार आपल्या हातीं घेतला. यानंतर ऑगस्टन-बर्गच्या राजपुत्राकडे ही जाहागीर चालावी कीं नाही, हा प्रश्न उपस्थित झाला. या जहागिरीवर या राजपुत्राचा वारसा कबूल करण्यास प्रशिया कबूल होता, पण कोणाहि राजाच्या वर्चस्वाखालीं न राहतां

ही गादी स्वतंत्र राजा म्हणून चालवू असा हट्ट या राजपुत्राने धरल्या-मुळे त्याचे हे म्हणणे प्रशियास कबूल होईना. या राजपुत्राला आस्ट्रियाचे मात्र पूर्ण पाठबळ होते. तेव्हा हे प्रात प्रशियाच्या राज्यात सामील करावेत अशा अर्थाचे बोलणे बिस्मार्क यानी आपल्या वकिलाच्या मार्फत व्हिएन्नाच्या दरबारी सुरू केले. सायलेशिया प्राताचा काहीं भाग आह्मास देत असाल, तर तुमचे हे म्हणणे आम्ही मनास आणू असा जबाब आस्ट्रियन प्रधान मेन्सडार्फ यानी दिला. ही तुमची अट आम्हास मुळीच कबूल नाही, असे बर्लिन दरबाराने आस्ट्रियास ताबड-तोब कळविले.

प्रशियाच्या असेम्बलीत बिस्मार्क याजविरुद्ध जी प्रतिकूलता पूर्वी होती, ती दिवसेदिवस अधिकच वाढू लागली. प्रतिनिधींच्या तकरारीकडे व मागण्याकडे लक्ष द्यावयाचेच नाही, असे धोरण बिस्मार्क यानी निश्चयाने अमलात आणल्यामुळे त्याजवर शिष्याशापाचा भडिमार उडू लागला. एका प्रतिनिधीने तर 'तुम्ही खोटे बोलता' असा आरोप बिस्मार्क यांजवर भर सभेत केल्यामुळे बिस्मार्क यानी त्याला द्वद्वास आव्हान केले; पण त्याचा स्वीकार करण्याची छाती प्रतिनिधीस न झाल्यामुळे ही गोष्ट तितकीच थाबली.

राजाच्या हुकुमाने तारीख १७ जून रोजी प्रशियन डायटची सभा तहकूब झाली. त्या वेळीं अखेरचे भाषण करताना बिस्मार्क म्हणाले, "आज तुम्ही राजाच्या विरुद्ध आहा; पण एक दिवस असा येईल की त्या दिवशी सारे राष्ट्र राजाबद्दल आभारप्रदर्शक उद्गार काढील, हे ध्यानांत ठेवा." बिस्मार्क याचे हे भविष्य कितपत बरोबर उतरले, हे पुढे दिसून येईलच. अशा प्रकारे अनेक प्रकारच्या काळजांत चूर असताहि बिस्मार्क आपल्या जुन्यापुराण्या मित्रांस विसरले नव्हते. मोटलेचे स्मरण

त्यास झाले की, त्याना विद्यार्थिदशेची आठवण होऊन, तीत ते पुन्हा कसे प्रवेश करीत, हे पुढील पत्रावरून दिसून येईल.

“ बर्लिन, ता २३ मे १८६४.

जॅक, बेव्या तू आहेस तरी कोठे ? मला एक ओळ खरडायला सुद्धा तुला वेळ नाही, इतक्या कोणत्या कामात तू गुतला आहेस ? मी रात्रदिवस हमाला-सारखे काम करतो आणि तुला पाय ताणून पडण्याशिवाय दुसरा उद्योग नाही. मग एकादे पत्र का लिहित नाहीस ? मला तर पत्र लिहिण्यापुरतादेखील वेळ मिळत नाही. गेल्या पाच दिवसात पधरा मिनिटे हिडण्यापुरता देखील वेळ मिळाला नाही. तू इतका बहादूर आळशी आहेस की त्यामुळे तुला आपल्या जुन्या मित्रांचीहि आठवण होत नाही. चार दिवस बर्लिनला तरी का येत नाहीस ? तू आलास, तर आह्मा सर्वांनाच खरोखर फार आनंद होणार आहे. तू आलास, तर आपल्या पहिल्या उपाहारगृहात जाऊन जुन्या विद्यार्थीदशेची आठवण करण्याचे वचन मी तुला देतो. मरू दे ते राजकारण. तू कसेहि करून येच. आपल्या जुन्या मित्रांना आणि त्याच्या बायकापोरांना असे विसरून कसे चालेल ? तुला लवकर येता येत नसले, तर एक बोठभर चिन्ही तरी पाठीव.

बिस्मार्क ”

इ. स. १८६४ च्या उन्हाळ्यात प्रशियाचे राजे दौऱ्यावर निघाले असता बिस्मार्क त्याजबरोबर होते. कार्लस्बाड, व्हियेन्ना, शॉनब्रुन आणि ग्यास्टीन इतक्या शहरी राजाची स्वारी गेली होती. ग्यास्टीन शहरी ता. २४ आगष्ट रोजी आस्ट्रिया व प्रशिया याजमध्ये एक तहनामा होऊन श्लेथीग व हॉलस्टीन प्रांताची कटकट तेवढ्यापुरती तरी मिटली. या तहाप्रमाणे श्लेथीग प्रांत प्रशियाला मिळून हॉलस्टीन आस्ट्रियाकडे गेला. या भानगडीत बिस्मार्क यांनी जी कामगिरी बजाविली होती, तिचा मोबदला म्हणून बिस्मार्क यास वंशपरंपरेने चालणारी कौटची पदवी तारीख १५ सप्टेंबर १८६५ रोजी राजाने दिली. याशिवाय दोन गरुडांचा चादहि त्यांस नजर मिळाला.

सप्टेबरच्या अखेरीस नेपोलियन बादशहास भेटण्याकरता बिस्मार्क हे बियारिट्झ शहरीं गेले. प्रशिया व आस्ट्रिया याजसबंधीं बादशहाचा कल कसा काय आहे, हे जाणण्याचा बिस्मार्क याचा उद्देश होता. एकंदरीने या वेळी या भेटीचा हेतु सफल होऊन प्रशियाचा पुढील मार्ग बराच मोकळा झाला.

इ. स. १८६६ सालच्या सुरवातीसच श्लेस्वीग-हॉलस्टीन प्रातात बंडावा झाला. या वेळी आगस्टनबर्गचे राजपुत्र या प्रातात फिरतीवर निघाले होते. त्या प्रांतातील लोकांकडून त्यास अनेक मानपत्रेहि मिळाली ! प्रशियाच्या राज्यकारभाराविरुद्ध गडबड करण्यास. या स्वारीकडून चागले उत्तेजन मिळाल्यामुळे तेथे अखेरीस बंड उद्भवले. हॉलस्टीन प्राताच्या आस्ट्रियन गव्हर्नराने ऑल्टोना येथे सभा भरविण्यास लोकाना परवानगी दिली. या प्राताचा राज्यकारभार बेशिस्तपणे चालला आहे, असा ठराव या सभेने पास केला. गव्हर्नराच्या या कृत्यास व्हिएन्नाच्या दरबाराचीहि आतून फूस होती. गव्हर्नराची ही वर्तणूक ग्यास्टीन येथील तहाच्या अटीच्या विरुद्ध आहे, अशा अर्थाचा खलिता बिस्मार्क यानी व्हिएन्नाच्या दरबारी रवाना केला. तेथील प्रधानमंडळाने काही तरी गुळमुळीत उत्तर त्या वेळी देऊन वेळ मारून नेली. यानंतर घरचे तंटे मिटवून राजाचे व प्रजेचे एक मत करण्याचा उपक्रम बिस्मार्क यानी केला; तथापि त्यात त्यास फारसे यश आले नाही. अशा प्रकारच्या स्थितीत ता० २३ फेब्रुआरी रोजी चेम्बरची बैठक खलास झाली.

याच महिन्यात आस्ट्रियाने बोहेमिया प्रातात लष्कर जमविण्यास सुरुवात केली. इतर युद्धोपयोगी साहित्यहि तेथे जमा होऊं लागले. अर्थात् प्रशियावरच्या स्वारीची ही तयारी होती. या लष्कराच्या हाल-

चालीचे कारण काय ? असा प्रश्न प्रशियाकडून होताच 'आमच्या प्राता-
तच बंड होण्याचा संभव दिसल्यामुळे ही जमवाजमव केली आहे'
असा जबाब व्हिएन्ना दरबाराकडून आला. झपाट्याने बदलत चाललेल्या
परिस्थितीसंबंधी पुढे विचार करण्याकरतां राजाने प्रधान मंडळाचें
कौन्सिल भरविले. नवे प्रात आपल्या हातीं ठेवण्याकरता जरूर पडेल
तर युद्ध करण्यासहि मागेपुढे पहावयाचे नाही, असा निश्चय या कौन्सि-
लांत ठरला. तारीख ८ एप्रिल रोजी परस्परास प्रसंगी मदत करण्याचा एक
गुप्त तहनामा इटलीबरोबर करण्यात आला. या तहनाम्याची मुदत
तीन महिन्यांपुरती होती. तीन महिन्यांच्या आत युद्ध सुरू झाल्यास
इटलीने प्रशियाला मदत करावी, असे या तहाने ठरले. आता फ्रान्स-
चीच भानगड कायती मागे राहिली होती. आस्ट्रिया व प्रशिया याजमध्ये
युद्ध सुरू झाल्यास, त्यात नेपोलियनला तटस्थ ठेवणे मोठ्या मुष्किलीचे
काम होते. मोसल आणि व्हाइन या नद्यामधील दोन किल्ले शिवाय करून
बाकीचा प्रदेश नेपोलियन मागत होता. या मागणीला प्रशियाचा रुकार
मिळणे अर्थातच शक्य नव्हते. तेव्हा नेपोलियनने आस्ट्रियाकडे संधान
बाधून प्रशियाच्या विरुद्ध असा त्याजबरोबर त्याने करार केला. या
कराराप्रमाणे सायलेशिया प्रांत आस्ट्रियाला मिळावयाचा होता. इतक्या
साऱ्या भानगडींत नेपोलियनला नुसता झुलवीत ठेवून बिस्मार्क यांनी
आस्ट्रियाला त्याचे सहाय्य मिळू दिले नाही. बिस्मार्क यांची राजकारणीबुद्धि
भयंकर कसास लागण्याचा हा प्रसंग होता आणि या प्रसंगातूनहि
बिस्मार्क आपल्या बुद्धीच्या जोरावर सुखरूप बाहेर पडले.

तारीख ७ मार्च रोजी सैन्याच्या एकंदर परिस्थितीचा विचार कर-
ण्याकरतां व त्यास डेरेदाखल होण्यास हुकूम करण्याकरतां व्हिएन्ना येथे
युद्धमंत्री मंडळाची बैठक झाली. ही हकीकत बिस्मार्क यांस समजताच

त्यानी साऱ्या जर्मनसंस्थानाकडे खलिते पाठवून आस्ट्रिया युद्धास सज्ज होत असल्याची वार्ता त्यास कळविली. तसेच हे युद्ध सुरू झाल्यास सर्व जर्मन संस्थानांनी प्रशियाला मदत करावी अशीहि विनंति त्यानी या खलित्यात केली होती. या खलित्यास जर्मन संस्थानाकडून उडवाउडवीची व जवळ जवळ नकारात्मक अशीच उत्तरे मिळाली. तेव्हा युद्ध सुरू झाल्यास एकाहि जर्मन संस्थानाची मदत न मिळता आपल्या स्वतःच्याच हिमतीवर ते चालवावे लागेल, अशी बिस्मार्क याची खात्री झाली.

तारीख ७ मे १८६६ रोजी बिस्मार्क याच्या जिवावरील एक मोठे अरिष्ट टळले. बर्लिनमधील सुप्रसिद्ध अटरडेनलिडन नावाच्या राजरस्त्यावरून ते जात असता फर्डिनंड कोरेनब्लाइन्ड नावाच्या एका माथेफिरूने त्याजवर चार गोळ्या झाडल्या. त्यामुळे खाद्यावर आणि कुशीत अशा दोन जखमा त्यास झाल्या. या प्रसंगी घाबरून न जाता कोहेन ब्लाइन्डचा पाठलाग करून बिस्मार्क यांनी त्यास पकडले व त्यास रस्त्यातून त्या वेळी जात असलेल्या काही लष्करी लोकांच्या स्वाधीन केले. तेथून बिस्मार्क सरळ आपल्या घरी गेले व जणू काय विशेष काहीं घडलेच नाही, अशा थाटाने आपल्या रोजच्या उद्योगास लागले. राजाला ही बातमी समजताच ते स्वतः आपल्या राजकीय परिवारासह बिस्मार्क याच्या भेटीस आले. त्यात काही प्रधान मंडळातील लोक व बरेचसे सेनापतीहि होते. ही बातमी शहरात फुटताच लोकांचे थवेच्या थवे बिस्मार्क याच्या घरासमोर जमले. तेव्हा त्या सर्वांस शांत करण्याकरितां बिस्मार्क यांनी एक भाषण केले. “ स्वदेशकल्याणासाठीं झटत असता असे अपघाती मरण येणेहि भाग्याचे आहे, ” असे ते म्हणाले. या ब्लाइन्डने कोर्टात चवकशी होण्यापूर्वीच तुरुंगात आत्महत्या करून स्वतःची मुक्तता करून घेतली.

प्रकरण नववे.

आस्ट्रियाशी युद्ध.

तारीख १ जून रोजी श्वेथींग व हॉलस्टीन या दोन जहागिन्यांच्या प्रश्नाची चर्चा संयुक्त जर्मन डायट पुढे करण्याचे आस्ट्रियाने ठरविले. त्याचप्रमाणे या दोन जहागिन्यावर स्वतंत्र राजा असावा किंवा त्याचा अंतर्भाव कोणत्या तरी जर्मन संस्थानात व्हावा, याबद्दल त्या प्रांतातील लोकमत घेण्याकरिता त्या प्रांतातील डायटच्या सभाहि भरविण्यास त्यांनी हुकूम केला. त्या प्रांतात अशा प्रकारच्या सभा भरविणे हे ग्या-स्टीनच्या तहाच्या कळमाविरुद्ध आहे, असा आक्षेप प्रशियाने घेतला व जनरल फॉर्नॅन्टयुफेल यास हॉलस्टीन प्रांत काबीज करण्यास पाठविले. या हुकुमाप्रमाणे प्रशियन सैन्य त्या प्रांतांत शिरताच त्यास कोणत्याहि प्रकारचा अडथळा न करता तेथील आस्ट्रियन लष्कराने आपला तळ मागे नेला.

तारीख ११ जून रोजी फ्रँकफर्ट येथील संयुक्त जर्मन डायटच्या आस्ट्रियन प्रतिनिधींनी एक खास बैठक बोलावून प्रशियाविरुद्ध संयुक्त सैन्ये डेरेदाखल होण्यास सभेने परवानगी द्यावी, अशी सूचना त्यांनी सभेपुढे मांडली. ही सूचना पसार झाल्यास हेच आम्ही युद्धाचे आवाहन समजू, असे प्रशियन प्रतिनिधींनी आस्ट्रियास कळविले. यानंतर दुसऱ्याच दिवशी बर्लिन दरबारातील आस्ट्रियन वकील कौट कारोली हे दरबार सोडून निघून गेले व या दोन राज्यातील परस्पर राजकीय स्नेह-संबंध त्या दिवशी तुटला.

तारीख १४ जून रोजी प्रशियाखेरीज इतर संस्थानानी संयुक्त सैन्ये डेरेदाखल करावी, असा ठराव संयुक्त जर्मन डायटमध्ये पास झाला. हा ठराव पास झाल्यामुळे जर्मन संस्थानाची पूर्वी झालेली संहति आता

नष्ट झाली असून यापुढे नवी सहति निर्माण करण्यास प्रशिया मोकळा झाला आहे, अशी नोटीस प्रशियन प्रतिनिधींनीं सर्व संस्थानास दिली. या प्रसंगी पंधरा पैकी सहा संस्थाने प्रशियाच्या बाजूस होती.

युद्धाच्या प्रसंगीं जर्मन संस्थानानी आपणास मदत करावी, यासाठीं सामदामदंडभेदादि सर्व उपायाची शिकस्त बिस्मार्क यानीं करून पाहिली; तथापि या खटपटीचा फारसा उपयोग न होता, बरीचशीं संस्थाने आस्ट्रियाच्या बाजूस गेलीं. बेडन संस्थानाधिपति खुद्द राजाचा जावई असताहि ' परिस्थितीची ' सबब सागून आस्ट्रियालाच मिळाला. आस्ट्रियाच्या प्रबळ साम्राज्याचा धाक सर्वासच वाटत होता. आस्ट्रियाच्या बाजूस गेलेल्या जर्मन संस्थानाच्या सैन्याचा तळ मेन नदीच्या काठाने पडला. यात फक्त हॅनोव्हर संस्थानाचे सैन्य नव्हते. या सैन्याने एक लहानशी लढाई लॅजेनसालझा येथे स्वतंत्रपणे करून तीत जयहि मिळविला; पण तारीख २७ जून रोजीं या सैन्याला आपलीं हत्यारे शत्रूच्या स्वाधीन करावीं लागली.

यानंतर पोडोल, मुचेनग्राड्झ, हुनरवेसर, जिशचिन्, टॉटेना, नॉचोड्, स्कालिट्झ, श्वीनशॉडेल, आणि कॉनिजिनहोप इतक्या ठिकाणीं एका मागून एक लढाया जिकून प्रशियन सैन्य त्वरेने आस्ट्रियाच्या बोहेमिया प्रांतांत शिरले. या साऱ्या लढाया तारीख २६ ते २९ जून येवढ्या चारच दिवसाच्या अवधीत प्रशियाने जिकल्या. यानंतर कॉनिग्राड्झ अथवा सॅडोबा येथे या दोन्ही मुख्य सैन्याची गाठ पडून प्रचंड लढाई झाली व तीत प्रशियाचे युवराज फ्रेड्रिक वुइलियम हे ऐनवेळेवर दाखल होऊन त्यानी चांगली कामगिरी बजाविल्यामुळे मुख्य सेनापति फौ मोल्टके याचा सर्व डाव पूर्ण यशस्वी झाला. या लढाईत आस्ट्रियाच्या सर्व सैन्याचा इतका चुराडा उडाला की, पुन्हा शस्त्र धरण्याचे सामर्थ्य

त्यास उरले नाही. या सैन्याला मदत करण्याकरता व्हिएन्नाहून येत असलेल्या बेनेडेग याच्या हाताखालच्या आस्ट्रोसाक्सन सैन्याचाहि प्रशियाने पुरा मोड करून त्याची त्याने धुळधाण उडविली. अशा रीतीने प्रशियाने या युद्धात अपूर्व यश मिळविले.

या वेळी बिस्मार्क यास जेवणासहि फुरसत न मिळण्याइतके काम पडत होते. तथापि तेवढ्या गडबडीतहि आपल्या घायाळ बांधवाचा समाचार घेण्यास ते चुकत नसत. तारीख २२ जुलई रोजी आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या पत्रात ते लिहितात. “ हजार हजार चिरुटाच्या काही पेढ्या जमल्यास या स्वाराबरोबरच पाठवाव्यात. देशकल्याणासाठी जखमी झालेल्या माझ्या शिपायी मित्राना त्या हव्या आहेत. ”

या नंतर आणखी एका आठवड्याने लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात.

“ वरून पाऊस मी म्हणतो तळावर गडबड असल्यामुळे चागलीशी झोंप-हि मिळत नाही पायातील बुटाचे तळ फाटून गेले आणि पोटात अन्नहि भर-पूर नाही, अशा भयंकर स्थितीत सुद्धा आमच्या शिपायानी असामान्य धैर्य दाखविले. अशा स्थितीत सुद्धा अगदी शांत राहून त्यांनी शिस्त मोडली नाही. त्याची वर्तणूक सर्व प्रकारे किती चागली होती म्हणून सांगू ? शत्रूच्या मुलुखात शिरल्यावर त्यांनी लूटफाट केली नाही अथवा कोठे आगीहि लावल्या नाहीत मिळेल तसली शिळीपाकी भाकर खाऊन स्वदेशासाठी ते मरण्यास सज्ज झाले आहेत ”

एका ठिकाणी हातघाईची लढाई चालली असता खुद्द राजेसाहेबानी आपला घोडा धाडाईने तेथे घातला. त्याच्या आजूबाजूस अगदी नजीक तोफाचे गोळे फुटत होते. त्याच्या आजूबाजूस घोडेस्वार रक्तबवाळ होऊन पटापट पडत होते. एकदोन गोळे तर सरकार स्वारीच्या अगदी डोक्याजवळून गेले. एक गोळा थेट त्याच्या पायापाशी पडला, पण सुदैवाने तो फुटला नाही म्हणून बरे. शेवटी मी तेथपर्यंत गेलों आणि जबरदस्तीने महाराजास मागे ओढून आणले. एका अर्थी महाराजाच्या या धाडसामुळे मला सतोष झाला. अशी

वीरवृत्ति न दाखविता ते निर्भयस्यळी राहिले असते, तर मला वाईट वाटले असते ”

विस्मार्क हे जखमी लोकासंबंधी किती काळजी बाळगीत असत, हें त्यानी स्वतःच सांगिलेल्या पुढील एका गोष्टीवरून दिसून येते. “ काँ-निग्राड्झ येथे माझ्यापाशी एकच चिरूट शिळुक राहिला होता. एका-दा कृपण आपल्या डबोल्याला जितका जपतो, तसा मी त्या चिरुटाला जपत होतो. लढाई सुरू असता, त्याला मी स्पर्शहि केला नाही. जय झाल्यानंतर तो ओढताना किती मजा येईल, याचे चित्र आपल्या मना-पुढे रंगवून त्यातच मी समाधान मानीत होतो. इतक्यात, एक घोडे-स्वार जखमी होऊन घोड्यावरून पडला असल्याचे मला आढळून आले. त्या विचान्याचे दोन्ही हात रक्तबवाळ झाले होते. मला पाहून तो विडी मागू लागला. मी आपले सर्व खिसे शोधले, पण थोड्याश्या नाण्या-शिवाय मला काहीं सापडले नाही. इतक्यात माझ्या त्या चिरुटाची आठवण मला होऊन तो बाहेर काढून भरकन् पेटवून त्याच्या तोडात घातला. त्या वेळी त्याच्या चेहऱ्यावर कृतज्ञतेचे जे मंद हास्य उमटले, ते पाहून मलाहि आनंदाचे भरते आले. तो चिरूट मी स्वतः ओढला नाही, हे खरे, पण त्या वेळी जे समाधान मला झाले, तसे स्वतः चिरूट ओढून पुन्हा केव्हाहि झाले नाही.”

अशा रीतीने आस्ट्रियन सैन्याची पूर्ण दाणादाण उडविल्यानंतर प्रशियन सैन्याचा मोर्चा बव्हेरियन सैन्याकडे वळला. तारीख १४ जुलई रोजी अँशाफेनबर्गची लढाई जिंकून विजयी प्रशियन फौजा ता. १६ रोजी मेन नदीवरील फ्रॅंकफर्ट शहरात शिरल्या. येथून त्यानी म्युनिच शहराकडे आपल्या ढाला फिरविल्या होत्या; पण शत्रूने तहाचे बोलणें लावल्यामुळे प्रशियन सैन्य तेथेच राहिले. या युद्धाचा शेवट अगदीं

थोड्या काळात लागला. किबहुना इतक्या लवकर निकालास लागलेले युद्ध जगाच्या इतिहासात दुसरे नाही. त्याचप्रमाणे या युद्धामुळे जर्मनीच्या राजकीय परिस्थितीवर जेवढे चिरस्थायी व महत्वाचे परिणाम घडून आले, तेवढे ते दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीने घडले नाहीत. हा काळ पर्यंत सारी जर्मन संस्थाने परस्परापासून पूर्ण विभागलेली होती. त्याच्यात अंतःस्थ कलहाचे खूळ माजले होते. एकराष्ट्रीयत्वाचा ओ ना मा जर्मनी या युद्धात प्रथम शिकला. सर्व जर्मन संस्थानाचे ऐक्य झालेच पाहिजे, ही कल्पना झाडून सर्व संस्थानात पक्की रुजली जाऊन तद्विरुद्ध कल्पना आपोआपच मागे पडल्या. सर्व जर्मन लोकात एकराष्ट्रीयत्वाचे बीज पेरावे, हे जे बिस्मार्क याचे अंतिम साध्य, त्याचे बीज या युद्धात पेरले गेले. बिस्मार्क हे निव्वळ बढाईखोर घमंडानंदन आहेत, आणि स्वतःचे नुसते महत्त्व वाढविण्यासाठीच ते उद्योग करीत असतात, असा जो समज त्याच्या शत्रूनी लोकात फैलाविला होता, तो दूर होण्यास या वेळी प्रारंभ झाला. या एकाच वज्राघाताने बिस्मार्क हे केवळ प्रशियनाचेच नव्हे, तर सर्व जर्मनाचे आवडते झाले. राजे वुइलियम आणि त्याचे प्रधान बिस्मार्क या जोडीने परस्पर पूर्ण सहकारितेने आणि एकमेकांच्या पूर्ण विचाराने जी ही अतुल कामगिरी केली, तिजकडे सारे जग मोठ्या कौतुकाने पाहू लागले. आपसातील तंटे-भाडणे कशाहि प्रकारची असली, तरी आपले मातृराष्ट्र यापुढे खास उदयास येणार व पूर्वीपेक्षाहि अधिक किमतीची कर्तबगारी ते करून दाखविणार, असा भरवसा प्रत्येक जर्मनाच्या मनात उत्पन्न झाला. हा भरंवसा अस्थानी नव्हता, हे इतिहासानेहि पुढे सिद्ध केलेच. इ. स. १८७१ साली व्हर्सेलीस येथे जे प्रबळ राष्ट्र जन्मास आले व ज्याकडे पाहून साऱ्या युरोपने आश्चर्याने तोडात बोट घातले, त्या प्रबळ जर्मन राष्ट्राचा

गर्भसंभव या युद्धात झाला. तारीख ४ आगष्ट रोजी राजे वुड्लियम यानीं आपल्या परिवारासह बर्लिन राजधानीत मोठ्या थाटाचा विजय-प्रवेश केला. खुद्द राजाच्या स्वारीबरोबर बिस्मार्क व काही सेनापती घोड्यावरून चालत होते. या प्रसंगी बिस्मार्क आपल्या जवळून चाललेल्या एका सेनापतीला म्हणाले, “ आपल्या अजमासाहून फारच लवकर आपण परत फिरलो.” यावर त्या सेनापतीने ताबडतोब उत्तर दिले, “ होय साहेब. आपला हा एकच अजमास अजिबात चुकला खरा. ”

जर्मन संस्थानावर प्रशियाचे वर्चस्व असावे, या प्रश्नाचा त्रिकाल अशा रीतीने लागल्यानंतर आस्ट्रियाशी पूर्वीचा स्नेह संपादन करण्याचा उद्योग बिस्मार्क यानीं सुरू केला. तहाच्या वेळी प्यारीस दरवारातर्फे कौट बेनेडिटी हे मध्यस्थी करावयास आले होते. या तहात हॅनोव्हर, हेसे, आणि साक्सनी हीं संस्थाने प्रशियास मिळावी, अशी मागणी बिस्मार्क यानीं केली. त्यापैकी साक्सनीची मागणी आस्ट्रियन बादशहाने नाकबूल केली. कौट बिस्मार्क यानींही अधिक ओढून न धरता बादशहाचे ह्मणणे कबूल केले. तारीख २६ जुलई रोजी निकोत्सबर्ग येथे तह होऊन हे आस्ट्रो-प्रशियन युद्ध संपले. या तहाने जर्मन संस्थानावरील आस्ट्रियाचे वर्चस्व नष्ट झाले आणि हॅनोव्हर, हेसे क्य्यासल, हेसे होम्बर्ग, न्यँसो व श्लेस्वीग-हॉलस्टीन-लायेनबर्ग हे प्रांत प्रशियन राज्यात सामील झाले. तसेच सुमारे नऊ कोट रुपयाची खडणी प्रशियाला आस्ट्रियाकडून युद्धखर्च ह्मणून मिळाली. या युद्धसमाप्तीनंतर सर्व उत्तर जर्मन संस्थाने प्रशियाच्या वर्चस्वाखाली एक झाली. व यानंतर लवकरच या संयुक्त राज्याने दक्षिण जर्मन संस्थानाशी तह केला. या युद्धात मध्यस्थाचे काम करून व्हाईन सरहद्दीवरील मेझचा किल्ला उपटावा असा नेपोलि-

यनचा बेत होता. प्रशियाने या युद्धात अतुल विजय मिळविला, यामुळे फ्रान्स देशाला कमीपणा आला, असे सर्व फ्रेच लोकास वाटू लागले होते ! मेझचा किल्ला घेता आला, तर या विजयात थोडे तरी विरजण पडेल, असे नेपोलियन यास वाटले, पण त्याचा हा बेत सिद्धीस गेला नाही. प्रशियाच्या या विजयाने फ्रेच लोकास किती विशाद वाटला, हे पुढे चार वर्षांनी दिसून आलेच. फ्रॅंकोजर्मन युद्ध पुकारले गेले, त्या दिवशी ' सॅडोवाचा सूड ' (Revanche Pour Sadowa) असे ओरडत फ्रेच लोकांच्या टोळ्याच्या टोळ्या रस्त्यात हिडत होत्या. हे आस्ट्रोप्रशियन युद्ध सुरू होण्यापूर्वी इटलीने आपणास युद्धप्रसर्गी मदत करावी, अशा अर्थाचा तह त्या देशाशी झाला होता, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षात असेलच. ऑस्ट्रोप्रशियन युद्ध सुरू होताच, त्या तहास अनुसरून इटलीने आस्ट्रियावर दक्षिणेकडून स्वारी केली. इटालियन व आस्ट्रियन या दोन सैन्याची गाठ कस्टोझा येथे पडून त्यात इटालियन सैन्याचा पुरा मोड झाला. त्याच प्रमाणे लिसा बंदराजवळ एक आरमारी लढाई होऊन तीत इटालियन आरमाराचाहि मोड झाला; पण प्रशियाने मोठा विजय मिळवून व्हेनीस बंदर या तहात आस्ट्रियाकडून इटलीस देवाविले. अशा रीतीने जर्मनी व इटली याचे नाते उपकाराच्या दुव्याने जोडले गेले.

या वेळी बिस्मार्क याचे ग्रह चागलेच जोरावर होते, असे ह्मणावयास हरकत नाही. पूर्वीच्या अहितकारक भासणाऱ्या गोष्टीहि आता त्यास पोषक होऊ लागल्या. पूर्वीचा परस्पराशी भांडणारा जर्मन संस्थानाचा संघ नष्ट होऊन त्या जागी एकजुटीचे जर्मनराष्ट्र अस्तित्वात आले. आतां त्याचा नामकरणविधि मात्र होणे बाकी राहिले होतें. फ्रान्सच्या नेपोलियन बादशहाला नुसतीं कागदी घोडीं नाचवून व अनेक लाबलाब

गोष्टी सागून बिस्मार्क यानी या युद्धातून त्याला अलिप्त ठेवले होते. थोड्याच महिन्यापूर्वी ज्या गृहस्थाला नेपोलियन बादशहाने 'महामूर्ख' असे सर्टिफिकेट दिले होते, त्यानेच खुद्द त्या बादशहाला अशा रीतीने सपशेल चकविले. फ्रेड्रिक दी ग्रेटच्या अमदानीत प्रशियाला जे महत्व होते, ते त्यास किंग वुड्लियमच्या कारकीर्दीत या वेळी पुन्हा प्राप्त झाले.

राजे वुड्लियम, बिस्मार्क, मोल्टके आणि रून या चौकडीचा विजय-प्रवेश बर्लिन शहरी झाला, तेव्हा लोकानी त्याचे स्वागत अपूर्व थाटाने केले, यात नवल नाही. बिस्मार्क याच्या कर्तबगारीबद्दल जी काही शंका प्रशियाला यापूर्वी होती, ती सारी नष्ट होऊन बिस्मार्क यानी लोकांच्या हृदयात प्रेमाचे आणि अभिमानाचे स्थान पटकाविले.

प्रकरण दहावे.

वाढळानंतरची शांतता.

इ. स. १८६६ ची मोहीम सुरू होण्यापूर्वी प्रशियाची असेम्बली [पार्लमेट] बरखास्त करण्यात आली होती. कारण प्रतिनिधी आणि सरकार यांच्यांतील मतभेद या वेळी इतका विकोपास गेला होता की, अशा स्थितीत या प्रतिनिधीसभेचे अस्तित्व राहू देणे सरकारास इष्ट वाटले नाही ! यानंतर आस्ट्रो-प्रशियन युद्धात प्रशियाने जे प्रचंड विजय मिळविले, त्याजमुळे सरकाराबद्दल लोकात बरेच अनुकूल मत असावे, असा अजमास करून ही सभा पुन्हा भरविण्याची शिफारस प्रधानमंडळाने राजास केली. प्रधानमंडळाचा हा क्यास चुकला नव्हता, हे पुढे प्रत्यक्ष दिसून आले. या नव्या बैठकीत सरकारास अनुकूल अशा मताच्या प्रतिनिधीचा भरणा अधिक होऊन सरकार व लोकमत

याच्यात अधिक सलोखा उत्पन्न झाला. या पूर्वीची सभेची बैठक बर-खास्त करताना राजाला जो थोडासा वेकायदेशीरपणा करावा लागला होता, त्या दोपातून त्याला मुक्त करण्याकरता एक ठराव बिस्मार्क यांनी प्रथम या सभेपुढे आणला. अशा रीतीने लोक व सरकार याचे ऐक्य अधिक दृढ करण्याचा बिस्मार्क याचा मानस होता, पण अशा प्रकारचा ठराव पुढे येणे हे प्रधानमंडळातील इतर सभासदाना फारसे आवडले नाही, असे दिसते. या विषयासंबंधी बिस्मार्क स्वतःच ह्मणतात, “हा ठराव पुढे आणणे हे मोठे कठिण काम होते. राजेसाहेबाना आपला अपमान होतोसे वळले. प्रतिनिधी सभेपुढे अशा रीतीने एक प्रकारची क्षमेची याचना करणे आपल्या इश्टीस कमीपणा आणणारे आहे, असे राजेसाहेबाचे मत होते. यात कोणताहि कमीपणा नाही, ही गोष्ट महाराजाच्या मनावर मला वारवार टसवावी लागली.”

अशा रीतीने बिस्मार्क व राजे वुइलियम याजमध्ये बराच वादविवाद झाल्यानंतर आपल्या भाषणात या विषयाचा उल्लेख करण्याचे अभिवचन राजाने दिले व तारीख ५ आगष्ट सन १८६६ रोजी सभेत प्रारंभीचे भाषण करताना राजे वुइलियम यांनी त्याप्रमाणे या विषयाचा उल्लेख केला. राजाच्या या औदार्याचा प्रतिनिधीवर इतका परिणाम झाला की, त्याच्या चित्तात जे थोडे क्लिप्त बाकी होते, ते पार नाहीसे होऊन सर्वांचे पूर्ण समाधान झाले. यानंतर तारीख ३ सप्टबर रोजी सुमारे चवदा कोट रुपयांची रक्कम सैन्याच्या तयारी करता प्रतिनिधी सभेत मजूर करण्यात आली. या वेळी या युद्धामुळे फ्रान्समध्ये जी खळबळ उडाली होती, तीवरून प्रशियाला युद्धाची तयारी जय्यत ठेवावी लागणार, हे सर्वास स्पष्टपणे कळण्यासारखे होते. याच वेळी सुमारे पन्नास लक्ष रुपयांची रक्कम बक्षिसे देण्याकरता मजूर झाली. यापैकी सुमारे

दहालक्ष रुपये राजाने बिस्मार्क यास बक्षिस दिले. याच रकमेतून बिस्मार्क यांनी पोमेन्यानिया प्रांतातील व्हार्जिन गावाची मिळत पुढे खरेदी केली.

यानंतर जर्मनसंस्थानाच्या एकीकरणाच्या अंतर्घटनेस सुरुवात झाली. उत्तरेकडील बहुतेक जर्मन संस्थाने एकीस अनुकूल होतीच, तथापि त्यातील काही बारीकसारिक संस्थाने अद्यापि मागेपुढे करीत होती. रूसग्रीझ नावाच्या गावाची जहागिरदारीण या एकीकरणास फार प्रतिकूल होती. शेवटी ग्रीझ येथे दोन प्रशियन पलटणी आल्याबरोबर तिने खडणी भरून आपली मुक्तता करून घेतली व नव्या संघटनेत आपल्या जहागिरीचा अतर्भाव करण्यासहि ती राजी झाली. सॅक्समिरिजेन येथील ड्यूकने आपल्या गादीचा राजीनामा दिला. प्रशियाचे वर्चस्वाखाली राहणे त्यास पसंत नव्हते. त्याच्या पाठीमागून गादीवर आलेल्या त्याच्या मुलाने प्रशियाचे वर्चस्व कबूल करून जर्मन सहतीत आपला प्रवेश करून घेतला. हॅनोव्हर व दुसरीं दोन तीन संस्थाने या एकीकरणास कबूल नव्हती. त्याच्या अधिपतीस बिस्मार्क यांनी अनेक प्रकारे उपदेश केला, तथापि त्याजकडून कबुली येत नाही, असे पाहून बिस्मार्क यांनी ही संस्थाने प्रशियास जोडली. यामुळे या संस्थानातून बिस्मार्क याजविरुद्ध बरेच काहूर उठले. धमकीचीं शेकडो पत्रे बिस्मार्क यास आली. त्यातील काही पत्रे उपलब्ध झाली आहेत.

ब्रॅयटन

“ महाराज, आपण या वेळेस सुटलात, ही मोठ्या दुदैवाची गोष्ट आहे; पण सारेच देशाभिमानी अद्यापि मेलेले नाहीत तुझ्यास ते किड्यासारखे चिरडून टाकतील फर्डिनंड ब्लाइन्डसारखा सर्वांचाच नेम चुकतो असे नाही खजिर आणि विष ही ध्यानात असूया ”

“ माझा नेम कवीं चुकतच नाही. जगाला आता अखेरचा रामराम करून घ्या सगळ्या लोकांच्या शिव्याशाप खातखात आपली स्वारी मृत्यूच्या दरबाराकडे लवकरच रवाना होईल. होहेन झोलर्न आणि बिस्मार्क ही नावे धारण करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा नि पात करण्याची शपथ मी घेतली आहे.

वुइलियम जार्ज,

एलाशॉपेल जवळील स्टोलबर्ग येथील तालीम मास्तर.”

*

*

*

“ प्रशियाच्या पलटणी आपली सरहद्द सोडून ज्या दिवशी आपल्या जर्मन बावबावर हल्ला करतील, त्याच दिवशी बिस्मार्क याच्या डोक्यातून एक बंदुकीची गोळी आरपार निघून जाईल. मी त्याच्या छातीवर नेम मारणार नाही. कारण ते चिर्लेखत घालतात, हे मला माहीत आहे. माझा नेम कालत्रयातहि चुकणार नाही. हे त्यांनी पक्के लक्षात ठेवावे.

देशासाठी रक्ताची तिलाजली देणारा.”

*

*

*

उत्तरेकडील जर्मन संस्थानाची रीशस्थ्याग अथवा पार्लमेटची सभा बर्लिनच्या राजवाड्यात तारीख २४ फेब्रुवारी सन १८६७ रोजी भरली. उत्तरेकडील जर्मन संस्थानानी या बैठकीकरता एकंदर तीनशे सभासद तीन वर्षांच्या मुदतीने निवडून दिले होते. याच वेळी बडस्राथ नावाची दुसरी राजास सल्लामसलत देणारी सभा निर्माण होऊन तिच्या अध्यक्ष्या जागी प्रशियाच्या राजाची नेमणूक झाली. रीशस्थ्याग व बडस्राथ यांनी केलेल्या ठरावाची अम्मलबजावणी करण्याची व संयुक्त संस्थानाच्या सैन्याचे अधिपत्य स्वीकारण्याची सत्ता प्रशियाच्या राजास मिळाली. रीशस्थ्याग सभेत संस्थानाच्या प्रजेचे व बडस्राथमध्ये खुद्द संस्थानिकांचे प्रतिनिधी असावेत असे ठरले. सहतीतील सैन्याची रचना प्रशियन लष्कराच्या धर्तीवर व्हावी, असे ठरविण्यात आले. त्याचप्रमाणे युद्ध पुकारणे व तह करणे हे अधिकारहि प्रशियाच्या राजाच्या हाती देण्यात आले.

राज्यशासनास लागणारा खर्च संस्थानातील लोकसंख्येच्या मानाने सर्व संस्थानावर प्रमाणशीर वाटण्यात आला. सर्व संस्थानास सामान्य अशा ज्या हितसंबंधाच्या गोष्टी असतील, त्याचा विचार बंडस्त्राथ व रीश-स्थ्याग याजमध्ये होऊन बाकीच्या केवळ स्थानिक गोष्टीचा विचार ज्या त्या संस्थानाच्या प्रतिनिधीसभेने करावा, असे ठरले.

सर्व जर्मन संस्थानाची एकी व्हावी हाच एक हेतु मनात धरून जो एक राष्ट्रीय अथवा न्याशनल लिबरल नावाचा पक्ष निर्माण झाला होता, त्याच्याच सहाय्याने मुख्यतः ही नवी घटना अस्तित्वात आली. मध्य-तरीं काहीं विशेष जहाल लोकांच्या खटपटी सुरू होत्या; पण या लोकांचा आवेश वस्तुस्थितीपेक्षा कल्पनेच्या मागे लागण्यात अधिक खर्ची पडत असल्यामुळे या पक्षाचा उपयोग फारसा झाला नाही. “जर्मनीला नुसते घोड्यावर बसविण्याचे काम आपण केले ह्मणजे पुरे, मग त्यावरून रपेट करण्यास त्याचा तोच शिकेल,” असे बिस्मार्क या लोकांच्या पक्षास ह्मणत असत. हॅनोव्हर वगैरे काही संस्थाने बिस्मार्क यांनी खालसा केल्यामुळे त्याजविरुद्ध लोकमत कसे खचले होते, हे वरील पत्रांवरून दिसून येतेच. याच मताचा प्रतिध्वनि खुद्द प्रतिनिधी सभेतहि उमटल्यावाचून राहिला नाही. हॅनोव्हरचे माजी प्रधान फॉ म्यूच-हॉसन यांनी बिस्मार्क याजवर या बाबतीत खूप कडक टीका केली. तेव्हा त्यास उत्तर देतांना बिस्मार्क ह्मणाले,

“आमचे शेजारी व आमचीच भाषा बोलणारे हॅनोव्हरचे बावव त्याज-विरुद्ध शस्त्र उचलणे आह्मांसहि बरे वाटले नाही तथापि आह्मी त्यास पूर्वी अगाऊ सूचना दिली असताहि आठलक्ष आस्ट्रियन सैन्याच्या मदतीचा विश्वास त्यांना वाटला उघड्या लोळ्यांनी त्यांनी आह्मावर शस्त्र उचलले त्याचा जय झाला असता, तर प्रशियाचे तुकडे करण्याचा त्यांची इच्छा होती. किंबहुना त्याच हेतूने त्यांनी हत्यार उचलले होते अशा स्थितीत जे युद्ध त्यांनी जाणून

बुजून सुरू केले, त्याच्या सरळ परिणामाविरुद्ध आता तक्रार करण्यात अर्थ नाही अथवा आह्माविरुद्धहि ओरड करून फायदा नाही आह्माला जास्ती डवचण्यात फायदा नाही, हे मी म्युचहॉसन साहेबास व त्याच्या मित्रमंडळीस स्पष्टपणे कळवितो प्रशियाच्या तेजास आळा घालण्याचे सामर्थ्य तुझ्यास खास नाही ”

हॅनोव्हरच्या पदच्युत राजाने व्हियेन्ना जवळील एका गावी राहून तेथे एक लहानसे कारभारी मंडळ जमविले व थोडी फार पळटणेहि उभी करण्याची खटपट त्यांनी सुरू केली. सध्या सापडताच प्रशियावर तुटून पडण्याचा त्याचा हेतु होता. अशा परिस्थितीत बरील प्रकारच्या कडक भाषणाबद्दल विस्मार्क यास दोष देता येत नाही; एवढेच नव्हे, तर राजनीतीच्या दृष्टीने इतका कडकपणा आवश्यकच होता. त्यात विशेष मौज ही की, या पदच्युत राजाची ही सारी खटपट प्रशियाच्याच पैशाच्या जोरावर चालली होती. हे राज्य खालसा केले, तेव्हा त्याच्या मोबदला देणगीदाखल बरीच रक्कम एकदम देऊन शिवाय काही पेनशन तहाहयात देण्याचे वचन प्रशियाने दिले होते. प्रशियाविरुद्ध चाललेली ही खटपट बंद करण्याचे वचन राजाकडून येईपर्यंत त्याचे पेनशन बंद करावे, व त्या पैशाचा उपयोग त्याची ही खटपट हाणून पाडण्याकडे करावा, अशी सल्ला विस्मार्क यांनी वुडलियम राजास दिली. या पदच्युत राजासारखे लोक उघड माथ्याने आपला उद्योग न करता सर्पासारखे लपून लपून घाला घालतात, असे विस्मार्क एकवार म्हणाले होते. म्हणून या बंद झालेल्या तैनातीचा जो फंड निर्माण झाला होता, त्याला लोकानी सर्पसत्र फंड असे नाव थट्टेने दिले होते.

अशा प्रकारे जे काही संस्थानिक प्रशियास पाण्यात पहात होते, त्यांना आस्ट्रिया व फ्रान्स याजकडून चांगली मदत होत होती. तथापि या उद्योगाने उत्तर जर्मन संस्थानाच्या चिरस्थाइत्वास केव्हाच धोका

आला नाही. या विषयासबधी बोलत असता बिस्मार्क एकदा म्हणाले, “ उत्तर आणि दक्षिण जर्मन सस्थानाचे एकीकरण अमेव आहे, अशी माझी पक्की खात्री आहे. जर्मन राष्ट्राच्या भूमोचा एक तुकडाहि कोणाच्याने पादाक्रांत करवणार नाही. ” बिस्मार्क याचे हे मत अवास्तव नव्हते, याचे प्रत्यतर पुढे लवकरच आले.

व्हाइन सरहद्दीवरील कांही जर्मन मुख्य घशात उत्तरविण्याची खट-पट नेपोलियन याने केली; पण ती कशी फसली हे वर सांगितलेच आहे. यानंतर हॉलंडच्या राजाच्या वर्चस्वाखाली लक्षेवर्गची जहागीर पदरात पडावी, या हेतूने नेपोलियन याने खटपट सुरू केली. या जहागिरीची किंमत आपण पैशाच्या रूपाने देऊ व त्याशिवाय प्रशियाने तुम्हावर केव्हा शस्त्र धरल्यास त्याचे निवारण आम्ही करू, असे बोलणे नेपोलियन बादशहाने हॉलंडच्या दरबारी लावले. हॉलंडचा दरबारहि या म्हणण्यास राजी झाला होता, पण जर्मन मुलुखातील एक जहागीर परराष्ट्राच्या ताब्यात जाणे, ही गोष्ट जर्मन हितसंबंधास विघातक आहे, अशा अर्थाची सूचना जर्मन लोकसभेकडून हॉलंडच्या राजास गेली; तेव्हा नेपोलियनची मागणी त्याने फेटाळून लाविली. तेव्हा या प्रश्नाचा निकाल लावण्याकरता लंडन येथे एक प्रतिनिधी मंडळ जमा झाले. प्रशियाने लक्षेवर्ग राजधानीतील शिबदी उठवावी व तेथील किल्लेकोट पाडून टाकावेत व त्यानंतर जहागिरीचा मुख्य हा तटस्थ मुख्य म्हणून समजण्यात यावा, असे सर्व मोठ्या राष्ट्रांनी ठरविले. अशाप्रकारे या प्रश्नाचा निकाल लागल्यामुळे या जहागिरीवरील जर्मनीची सत्ता नष्ट झाली हे खरे, पण नेपोलियनचा डावहि त्यामुळे फसला. आपल्या राज्यास आणखी एक प्रांत जोडण्याची त्याची हाव या वेळी अशा रीतीने निष्फळ झाली.

प्यारीस येथे भरलेल्या जगद्विख्यात प्रदर्शनासाठी फ्रान्सच्या बादशहाने प्रशियाचा राजा व झार यास प्यारीस येथे बोलाविले होते. या बोलावण्याचा स्वीकार करून राजे बुइलियम तारीख ५ जून रोजी प्यारीस येथे दाखल झाले. त्याजबरोबर युवराज, बिस्मार्क व मोटले अशी मंडळी आली होती. रशियाचे झार त्यापूर्वी दोन दिवस प्यारीस येथे आले होते. प्यारीसच्या सर्व प्रजाजनानी मोठ्या अपूर्व उत्साहाने व थाटाने या राज-मंडळाचे स्वागत केले. फ्रेच लोकांच्या अतःकरणाचे औदा या वेळी वागलेच दिसत होते. 'संडोवाचा सूड' वगैरे आरोब्यानीं या वेळी कोठेहि उत्साहभग झाला नाही. 'प्रशियाचे शत्रुत्व या वेळी मनात न ठेयता अथवा पुढे तो कदाचित् आपला शत्रु होईल, हाहि विचार या वेळी चित्ताला शिवू न देता आपण आपल्या पाहुण्याचे स्वागत मनःपूर्वक करूं या,' अशा अर्थाचा उपदेश फ्रेच वर्तमानपत्रांनीं हि या वेळीं मनःपूर्वक केला.

राजशाली थाटाच्या मेजवान्या, सैन्याच्या परेडी आणि इतर नाचरंग यांची मोठी दगल उडून गेली होती. राजाच्या आणि बादशहाच्या परस्पर भेटी झाल्या व लोकानीहि त्या तिघांचा मोठा जयजयकार केला. फ्रान्सची इभ्रत वाढली, असेहि त्या क्षणापुरते फ्रेच लोकास वाटूं लागले. नेपोलियन बादशहाने काहीं नवे प्रात जिकलेले नव्हते अथवा मोठा दिग्विजयहि केला नव्हता; तथापि शाततेच्या मार्गाने आपली छाप इतर राजावर बसवून फ्रान्सची इभ्रत त्याने वाढविली, असे त्या वेळी लोकास वाटले. पण या बाह्य देखाव्याने बिस्मार्क मात्र मुद्दन गेले नाहीत. फ्रेच लोकाचे मत हणजे अळवावरील पाणी आहे, याची विस्मृति त्यांना केव्हाहि पडली नाही. आज शात दिसत अस-गारे फ्रेच लोक आपल्या बादशहास युद्धात केव्हा ओढतील, याचा

नियम नाही, हे बिस्मार्क यास ठाऊक होते. फ्रेच सैन्याची परेड झाली, त्यावेळी जनरल फॉ मोल्टके हे हजर होते. केवळ राजशाली थाटामाटाच्या दृष्टीने फ्रेच शिपायी कितीहि उमदा दिसत असला, तरी कडक शिस्त आणि कर्तव्याची तीव्र जाणीव याचा आभाव त्याजपाशी असल्यामुळे ब्रिफट प्रसंगी राष्ट्राच्या उपयोगी पडण्यासारखा तो नाही, ही गोष्ट मोल्टके याच्या लक्षात येऊन चुकली. नेपोलियन बादशाहाच्या वैभवाचा सूर्य या वेळी जणू काय मध्यान्ही आला होता. पुढे त्याला लवकरच उतरतीकळा लागून नंतर तो लवकरच अस्तासहि गेला. नेपोलियन बादशाहाच्या कारकीर्दीचा फ्रेच राष्ट्रावर जो वज्राघात झाला, त्या प्रसंगाला इतिहासात दुसरी तोड नाही. लोकांचा उत्साह पाहून आपली गादी आपल्या वंशाकडे आता यावचंद्रदिवाकरौ चालणार, असा क्षणैक भ्रम नेपोलियन बादशाहास त्या वेळीं झाला.

तथापि हे आनंदाचे दिवस अगदीच सुने गेले असे नाही. म्याक्झी-मिलियन नावाच्या राजाची स्थापना नेपोलियन बादशहाने मेक्सिकोच्या गादीवर केली होती व फ्रेच तलवारीच्या बळावरच काही काळ त्याची गादी तेथे टिकली होती. या राजाचा वध या वेळी झाला. आपल्या पतीचे हे निधनवृत्त ऐकून मेक्सिकोची राणी वेडी झाल्याची बातमी लोकांस कळली. ही एकंदर गोष्ट नेपोलियनच्या इभ्रतीस कमीपणा आणणारी झाली, असे पुष्कळांस वाटले; पण फ्रेचलोक तर अगदी खवळून गेले. फ्रेच बादशाही विरुद्ध लोक आरडाओरड करूं लागले. तेव्हा लोकांस शांत करण्याकरता बादशहाने युद्धाच्या अफवा पसरविल्या. 'सॅडोवाच्या सुडाची' स्मृति फ्रेच लोकांत पुन्हा जागृत झाली. आता कोठे तरी आपली तलवार चमकविली पाहिजे, असे नेपोलियन बादशहास वाटूं लागले. भावी युद्धांत आपणास मदत व्हावी ह्मणून आस्ट्रिया व इटली

या दोन देशाशी त्याने नवे तह केले. प्रशियाशी होणाऱ्या भावी युद्धाचा हा पूर्वरंग होता. इटलीने बव्हेरियावर स्वारी करून म्यूनिक हस्तगत करावे व आस्ट्रियाने बोहिमिया प्रांतात तयार राहून इटलीस मदत करावी व फ्रेचानी मेन नदी पार होऊन जर्मनीत घुसावे, असा भावी युद्धाचा नकाशा या तीन राष्ट्रांनी तयार केला होता. रोममध्ये या वेळी फ्रेचाची शिबदी असे. ती प्रथम काढून न्यावी, असे बोलणे इटलीने वादशहाकडे लावले व आस्ट्रियाने त्याला दुजोरा दिला, पण या गोष्टीस फ्रान्सातील धर्माधिकारी मडळाचे व राणीचे अनुमोदन मिळेल. म्हणून इटलीची ही मागणी बादशहास नाकारावी लागली. यामुळे वर सांगितलेल्या तहाची बोलणी अर्थातच फुकट गेली.

इ. स. १८६६ साली प्रेग येथे झालेल्या तहाचे एक कलम प्रशियाने मोडले, असा गवगवा फ्रान्स व आस्ट्रिया यांनी सुरू केला. दक्षिण जर्मन संस्थानास जर्मन संहतीत येण्यास प्रशियाने भाग पाडून नये, असे एक कलम या तहात होते, तथापि एकादे जर्मन संस्थान स्वखुषीने संहतीत गेल्यास त्यास हरकत नसावी, अशी सवलतहि त्यात ठेविली होती. दक्षिण व उत्तर या दोन्ही जर्मन संस्थानाचा व्यापार नियंत्रित करण्याकरता एक मोठे जर्मन पार्लमेण्ट भरवावे, असे तहनामे सर्व दक्षिण जर्मन संस्थानाबरोबर बिस्मार्क यांनी केले होते. फक्त व्यापारविषयक प्रश्नाचीच चर्चा या पार्लमेण्टात व्हावयाची होती.

“मेन नदीच्या दक्षिण तीरावरील संस्थानाचा संबंध उत्तर तीरावरील संस्थानांच्या संहतीत कोणत्या प्रकारचा असावा व त्याच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण त्या संबंधात कसे करावे हा प्रश्न सध्या तसाच ठेवून त्याची चर्चा पुढे एकाद्या प्रसंगी करण्यास आस्ट्रियन बादशहाची कबूली आहे” असे प्रेगच्या तहांत एक कलम होते. नव्या व्यापारी पार्लमेण्टात प्रति-

निधि पाठविण्याची कबुली दक्षिण जर्मन सस्थानाकडून बिस्मार्क यानी मिळविली, यात त्याच्या स्वातंत्र्यावर त्यानी गदा घातली, असे कोणा-सहि ह्मणता यावयाचे नाही. कारण ही सस्थाने स्वखुपीनेच या पार्ल-मेटात यावयाची होती व त्या पार्लमेटांतहि व्यापाराशिवाय इतर कोण-त्याहि बाबींची चर्चा व्हावयाची नव्हती, तथापि फ्रँको-जर्मन युद्धास हेंहि एक कारण झाले. या तहामुळे नेपोलियनच्या ' इभ्रतीस ' मोठा धक्का बसला व फ्रेच लोकानी केलेल्या कोल्हेकुईमुळे काही दक्षिण जर्मन सस्थानातहि लोकमत खचलले. प्रशियाच्या अमलाखाली आह्मी कधीहि जाणार नाहीं, अशी ओरड विशेषतः वॉर्बर्ग येथे सुरू झाली. प्रशियन लोक शुद्ध रानटी असून दक्षिण जर्मन संस्थानाविषयी स्वातंत्र्यप्रीति त्यांच्यांत नाही, असे दक्षिणेतील काही देशभक्त ह्मणू लागले. मॉरिट्झ मोल, नावाचा एक देशभक्त वॉर्बर्गमध्ये फार प्रसिद्धीस आला होता. याने एक चोपडे प्रसिद्ध करून त्यात प्रशियाची विलक्षण नालस्ती केली होती. प्रशिया ह्मणजे तरवारीने रक्तपात करणारा व लोकास पिळून काढणारा अत्याचारी आहे, असे वर्णन या चोपड्यात केले होते. प्रशि-यार्शी युद्ध सुरू झाल्यास दक्षिण जर्मनसस्थाने आपणास अनुकूल होतील असा भ्रम या परिस्थितीमुळेच नेपोलियन याच्या चित्तात उत्पन्न झाला.

प्रकरण अकरावे.

व्हार्जिन.

राजकारण थोडे बाजूस ठेऊन बिस्मार्क याच्या घरगुती गोष्टींकडे आपण थोडा काळ वळूं.

इ. स. १८६६ ची आस्ट्रियावरची मोहीम यशस्वी रीतीने पार पडल्यानंतर प्रशियाच्या राजाने बरीच मोठी रक्कम बक्षिसादाखल

बिस्मार्क यास दिली होती या गोष्टीचा उल्लेख गेल्या प्रकरणात केलाच आहे. या बक्षिसाच्या रकमेतून पोमेन्यानिया प्रांतातील व्हार्जिन गावाची मिळकत बिस्मार्क यांनी इ. स. १८६७ च्या एप्रिल महिन्यात खरेदी केली. या इस्टेटीत सुमारे चाळीस हजार एकर जमीन होती. तीत बागा-ईत पुष्कळ असल्यामुळे हजारो ईडलिवाची झाडे व मोठाले पापलर, चेस्टनट वगैरे वृक्षहि तीत पुष्कळ होते. बिस्मार्क यास सृष्टिसौंदर्याची आवड लहानपणापासूनच असल्यामुळे या नव्या इस्टेटीवर त्याचे फार प्रेम जडले. व्हार्जिन गावच्या जवळच एक मोठे अरण्य असून त्यात बीच, देवदार, ओक वगैरे इमारती वृक्ष पुष्कळ आहेत. जवळच एक सुंदर तलाव असून तो कमळांनी नेहमी आच्छादित असतो. विपर नावाचा एक ओढाहि जवळूनच मोठ्या खळखळाटाने वहात असतो. या ओढ्याच्या पाण्याच्या शक्तीचा उपयोग करून घेऊन बिस्मार्क यांनी त्याच्या काठी एक कागदाची गिरणी लवकरच बांधली. गावात बिस्मार्क याचा मोठा रहाता वाडा असून त्याच्या भोवती सुंदर फुलझाडाचा बगीचा आहे. वाड्यापासून जवळच एक लहानसे जंगल राखले असून त्यात हरणेहि केव्हा फिरताना आढळतात. जवळचे तळे सोनेरी रंगाच्या माशांनी भरलेले असते.

वाड्याच्या मागच्या बाजूला घोड्याची पागा आहे. या पागेच्या जवळपास आणखी एकदोन तळी आहेत. या सर्व नैसर्गिक सौंदर्याने बिस्मार्क याचे मन या जाग्यावर बसले व आपल्या विश्रांतीचे दिवस ते तेथेच घालवीत असत. या ठिकाणी आल्यावर त्याचा सारा वेळ बहुधा बागेची निगा राखण्यात व नवी नवी फुल झाडे लावण्यात जाई. 'बिस्मार्क येथे आले ह्मणजे सारे राजकारण विसरून जातात व राज्याची काळजी त्यास मुळीच वाटत नाही,' असे त्याचे स्नेही ह्मणत.

बर्लिन मध्ये असताना बिस्मार्क यास विश्रांति कशी ती ठाऊकच नसे. व्हार्जिन येथेच त्यास स्वस्थ विश्रांतिसुखाचा लाभ मिळे. यामुळे या स्थळावर त्याचे प्रेम बसले यात नवल नाही. व्हार्जिन येथे आल्यावर आपल्या सर्व कुळाचा नित्य समाचार घेण्याची त्याची चाल असे व कुळेहि भक्तिरूपाने त्याच्या या ऋणाची फेड करीत. शेतातून नवे पीक आले ह्मणजे शेतकरी लोक मोठा उत्सव करीत व बिस्मार्क त्या वेळी तेथे असले, तर तेहि आपला मोठेपणा बाजूस ठेवून एकाद्या शेतकऱ्याप्रमाणेच या उत्सवात सामील होत असत.

अशा रीतीने व्हार्जिन येथे बरेच दिवस घालवून बिस्मार्क बर्लिन येथे परत आले. तारीख ४ मार्च इ. स. १८६९ रोजी अमेरिकन वकील मि. वॅक्राफ यांनी युनायटेड स्टेटचे प्रेसिडेंट ग्रॅंट याच्या सन्मानार्थ एक मोठी मेजवानी केली. त्या प्रसंगी बिस्मार्क हे हजार राहिले होते. अमेरिकन संयुक्त संस्थाने अंतःस्थ युद्धातून नुकतीच मोकळी झाली होती. या मेजवानीच्या प्रसंगी पुढील आशयाचे भाषण बिस्मार्क यांनी केले.

“सदृष्टस्थहो, आज आपण येथे का जमलो आहो, हे सांगण्यासाठी मी आपल्या आनदात थोडासा व्यत्यय आणण्याची परवानगी घेतो युनायटेडस्टेटचे विजयी सेनापति ग्रॅंट हे आज तेथे अभ्यक्षाच्या पदावर आरूढ झाले आहेत. अमेरिकन संयुक्त संस्थानाशी प्रशियाचा पूर्वापार सबंध आहे अमेरिकन संस्थानानी आपले स्वातंत्र्य जाहार करून आपल्या लोकसत्ताकाची रचना केली, तेव्हा प्रशियाचे राजे दूसरे फ्रेड्रिक याचेच पहिले अनुमोदन संस्थानास मिळाले. अशा प्रकारच्या सबंधामुळे अमेरिकेंत कोणतीहि महत्वाची गोष्ट घडली, तरी तेजबद्दल प्रथम अभिनंदन करण्याचा हक्कहि प्रशियाकडेच येतो अमेरिकेचे लोकसत्ताक जाहिर झाल्यानंतर प्रशिया व संयुक्त संस्थाने याचे परस्पर सबंध फार सलोख्याचे होत गेले, हे सांगण्यास मला फार आनंद वाटतो.

प्रशियाचा प्रधान एवढ्याच नात्याने हे मी बोलत नसून आमचे जे जुने दप्तर मला पहावयाला मिळाले, त्यावरून ही गोष्ट मी स्वानुभवानें सागत आहे. अमेरिकेचे पहिले अध्यक्ष वॉशिंग्टन व प्रशियाचे तेव्हाचे राजे फ्रेड्रिक याजमधील पत्रव्यवहार माझ्या अवलोकनात आला आहे, त्यावरून या दोन देशाचा स्नेहसंबंध अबाधित चालत आला आहे, असें सागण्यास मला हरकत वाटत नाही या दोन देशात कोणत्याहि प्रकारची राजकीय अडचण केव्हाहि उपस्थित झालेली नाही. तेव्हा प्रेसिडेंट ग्रॅट याचा जयजयकार करून त्याना दीर्घायुष्य चितणे हें माझे कर्तव्य आहे, असे मी समजतो ”

हा समारंभ होण्याच्या अगोदर काही दिवस बिस्मार्क यांनी सेनापति ग्रॅट यास पुढील पत्र लिहिले होते:—

“ प्रिय महाशय,

आपण आपल्या चरित्राची एक प्रत ब्यारन जिरोल्ट याजमार्फत पाठविली, ती मला पोहोचली. आपण जें युद्ध मोठ्या यशस्वीपणाने पार पाडले, त्याच्या अतःस्थ हकीकतीचा उलगडा होण्यास प्रस्तुत ग्रथाचा मला फार उपयोग झाला, हे मी मोठ्या आनंदानें आपणास कळवितों. भिक्स्बर्ग आणि रिचमंड येथील लढाया जिंकणाऱ्या योद्ध्याने माझी सप्रेम आठवण करून हा ग्रंथ मला पाठविला, हा विचार मोठ्या अभिमानाने व आनंदानें माझ्या मनात नित्य जागृत राहिल. युद्धात यशस्वी होऊन आपण जी शांतता स्थापिली, ती आपल्या मातृभूमीस यापुढे कल्याणप्रद होवो व अमेरिका आणि जर्मनी याचा पूर्वीचा स्नेहभाव पुढे वृद्धिंगत होत जावो, एवढेच मागणें मी परमेश्वरापाशीं मागतो.

आपला नम्र सेवक,

व्ही. बिस्मार्क. ”

अमेरिकेचीं संयुक्त संस्थाने व जर्मनी याजमधील स्नेहसंबंध सलोख्याचे असावेत, अशी बिस्मार्क यांची फार इच्छा होती व या इच्छेचे प्रत्यक्ष फळ पदरात पाडून घेण्याचा आणखी एक प्रसंग त्यास मिळाला. काहीं बारीकसारीक कारणामुळे बर्लिन येथील अमेरिकन वकील मि.

बँक्राफ यास परत बोलविण्यांत आले. हा हुकुम रद्द होण्याची खटपट बिस्मार्क यानी केली व तीत त्यांस यशहि आले.

सुप्रसिद्ध इतिहासकार व बिस्मार्क याचे लहानपणचे स्नेही जॉन मोटले यास बँक्राफच्या बाबतीत खटपट करण्यासाठी पुढील पत्र बिस्मार्क यांनी लिहिले होते.

व्हार्जिन, १९ सप्टेंबर १८६९

“प्रिय मोटले,

बँक्राफ हे अमेरिकेच्या हितसंबंधास जपत नाहीत, अशा प्रकारच्या सबबी-वर त्यास येथून हलविले जात आहे, अशी बातमी ग्यारीसहून मला नुकतीच कळली. बँक्राफ याच्या चागल्या वर्तणुकीबद्दल व हुशारीबद्दल शका घेणारा असा एकहि माणूस उभ्या बर्लिनमध्ये मिळावयाचा नाही. येथील सर्व विद्वान मंडळास बँक्राफ फार प्रिय झाले असून राजदरबारात व सरकारातहि त्यास चागला मान आहे. प्रशियन सरकारचा त्याजवर पूर्ण भरवसा आहे. प्रशिया-संबधी त्याच्या ठिकाणी विशेष स्नेह आहे, हे सर्वास ठाऊक आहेच व त्यानी स्वतः ही गोष्ट चोरून ठेवलेली नाही. जर्मनीची सांप्रतची राजकीय परिस्थिति ज्याना पसत नाही, अशा लोकानी बँक्राफ यास शत्रूसारखे लेखावे यात नवल नाही. हॅनोव्हरचे पूर्वीचे राजे व हेसेचे सस्थानाधिपति अशासारख्या लोकानी वर्तमानपत्रकाराना पैस चारून बिचाऱ्या बँक्राफ विरुद्ध हे काहूर उठविले आहे. कदाचित् काही अमेरिकन पत्रकाराचेहि हात ओले करण्याची खटपट त्यानी केली असावी, पण अमेरिका व जर्मनी याचा सबंध सलोख्याचा असावा, असे वाटणारा एकहि मुत्सद्दि या फदात पडला असेल असें मला वाटत नाही. बँक्राफ हे येथे फारच लोकप्रिय झाले आहेत, आणि बर्लिनवरचे तुझे पूर्वीचे प्रेम अद्यापि कायम असेल तर बँक्राफ यास येथेच राहू देण्यासाठी शक्य ती खटपट तू कर.”

बर्लिन मधून बँक्राफची हाकलपट्टी करण्याकरता फ्रेचानी पुष्कळ कारवाई केली, तथापि तिचा काही उपयोग न होता बिस्मार्क व मोटले याच्या खटपटीस यश येऊन बँक्राफ बर्लिन येथेच राहिले.

सर्व युरोपची स्थिति या वेळी मोठी नाजुक झाली होती. प्रत्येक देशात कोणत्याना कोणत्या कारणाने अस्वस्थता माजली होती. प्रशियाच्या

डोळ्यापुढे भावी युद्ध दिसत होते. अशा स्थितीतहि लष्करी खर्च कमी करावा, अशी मागणी प्रो. व्हर्चो यानी पार्लमेटात केली. ' शातता हवी असेल, तर तलवार तयार ठेवली पाहिजे ' ही जुनी ह्मण या प्रो-फेसर साहेबाच्या लक्षातून गेली असावी. चाळू लष्करीखर्च फुकट जात आहे, असा दोषारोप त्यानी प्रधानमंडळावर केला. प्रशियाविरुद्ध कोणतीहि लहानशी चळवळ जर्मनीत झाली, की तिचा मोठा प्रतिध्वनि फ्रेच प्रधानमंडळात उमटतो, ही गोष्ट बिस्मार्क याच्या लक्षात आली होती. प्रशियाशी युद्ध करण्याची तयारी नेपोलियन बादशहा करीत होता. त्या भावी धुद्धात यश मिळाले, तरच आपली बादशाही गादी सुरक्षित राहील, ही गोष्ट नेपोलियन बादशाहास ठाऊक होती. जर्मन राष्ट्राचा एकोपा कायम राहणे अथवा न राहणे ही गोष्ट त्या वेळी लष्कराच्या बळावर अवलंबून होती. जर्मनीचे लष्करी बळ या वेळी कमी करण्यात आले असते, तर फ्रेचानी त्याची ताबडतोब चटणी केली असती. या करता या वेळी सैन्य कमी करणे ह्मणजे आपल्याच पायावर धोडा पाडून घेणे होय, ही गोष्ट बिस्मार्क यास ठाऊक होती. पूर्वीच्या चार वर्षांच्या शाततेच्या काळात उत्तर आणि दक्षिण जर्मन संस्थानातील तंत्र्याच्या बाबी बऱ्याच कमी झाल्या होत्या. सगळ्या जर्मन राष्ट्रांची जी संहति पुढे लवकरच होणार होती, तिचा मार्ग निष्कटक करण्याचा यत्न बिस्मार्क यानी या चार वर्षांत केला.

प्रकरण बारावे.

जर्मनीची जागृति.

नाना प्रकारच्या युक्त्या प्रयुक्त्या योजून व मोठा पाताळयंत्रीपणा करून तिसरे नेपोलियन बादशहा फ्रान्सच्या बादशाही गादीवर आ-

रूढ झाले होते. युरोपातील इतर राजात कलागती कायम ठेऊनच आपली गादी आपणास कायम राखता येईल, हे नेपोलियन बादशाहास ठाऊक होते. कोणाशी गुप्तपणे तह करावे व युरोपातील एका राजाचे भाडण दुसऱ्या राजाशी लावून द्यावे, असा त्याचा क्रम होता. आपली ' इभ्रत ' स्वदेशात कायम ठेवण्यास व इतर राष्ट्रांवर फ्रान्स-देशाचा वर्चस्व राखण्यास एवढीच युक्ति त्याला अवगत होती. तथापि शेरस सव्वा शेर या नात्याने या विद्येत त्याचा गुरु त्याला भेटला. प्रत्येक गोष्टीत हा बिस्मार्कचा काटा आड येतो, असे नेपोलियन बादशाहास आढळून आले.

इटली आणि आस्ट्रिया याशी तह करून भावी युद्धात त्याची मदत मिळविण्याचा योग जवळ जवळ जुळून आला होता. रोम राजधानी-तील फ्रेच शिवदी उठविण्याचे नेपोलियन बादशाहाने नाकारल्यामुळे हा योग फसला; तथापि भावी युद्धात इटलीची मदत आपणास मिळेल अशी खात्री बादशाहास अतर्क्यमी वाटत होती, पण या आशेवर सुद्धा बिस्मार्क यानी लवकरच विरजण घातले. उत्तर युरोप व इटली याजमध्ये रहदारीचा रस्ता होण्यास सेन्ट गोथार्ड नावाचा डोंगर मध्ये आड होता. हा डोंगर फोडून त्यातून बोगदा करण्याची इटलीची इच्छा होती. पण या कामास लागणारे द्रव्य त्याजपाशी नव्हते. या कामास लागणारा पैसा बिस्मार्क यानी इटलीस पुरविला. अशा रीतीने प्रशियाच्या उपकारक्रणाने बद्ध झालेला इटली त्याच्याच विरुद्ध फ्रान्सच्या तर्फेने लढेल, ही गोष्ट शक्य नव्हती.

राजकारणातील या नव्या पराजयाने नेपोलियन बादशाहाची स्थिति अधिकच नाजूक झाली. प्रशियावर सूड उगाविला पाहिजे व त्याचा पाणउतारा केला पाहिजे, अशी ओरड प्यारिसच्या बाजारबुणग्यानी

व फ्रेच पत्रानी पुन्हा मोठ्या जोराने सुरू केली. तथापि यावेळी सुद्धा युद्ध इतक्या निकरावर आले असेल, असे कोणासहि वाटत नव्हते. “ साप्रत सर्वत्र पूर्ण शांतता नादत असून ती कायम टिकेल ” असे उद्गार फ्रान्सचे मुख्य प्रधान ऑलिव्हियर यानी नुकतेच काढले होते. त्याचप्रमाणे बर्लिन येथील आस्ट्रियन वकिलानेहि अशाच अर्थाचे आपले मत आस्ट्रियास कळविले होते. तथापि पोटात धुमसत असलेल्या अग्रीस याच वेळी एका अचानक घडलेल्या गोष्टीमुळे वाऱ्याचे सहाय्य मिळून तो ज्वालेच्या रूपाने भडकला. वरील मते प्रकट होऊन पुरते पधरा दिवस लोटले नाहीत, तोच फ्रान्स व जर्मनी या दोन सुसज्ज देशात युद्धाचा वणवा पेटला.

स्पेनचे तत्त या वेळी रिकामे होते. त्यावर होहेन झोलार्न घराण्यातील एका राजपुत्राने आपला वारसा सांगितला. हेच या युद्धाचे बाह्यतः दिसणारे कारण होय. होहेन झोलार्न घराण्यातील राजपुत्र लियोपोल्ड याला हे सिंहासन मिळावयाचे होते, पण काही धार्मिक अडचणीमुळे त्या राजपुत्राने ही गादी नाकारली. पुन्हा इ. स. १८७० साली स्पेनचे सेनापति जनरल प्रिम यानी ही गादी स्वीकारण्याची विनंति लियोपोल्डला केली. याहि वेळी लियोपोल्डने या विनंतीस मान दिला नाही. त्यानंतर तारीख १४ जून सन १८७० रोजी याच बाबीत पुन्हा विनंति करण्यासाठी सालाझार नावाच्या कौन्सिलरास राजपुत्राकडे स्पेनने पाठविले व या वेळी लियोपोल्ड याने या विनंतीस मानहि दिला.

होहेन झोलार्न घराण्यातील वडील पुरुष या नात्याने प्रशियाच्या राजाने या बाबीतील आपले कर्तव्य करण्यापलीकडे अधिक काही केले नाही. राजपुत्राने या गादीचा स्वीकार करू नये, असे राजे वुड-लियम व बिस्मार्क या दोघाचेहि मत आरंभी होते, पण स्पेनच्या आग्र-

हाच्या विनंतीवरून माघार घेऊन या दोघानीं गादी स्वीकारण्याबद्दल राजपुत्रास अनुमोदन दिले. असे अनुमोदन मिळाल्यानंतर लियोपोल्ड याने स्पेनच्या सिंहासनाचा स्वीकार केला.

राजपुत्र लियोपोल्ड याने स्पेनच्या गादीचा स्वीकार केला, अशा अर्थाचा सरकारी खलिता तारीख ३ जुलई रोजी फ्रेच प्रधान मंडळाकडे स्पेनकडून रवाना झाला. दुसऱ्याच दिवशी ही गोष्ट फ्रेच प्रधान मंडळाने सरकारी पत्रकाच्या रूपाने प्रसिद्ध करून 'प्रशियाचा हा एक अतस्थ कावा आहे' अशा अर्थाची टीकाहि त्यावर केली. 'पाचव्या चार्ल्सचा राजदंड एका प्रशियन राजपुत्राच्या हाती जावा, या गोष्टीचे आह्मास अत्यंत नवल वाटते' असेहि एक वाक्य वरील पत्रकात होते. स्पेनच्या गादीची वासलात अशा रीतीने लागली, ही गोष्ट खरी कीं काय ? असा प्रश्न बर्लिन मधील फ्रेच वकील ल सूर्द यानी परराष्ट्रीय प्रधानास विचारला. "ज्या गोष्टीशी प्रशियाचा हितसंबंध नाही, त्याची नसती उठाठेव प्रशियन सरकार करीत नाही." असा जबाब परराष्ट्रीय प्रधानानी ल सूर्द यास दिला.

फ्रान्सचे परराष्ट्रीयप्रधान ड्यूक ऑफ ग्रॅमॉंट हे प्रशियाला अगदीं पाण्यात पहात असत. राजपुत्र लियोपोल्ड यानी स्पेनच्या तत्कावर बसण्याचे कबूल केल्यामुळे फ्रान्सचे लोकमत फार खळवळून गेले आहे, असे ग्रॅमॉंट यानी जर्मन वकील बरन वर्थर याजपाशी बोलून दाखविले. वर्थर हे आपल्या राजाच्या मुलाखतीसाठी लवकरच जाणार होते. प्यारीस मधून निघताना ग्रॅमॉंट याची भेट त्यानी घेतली, तेव्हा ते वर्थर यास ह्मणाले, 'स्पेनची गादी नाकारण्याविषयी तुमचे महाराज लियोपोल्डचे मन वळवितील, तर एक मोठीच आपत्ति टळेल. या गोष्टीने फ्रान्सचे लोकमत किती क्षुब्ध झाले आहे, हे तुम्हासहि माहीत आहेच.' हे भाषण ऐकून

वर्थर यास मोठे नवल वाटून ते ह्मणाले, “मोठी आपत्ति ह्मणजे युद्ध असाच तुमच्या बोलण्याचा अर्थ काय ?” यावर ते काही उत्तर देणार, तो मुख्य प्रधान तेथे येऊन ह्मणाले, “होय. युद्ध टाळणे मला तर शक्य दिसत नाही. ”

इतके भाषण झाल्यानंतर वर्थर यांनी त्याची रजा घेतली व एम्स येथे ते निघून आले. एम्स येथून अधिक खुलासा येण्यापूर्वीच ग्रॅमॉंट यांनी प्रशिया व लियोपोल्ड याजबद्दल लोकांचीं मने अधिकाधिक क्षुब्ध करण्याचा आपला उद्योग चाळू ठेवला होता. पार्लमेटात या बाबीसबद्धाने विचारलेल्या प्रश्नास उत्तर देताना ते ह्मणाले, “आमच्या जवळच्या राष्ट्रांच्या हितसंबंधास आड येण्याजोगे कोणतेहि वर्तन आह्मी करू नये ही गोष्ट खरी, तथापि पाचव्या चार्ल्स राजाच्या गादीवर एकादे परकी राष्ट्र आपला एकादा राजपुत्र बसवू लागले, तर ती गोष्ट मुकाट्याने पाहण्यास आह्मी बाधलेले आहो, असे मला वाटत नाही. आजपर्यंत जी समबलता सर्व युरोपीय राष्ट्रांत आहे, तिचा भंग होऊन फ्रान्सचे हितसंबंध व इभ्रत यासहि या गोष्टीने कमीपणा येणार आहे.” याच वेळी बिस्मार्क याचाच हा पाताळयंत्रीपणाचा डाव आहे, असेहि त्यांनी खाजगी रीतीने बोलून दाखविले.

या विषयासंबंधी बोलताना “ एक प्रशियन राजपुत्र, ” “ पाताळ-यंत्रीपणा. ” “ बिस्मार्क याचा डाव ” असे शब्द फ्रेच पार्लमेटात विशिष्ट हेतूनी उच्चारले जात असत, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. लियोपोल्डने स्पेनच्या तत्तावर बसण्याचे कबूल केले, या गोष्टीशी बिस्मार्क याचा प्रत्यक्ष अथवा परपरेचा याक्वचितहि संबंध नाही, असे प्रत्यक्ष स्पॅनीश सरकाराने फ्रान्सला स्पष्ट कळविले असतांहि फ्रेच चेबरमध्ये (पार्लमेटात) बिस्मार्क याचा असा उल्लेख वारंवार होत असे.

लियोपोल्ड यानी राजे बुइलियम याची संमति मागितली, या गोष्टीत राजकारणाचा काही संबध नसून होहेन झोलर्न घराण्याच्या वडीलपणाचा मान राखण्यापुरतीच ही संमति त्यानीं मागितली होती.

मॉनिटोर नावाच्या सरकारी वर्तमानपत्राच्या तारीख ८ जुलईच्या अकात पुढील अर्थाचा उल्लेख आहे.

“आम्ही जी शातवृत्ति आजपर्यंत दाखविली, तिचा दुरुपयोग प्रशियन सरकार गेली चार वर्षे एकसारखा करीत आहे. आता आमच्या शातवृत्तीची परमावधि झाली आहे. असल्या प्रकारच्या प्रशियन सरकारच्या नसत्या उठाठेवीस आळा घालण्याची वेळ जवळ आली आहे.”

‘ पेज ’ या नावाच्या दुसऱ्या पत्रात प्रशियाचा पाणउतारा करण्याजोगा पुढील लेख प्रसिद्ध झाला.

“प्रशियाने आमचे ह्मणणे निमूटपणे मान्य केले पाहिजे अथवा युद्धास तरी सज्ज झाले पाहिजे. युद्धाचा परिणाम काय होणार, हे सर्वाना ठाऊक आहेच. आम्ही त्यास युद्धास पुन्हा आव्हान करतो. आजपर्यंतची आमची किती तरी आव्हाने फुकट गेली आहेत. प्रशिया-संबधी बोलताना फ्रान्स जी भाषा वापरतो, तसली भाषा प्रशियाने आमच्यासंबधी वापरली असती, तर आमची घोडदळे केव्हाच व्हाईन नदी पार झाली असती.”

आता युद्ध टळत नाही, हे सर्वास कळून चुकले. फ्रेच प्रधानमंडळ युद्धासाठी अगदी उत्सुक होऊन बसले होते. फ्रान्सची इभ्रत कमी करण्याचा उद्योग प्रशियाने केला असून त्याजबदल त्याचा जाब मागितलाच पाहिजे, अशी एकच आरोळी साऱ्या फ्रान्सभर दुमदुमून राहिली. या वेळी प्रशियाचे राजे हवा फेर करण्याकरता एम्स मुक्कामी गेले होते.

ग्रॅमॉंट याच्या हुकुमावरून कौंट बेनेडेटी एम्स येथे गेले. लियोपोल्ड याचे मन वळविण्याविषयी वुइलियम राजानी खटपट करावी, असे त्यास सांगण्याचा त्याच्या भेटीचा हेतु होता. तारीख ११ जुलई रोजी ऑलिव्हियर याजकडून बेनेडेटी यास पुढील अर्थाची तार आली.

“ लोकमत फार क्षुब्ध झाले आहे. आम्हास येथे घटकापळे मोजावी लागत आहेत. वुइलियम राजे याजकडून होय किवा नाही, हा एकच जबाब तुम्ही ताबडतोब घ्या. जबाब अगदी बिनशर्तीचा पाहिजे. आणखी एक दिवससुद्धा उशीर खपणार नाही ”

हा हुकूम हाती पडल्यानंतर बेनेडेटी राजाच्या भेटीस गेले व प्रधानाच्या हुकुमाप्रमाणे राजाकडे त्यानी बऱ्याच निकराची मागणी केली. फ्रेंच प्रधानमंडळाच्या मनात आलेला अकारण सशय दूर करून युद्ध टाळावे अशी वुइलियम राजाची अद्यापीहि इच्छा होती. बेनेडेटी यास ते झणाले, “ राजपुत्र लियोपोल्ड याचे झणणे अद्यापि मला कळले नाही, यामुळे कोणतेहि उत्तर आजच देणे मला अशक्य आहे. या नंतर दुसऱ्याच दिवशी “ आपण स्पेनची गादी स्वीकारीत नाही. ” असे लियोपोल्ड यानीं जाहीर केले. यामुळे भावीयुद्धाचे मूळच अर्थात उपटल्यासारखे झाले. बिस्मार्क हे या वेळी व्हार्जिन मुक्कामी होते. वुइलियम राजानी त्यास तार करून एम्स येथे बोलाविले होते. इतक्यात राजपुत्र लियोपोल्ड यानी आपला वारसा सोडल्याची हकीकत त्यास समजली. तेव्हा एम्सला आजच जाण्याची काही घाई नाही, असे समजून आपल्याबद्दल कौंट युलेनबर्ग याची खानगी त्यानी एम्स येथे केली. प्रधानमंडळात राज्याची अंतर्गत व्यवस्था पाहण्याचे काम कौंट युलेनबर्ग याजकडे असे. फ्रान्सची एकेक मागणी प्रशिया जो जो कबूल करूं लागला, तो तो फ्रान्सची मागणी एकसारखी वाढतच चालली. ग्रॅमॉंट

यानी बॅरन वर्थर याजमार्फत वुइलियम राजाकडे आणखी एक मागणी केली. लियोपोल्डने राजीनामा दिला, या गोष्टीबद्दलची पसंती वुइलियम राजाने सार्वजनिक रीत्या जाहीर करावी व अशा प्रकारे या दोन राष्ट्रांच्या मनात आलेला कितु नार्हीसा करावा, अशी ही मागणी होती.

तारीख १३ जुलई रोजी कौंट बेनेडेटी हे राजे वुइलियम याच्या भेटीला गेले. वुइलियम याची प्रकृति या वेळी बरीच नादुरुस्त झालेली होती. राजे बागेकडे फिरावयास गेले आहेत, असे समजल्यावरून बेनेडेटी बागेकडे धावतच गेले. त्यास पाहताच वुइलियम यानी हास्यमुद्रेने त्याचे स्वागत केले. आपल्यापुरते तरी तब्याचे कारण सपले असावे, असे वुइलियम यास वाटत होते. लियोपोल्ड याच्या राजीनाम्याच्या हकीकतीचा सरकारी खलिता अद्यापि राजाकडे आला नव्हता; तथापि कोलोन गॅझेट पत्राने एक खास अंक प्रसिद्ध करून त्यात ही हकीकत दिली होती. हा अंक राजानी बेनेडेटी याच्या हाती दिला. या प्रश्नाचा निकाल आता कायमचा लागला, असे राजानी बेनेडेटी यास सुचविले. यानंतर बेनेडेटी यानी फ्रेच प्रधानमंडळाची नवी मागणी राजापुढे ठेवली. “स्पेनच्या गादीच्या बाबतीत वारसदारीचा प्रश्न पुन्हा उपस्थित झाल्यास त्या कामी आपण पुन्हा केव्हाहि आपली समति देणार नाही, असे वचन वुइलियम राजानी फ्रेच प्रधानमंडळास द्यावे,” अशी ही मागणी होती. असल्या प्रकारच्या विचित्र मागणीस राजाने समति देण्याचे नाकारले, हे सागावयास नकोच. बेनेडेटी यानो राजाची समजूत घालण्याचा पुन्हा पुन्हा यत्न केला, तथापि राजे कबूल होत नाहीत, असे पाहून बेनेडेटी आपल्या घरी परत आले. घरी येतात, तो राजपुत्र लियोपोल्ड याच्या वडिलाचे पत्र त्याच्या हाती पडले. या पत्रात आपल्या चिरंजिवानी स्पेनच्या गादीवरील वारसा सोडल्याबद्दलचा मजकूर होता. त्याचप्रमाणे ग्रॅमॉट यानी केलेल्या नव्या

मागण्याचा रिपोर्टहि बॅरन वर्थर याजकडून आला होता. यापुढे स्पॅनिश सिहासनाच्या बाबतीत बोलणे करण्यासाठी कौट बेनेडेटी आले, तर राजाने त्याची भेट घेऊं नये, अशी सल्ला बिस्मार्क यानी राजास दिली. कारण या बाबतीत निष्कारण तंटे उपस्थित होऊन प्रशियाची अगोदरच मानहानी झालेली होती. बिस्मार्क याचा निरोप पोहोचताच हा प्रश्न आता निकालास लागला, अशा आशयाचा खलिता वुड्लियम राजाने जासुदाबरोबर बेनेडेटी याजकडे पाठविला.

तथापि हा प्रश्न इतकाच सोडून देण्यास फ्रेच प्रधानमंडळ तयार नव्हते. प्रधानमंडळाच्या नव्या मागणीस राजाची अनुमति मिळविण्याचा दुसरा हुकुम तारीख १३ जुलई रोजी बेनेडेटी याच्या हाती पडला. तेव्हा बेनेडेटी यानी राजाची भेट घेण्याचा पुन्हा यत्न केला. त्याची भेट घेण्याचे साफ नाकारून या बाबतीत आता नवीन सागण्यासारखे काही उरले नाही, असे राजाने त्यास कळविले. यानंतर दुसऱ्याच दिवशी कौट बेनेडेटी पारीसला निघून गेले व वुड्लियमराजे बर्लिनला आले. या सर्व भानगडी कौट बिस्मार्क याच्या कानावर रोज पडत असत. प्रशियाचा पाणउतारा करण्याचा निश्चय फ्रेच प्रधानमंडळाच्या मनात आहे, असे बिस्मार्क यास कळून चुकले. शास्त्राने अथवा शास्त्राने कोणत्याहि रीतीने प्रशियावर मात करण्याचा निश्चय फ्रेच प्रधानमंडळानी केला होता. या वेळीं बर्लिनच्या दरबारी लॉर्ड ऑगस्टस लाफ्ट्स या नावाचे इंग्रज वकील होते, त्याजपाशी बिस्मार्क यानी आपले पुढील मत बोलून दाखविले.

“स्पॅनिश गादीच्या प्रश्नाचा निकाल शाततेच्या मार्गाने लावण्याची फ्रेंचाची इच्छा नाही, हे निःसंशय आहे. कोणत्या तरी मार्गाने आमचा पाणउतारा करावा, असा त्याचा निश्चय दिसतो. आम्हासहि आमच्या इश्टीचें सरक्षण

करणे भाग आहे असले अपमानकारक प्रसंग यापुढे निमूटपणे सोसणें प्रशियन लोकमताच्या दृष्टीने आम्हासहि अशक्य आहे ”

तारीख १३ जुलई रोजी बर्लिन राजवाड्यातील खलबतखान्यात कौट बिस्मार्क, रणमंत्री जनरल फॉ मोल्टके व युद्धविषयक प्रधान जनरल फॉ रून या तिघांची बैठक झाली. याच वेळी एम्स येथून आलेली तार कौट बिस्मार्क याच्या हाती पडली. ज्या तारेचा विपर्यास पुढे बार्वीस वर्पानी होऊन बिस्मार्क याचे नाव बद्ध करण्याचा प्रयत्न झाला, ती तार ही:—

एम्स, १७ जुलई १८७०.

दुपारी ३ वाजून ४० मिनिटे

राजाचे खास सल्लागार अंबेकेन याजकडून
महाराजांनी मला पुढीलप्रमाणे हुकुम केला आहे —

‘ राईच्या रस्त्यावर बेनेडेटी यानी माझी आज पुन्हा गाठ घेतली. स्पेनच्या सिंहासनाच्या बाबतीत होहेन झोलर्न घराण्यातील कोणाहि पुरुषाने आपली वारसदारी पुन्हा सांगितल्यास मी त्याला समति देणार नाही, असे वचन माझ्यातर्फे फ्रेंच प्रवानमंडळास कळविण्याची परवानगी बेनेडेटी यानी मजपाशी मागितली त्याची बोलण्याची तऱ्हा मला उद्धटपणाची वाटली हे मागणे, मी ताबडतोब नाकारले. सहज बोलता बोलता असल्या प्रकारची वचने देणे इष्ट नाही व युक्तहि नाही मला सरकारी रीत्या लियोपोल्डच्या राजीनाम्याची बातमी कळली नाही, असेहि मी त्याला सांगितले याशिवाय माद्रिद व प्यारिस येथून ज्या अर्थी ही बातमी आमच्या अगोदर तुम्हास कळली, त्या अर्थी प्रशियन सरकारचा सबध यात काही नाही, हे तुम्हासहि कळण्यासारखे आहे, असेहि मी त्यांना म्हटले. ’

यानंतर लियोपोल्ड याजकडून आलेले पत्र महाराजास मिळाले. एवढा प्रकार झाल्यानंतर कौट यूलेनबर्ग व मी स्वतः अशा दोघांनी ‘ महाराजांनी बेनेडेटी याची भेट पुन्हा घेऊ नये, अशी सल्ला महाराजास दिली लियोपोल्ड याचे पत्र मिळाल्यानंतर या प्रकरणाचा अखेरचा निकाल लागला, असेहि महाराजास वाटले तेव्हा महाराजांनी राजपुत्राचे पत्र आल्याची खबर जासु-

दाबरोबर बेनेडेटी यास कळवून ' आता अधिक वाटाघाटीचे प्रयोजन नाही ' असेहि सांगितले. बेनेडेटी यांनी केलेली नवी मागणी व तिला आपण दिलेले नकारात्मक उत्तर ही आपल्या सर्व दरबारी वकिलास व वर्तमानपत्रास कळविण्याच्या बाबतीत आपसाहेबाचे काय मत आहे, ते कळविण्याची महा-राजाची विनंति आहे ”

बिस्मार्क यांनी या पाल्हाळिक तारेतील पुढील मुद्याचा भाग तेवढा प्रसिद्ध केला.

“ होहेन झोलार्न राजपुत्राचा राजीनामा फ्रेंच सरकारास सरकारी रीत्या मिळाल्यानंतर एम्स येथील त्याच्या वकिलांनी राजे वुडिलियम याजपाशी नवी मागणी केली. होहेन झोलार्न घराण्यातील कोणाहि राजपुत्राने स्पेनच्या गादीचा पुन्हा प्रश्न उपस्थित केल्यास त्यास आपण समंति देणार नाही, असे वचन राजा. तर्फे फ्रेंच प्रधानमंडळास कळविण्याची परवानगी राजानी एम्स येथील फ्रेंच वकिलास द्यावी, अशी ही मागणी होती. राजानी फ्रेंच वकिलाची भेट घेण्याचे नाकारले व ' आपणास अधिक काही कळवावयाचे नाही ' असा निरोपहि त्यांनी जासुदाबरोबर फ्रेंच वकिलास पाठविला. ”

या दोन्ही तारातील मजकूर ताडून पाहतां बिस्मार्क यांनी मूळच्या तारेतील मजकुराचा विपर्यास करून सत्यापलाप केला नाही, हे कोणाच्याहि लक्षात येण्यासारखे आहे. जनरल फों रून यांनी या बाबीत आपले पुढील मत प्रगट केले.

“ बिस्मार्क यास जो मजकूर बिनमहत्वाचा अथवा प्रसिद्ध करण्यास नालायक असा वाटला, तेवढाच त्यांनी गाळला बाकीच्या मजकुरात कोणतीहि फिरवाफिरव न करता अथवा त्यात पदरचे काही न घालता जशाचा तसाच ताबडतोब तो प्रसिद्ध केला. त्यांनी छटाछाट केलेल्या तारेचा मसुदा प्रथम आह्मा सर्वास दाखविला व तो समाधानकारक आहे, असें आह्मीं सर्वांनी सांगितल्यानंतरच तो प्रसिद्धीसाठी पाठविला. ”

या बाबीत वुडिलियम राजाने किती सहनशीलता दाखविली होती व फ्रेंचाचा उद्दामपणा कसा सहन केला होता, याची हकीकत सर्व लो-

कास कळविणे इष्ट होते. प्रशियाचा पाणउतारा करून फ्रान्सचे 'वैभव' वाढले पाहिजे यासाठी फ्रेंच लोक ओरड करीत होते. एम्सची तार मुळाबरहुकूम प्रसिद्ध झाली असती, तर सारे जर्मन लोकमत एकदम खवळून गेले असते. राजाने दाखविलेली शाततेची वृत्ति जर्मन राष्ट्रास कधीहि पसंत पडली नसती. ही सर्व राष्ट्रांची मान-हानी होय, असे वाटून सारे जर्मन राष्ट्र खवळून गेले असते. याकरतां मुळातील तीक्ष्णपणा तेवढा कमी करून तोच भावार्थ बिस्मार्क यांनी अधिक सौम्य भाषेत व्यक्त केला होता.

बिस्मार्क यांनी अशा रीतीने तयार केलेला खलिता, परराष्ट्रांतील जर्मन वकिलातीकडे व जर्मनीतील पत्रकाराकडे रवाना करण्यात आला. हा मजकूर प्रसिद्ध झाल्याबरोबर तेवढ्याने जर्मन राष्ट्रात जी खळबळ उडाली, तीवरून मूळची तार तशीच प्रसिद्ध झाली असती, तर लोकमतास केवढा धक्का बसला असता, याचे अनुमान कोणासहि करता येण्याजोगे आहे. हा वेळपर्यंत दक्षिण जर्मनी आणि उत्तर जर्मनी असा कृत्रिम भेद मेन नदीने केला होता. पण ही हकीकत प्रसिद्ध झाल्यानंतर मेन नदीचे अस्तित्वच जणू काय नाहीसं झाले. उत्तर आणि दक्षिण जर्मनीची भाऊवंदकी संपुष्टात आली. बव्हेरियन, प्रशियन, सॅक्सन असला कृत्रिम जातिभेद नष्ट होऊन त्या जागी जर्मन हा एकच राष्ट्रीय वर्ण निर्माण झाला. पितृभूमीवर बाहेरून आघात होत आहे, असे पाहताच तिच्या रक्षणासाठी 'वयं पंचाधिकं शतं' असे म्हणून सारे जर्मन एक झाले.

ही गोष्ट घडून गेल्यानंतर बावीस वर्षांनी सोशल डेमोक्रेट पक्षाचा पुढारी हर् रॉबिन्सन याने बिस्मार्क याचे नांव बद्दू करण्यासाठी व १८७०-७१ च्या युद्धाची जबाबदारी त्याजवर टाकण्याकरिता या

गोष्टीचा उपयोग करून घेतला. केवळ स्वतःची महत्वाकांक्षा तृप्त करण्याकरता एका शांतता प्रिय राष्ट्राला बिस्मार्क यांनी युद्धाच्या ज्वा-
लेत लोटून दिले व हे साधण्याकरता बिस्मार्क यांनी ' बनावट ' तार
तयार केली, असा आरोप त्याने बिस्मार्क याजवर केला. त्याला उत्तर
म्हणून जर्मन सरकारने त्याच वेळी मूळची तार जशीच्या तशीच प्रसिद्ध
केली. परराष्ट्रांना भेडसावून व धाकदपटशा दाखवून आपली प्रतिष्ठा
वाढविण्याची खोड नेपोलियन यास होती, तथापि प्रशियाच्या सं-
बंधी केलेल्या कुटिल कारवाईस इतक्या लवकर फळ येत चालले,
हे पाहून त्यांनाहि थोडीबहुत चिंता वाटू लागली. लोकमतास आळा
घालण्याची वेळ राहिली नव्हती. सारा फ्रान्स देश युद्धासाठी एका पा-
यावर तयार झाला असता त्याला आता मागे ओढणे शक्य नव्हते.
लोकमताविरुद्ध आता यत्किंचितहि गडबड केल्यास आपला राजमुगुट
ढासळेल ही जाणीव नेपोलियन बादशहास होती. आपल्या लष्कराच्या
कर्तबगारीसंबंधाने ते स्वतः साशक होते. त्याचे मुख्य सेनापति मार्शल
लेब्रो यांनी ' विजारीच्या बटणापर्यंत ' सर्व तयारी सज्ज आहे, असे उत्तर
जरी दिले होते, तरी बादशहा स्वतः युद्धकलेत अनभिज्ञ नसल्यामुळे या
उत्तराची खरी किंमत ते समजून होते. उलटपक्षीं राणी लुजिनी युद्धा-
साठी विलक्षण आतुर झाली होती. युद्धात यश मिळवून फ्रान्सची गादी
आपल्या घराण्यात कायम राखण्याची तिची इच्छा होती. हे युद्ध घडवून
येण्यास आपलीच सारी खटपट कारणीभूत झाली, असे एका चेबरच्या
प्रतिनिधीजवळ तिने स्पष्ट बोलवून दाखविले, अशीहि लोकवार्ता आहे.
तथापि युद्ध होऊन गेल्यानंतर ही गोष्ट तिने साफ नाकारली. इतकी
गोष्ट खरी की, ती युद्धास फार उत्सुक होती व तिच्या पक्षाचे लोक
लोकास चिथवीत होते. अनेक प्रकारच्या युक्त्या प्रयुक्त्यानी हा पक्ष

फ्रेचलोकाच्या उच्छृंखलपणात भर घालीत होता, यामुळे फ्रेच लोकमत इतके खवळले की, त्यास यत्किंचित आळा घालणे अशक्य होते. 'प्रशियाचा निःपात' 'बर्लिनला चला' असल्या प्रकारच्या आरोब्यांनी प्यारीस शहर वेळीं अवेळीं दुमदूमून जाऊं लागले.

तारीख १५ जुलई रोजी मुख्य प्रधान ऑलिव्हिएर यानी 'उत्तर जर्मन संस्थानाचा वकील प्यारीस शहर सोडून गेला असून त्या संस्थानाशी असलेला राजकीय संबध तुटला आहे' असे विधान केले. खरी गोष्ट अशी होती की, तो वकील या वेळी रजेवर गेला असून त्याच्या जागी कौट सोम्स हे वकिलातीचे सारे काम पहात होते. न्याच प्रमाणे 'उत्तर जर्मनीने आपले सैन्य डेरेदाखल केले असून बिस्मार्क यानीं ही सारी हकीकत युरोपातील सगळ्या प्रधानमंडळास सरकारी खलिंते पाठवून कळविली आहे' असेहि विधान ऑलिव्हिएर यानीं प्रधान मंडळातर्फे केले. अद्यापीहि शांतता रहावी, अशी ज्या प्रतिनिधीची इच्छा होती, त्यानी बिस्मार्क याचा खलिता प्रसिद्ध करा, अशी मागणी केली. वास्तविक बिस्मार्क यानी सगळीकडे पाठविलेल्या खलिंत्यात एम्सच्या तारेवांचून दुसरा कोणताहि मजकूर नव्हता. बिस्मार्क याचा खलिता प्रसिद्ध करण्याचे ऑलिव्हिएर यानी नाकारले. थियर्स, जूल्स फेव्हर, गॅम्बेटा वगैरे मंडळी युद्धाला प्रतिकूल होती. युद्ध टाळण्याकरता त्यानी शक्य तितकी खटपट केली; पण फ्रेच लोकमत या वेळी अगदी उल्लू बनून गेले असल्यामुळे या शांतताप्रिय मंडळीच्या खटपटीस यश आले नाही. युद्धासाठी लागणाऱ्या खर्चास किबहुना प्रधानमंडळाच्या प्रत्येक मागणीस सर्व प्रतिनिधीनीं उच्छृंखल उत्साहाच्या भरात पूर्ण संमति दिली.

तारीख १५ जुलई रोजी राजे वुइलियम एम्स गाव सोडून बर्लिन शहरीं येण्यास निघाले. वाटेतल्या प्रत्येक मुक्कामावर प्रजाजनानीं अपूर्व

उत्साहाने त्यांचे स्वागत केले. युवराज फ्रेड्रिक वुडिलियम, कौंट बिस्मार्क व जनरल फॉ मोल्टके हे राजभेटांसाठी ब्रॅडनबर्ग येथे सामोरे गेले. या ठिकाणी पुढे काय करावे, याबद्दलहि खलबत झाले. प्रधानमंडळातील इतर लोक, बर्लिनचा ग्रामाधिकारी व इतर लोकांचे थवेच्याथवे राजाच्या आगमनाची वाट पहात स्टेशनावर व आजुबाजूस जमा झाले होते. इतक्यात राजरथ स्टेशनात आल्याची खबर लागताच सर्वत्र आनंदाचा कोलाहल माजून राहिला. 'फ्रान्सला धुळीस मिळवा' अशा आरोळ्या चोहोकडून ऐकू येऊ लागल्या. पॉटस्ड्याम स्टेशनच्या विश्रामशाळेतच (Waiting Room) मंत्रिमंडळाची बैठक होऊन सैन्य डेरे-दाखल करण्याचा निश्चय राजाने केला. ही महाराजाची आज्ञा लोकांस कळविण्याकरता युवराज बाहेर आले व हा मजकूर लोकांस त्याच्याकडून कळताच कानठाळ्या बसण्यासारखा विजयध्वनि चोहोकडे उठला. तारीख १६ जुलई रोजी महाराजाचा हुकुम सर्व जर्मनीभर तारेने दाखल होऊन लष्करे आपापल्या बराकीतून बाहेर पडू लागली. कोणतीहि गडबड अथवा घोटाळा न होता, सैन्याची जमवाजमव सुरू झाली. राखून ठेवलेले लष्करी लोक आपल्या नेमलेल्या जागी हजर होऊ लागले. कोणतीहि नवी पथके तयार करावयाची राहिली नव्हती. घाईघाईने आयत्या वेळी करावयाचे काम कोणतेहि शिल्पक पडलेले नव्हते. पूर्वी ठरविलेल्या शिस्तीने सर्व कामे सुरळित व बिनबोभाट पार पडली. सैन्यातील निरनिराळे सर्व भाग आपापली जबाबदारी शिरावर घेण्यास पूर्ण सज्ज होते.

तारीख १९ जुलई रोजी म्हणजे राणी लुईसीच्या साठाव्या मृत्यु-तिथीच्या दिवशी उतर जर्मन संस्थानांची डायट बर्लिन येथे भरली. सर्व प्रतिनिधींनी आपापले पक्षभेद विसरून प्रधानमंडळास सर्व प्रका-

रची मदत करण्याचा निश्चय जाहीर केला. राजे वुडिलियम यांनीं जातीनीं हजर राहून व प्रास्ताविक भाषण करून सभेच्या कामास सुरुवात केली. राजाचे भाषण सुरू असता मधून मधून टाळ्यांचा एवढा प्रचंड कडकडाट होई कीं, त्यास मधून मधून आपले भाषण थांबवावे लागे.

नंतर बिस्मार्क उठून म्हणाले, “ फ्रेचाच्या वकिलाने युद्ध पुकारल्याचा खलिता आज माझ्या हाती दिला आहे, एवढेच मला सभेला सांगावयाचे आहे. ”

एवढे शब्द बिस्मार्क याच्या तोडून बाहेर पडतात न पडतात, तोच सर्व सभासद एकदम उठून उभे राहिले व आनंदाच्या आरोळ्यानीं त्यानीं सर्व सभागृह दणाणून सोडले. या नंतर थोड्या दिवसानी सभेचे अध्यक्ष डॉ. सायमन यास अमेरिकेतील सेट लुई येथून पुढील पत्र आले.

“फ्रान्सच्या सिंहासनावर अधिष्ठित झालेल्या जुगाच्याने क्षुद्र कारणे उपस्थित करून जर्मन राष्ट्राला जिंकून त्याला पारतंत्र्यात बद्ध करण्याकरतां हे जुलमी युद्ध उपस्थित केले आहे पहिल्या नेपोलियनचे दिवस पुन्हा लवकरच येणार असा रंग दिसू लागला आहे केवळ जर्मन राष्ट्राच्या नव्हे, तर इतर राष्ट्रांच्याहि स्वातंत्र्याकरता तुम्ही तरवार उपसली आहे, असें सेट लुई येथील जर्मन नागरिक तुम्हास या पत्राने कळवीत आहेत. ”

या पत्राबरोबरच निकामी होणाऱ्या शिपायांकरता व पोरक्या पोरांकरता तीस लक्ष रुपयांची रकम सेट लुई येथून आली.

नेपोलियनच्या काळी अस्तित्वांत असलेल्या आयर्नक्रास या बि-ल्ल्याचे पुनर्जीवन वुडिलियम राजाने केले. बव्हेरियाच्या लुई राजानें आपल्या लष्कराचे अधिपत्य प्रशियाच्या राजाला दिले व प्रशियाच्या राजाने आपल्या तर्फे त्या जागी वुडिलियम फ्रेड्रिक यांची नेमणूक केली. त्याच प्रमाणे बर्टेम्बर्ग व बेडन येथील सैन्येहि प्रशियाच्या लष्करांत

दाखल झालीं. पितृभूमीच्या रक्षणासाठी सर्व जर्मन एक होऊन फ्रेचास तोड देण्यास तयार झाले.

तारीख २० जुलई रोजी लढाईच्या पूर्वीची हकीकत बिस्मार्क यांनी डायट सभेस निवेदन केली. एवढ्या अवधीत फ्रेच सरकाराकडून आपणास सरकारी रीत्या एकच खलिता आला, ही गोष्ट त्यांनी सभेस सांगितली. तो खलिता ह्मणजे फ्रेचानी जर्मनीवर लढाई जाहीर केली हा होय. या पूर्वी बेनेडेटी व वुड्लियमराजे याजमधील झालेली भाषणे खासगी स्वरूपाची असून सरकारी रीत्या त्याचे काहीं महत्व नाही, असेहि बिस्मार्क ह्मणाले. यनंतर युद्धखर्चाप्रीत्यर्थ लागणाऱ्या सर्व खर्चाची मंजुरी मिळून व राजाच्या नावाने पुन्हा जयघोष होऊन सभा तहकूब झाली.

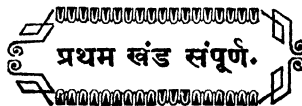
आता बाकीचीं राष्ट्रे कोणतामार्ग स्वीकारतात, या गोष्टीकडे फ्रान्स व जर्मनी या दोन्ही राष्ट्रांचे डोळे लागले. फ्रान्सचा जय होणे किंवा न होणे ही गोष्ट दुसऱ्या एकदोन राष्ट्रांच्या मदतीवर अवलंबून होती. प्रशियाला दुसऱ्या मदतीची जरूर भासत नव्हती. तथापि फ्रान्सशिवाय आणखी एक दोन राष्ट्रे आपल्याविरुद्ध गेलीं, तर आपला कितपत निभाव लागेल, याबद्दल त्याला शंका होती. इतर राष्ट्रांचीं मने फ्रान्सकडे वळू नयेत यासाठी बिस्मार्क यांनी एका गुप्त गोष्टीचा स्फोट केला. बेल्जम देशासंबंधी नेपोलियन बादशहानी बिस्मार्क याजपाशी जे राजकारण केले होते, ते तारीख २६ जुलईच्या टाइम्सच्या अंकात बिस्मार्क यांनी उघडकीस आणले. यासंबंधाचे सर्व सरकारी खलिते कौट बेनेडेटी यांनी स्वहस्ते सरकारी कागदावर लिहिले होते. या मूळ अस्सल कागदांचे फोटो बिस्मार्क यांनी सर्व युरोपीय प्रधानमंडळास पाठविले. फ्रेच सरकारचे हें दुष्टपणाचे वर्तन उघडकीस येताच, सर्व युरोपभर मोठी खळबळ उडून गेली. तेव्हा बेनेडेटी यांनी हे खलिते बिस्मार्क याच्या

सागण्यावरून आपण लिहिले व यात नेपोलियन याचा काहीं अपराध नसून बिस्मार्क याचे धाष्टर्यच उघड होत आहे, असे स्पष्टीकरण केले, पण यामुळे बिस्मार्क याच्या धाष्टर्यापेक्षा बेनेडेटी याचा मूर्खपणा मात्र जाहीर झाला.

बेनेडेटी याचे स्पष्टीकरण प्रसिद्ध झाल्यानंतर तारीख ५ अगष्ट सन १८६६ च्या बेनेडेटी याच्या अस्सल पत्राचे फोटो बिस्मार्क यानी पुन्हा प्रसिद्ध केले. नेपोलियन बादशहाची स्वारी व्हिची येथे असता खुद्द त्याच्याच आज्ञेवरून बेल्जमसंबंधी बोलणे आपण सुरू केले आहे, असे बेनेडेटी यांनी या पत्रात लिहिले होते. हा पुरावा प्रसिद्ध झाल्या-नंतर बेनेडेटी याच्या तोडास पक्केच कुलुप बसले.

हॅनोव्हरचे पदच्युत राजे यानी काही सैन्य आपल्या पदरी ठेवले होते, ही हकीकत मागे एक वार सांगितलीच आहे. या सैन्यास पगार न मिळाल्यामुळे त्यातील बहुतेक लोक फ्रान्स आणि स्वित्सर्लंड या देशात हाल अपेष्टा सोशीत होते. बिस्मार्क याच्या सल्ल्याने वुड्लियम राजाने या लोकास स्वदेशी येण्यास परवानगी दिली व ज्यास उपजीविकेची साधने नव्हती, त्यास तहाहयात वार्षिक पेन्शने करून दिली. त्याच प्रमाणे सर्व राजकीय कैद्यास मुक्त करण्यात आले.

अशा रीतीने वार्धक्याने पीडलेल्या वुड्लियम राजाने आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यरक्षणासाठी तारीख ३१ जुलई सन १८७० रोजी रणभेरी वाजविली.

भारत-गौरव-ग्रंथ

उद्देश व नियम

सर्व महाराष्ट्रीययांच्या आदरास, अभिमानास व प्रशसेस पात्र झालेली अशी सान्या महाराष्ट्रात ही एकच ग्रथमाला असून महाराष्ट्र वाङ्मयाची उत्कृष्ट सेवा ही ग्रथमाला किती बाणेदार वृत्तीने बजावीत आहे, हे वाङ्मयभक्ताना माहीतच आहे. इतकी लोकप्रिय ग्रथमाला महाराष्ट्रात दुसरी कोणतीहि नसून अन्य कोणत्याहि ग्रथमालेपेक्षा या ग्रथमालेचा प्रसार दुपटी तिपटीने अधिक आहे. आपण या ग्रथमालेचे आश्रयदाते असालच नसल्यास ताबडतोब पत्र पाठवून ग्रथमालेचे आश्रयदाते व्हा युरोपातील महायुद्धामुळे छपाईच्या सर्व वस्तु फार महाग झाल्याने ग्रथमालेस अधिक लोकाश्रयाची फार आवश्यकता आहे. तरी आपण स्वतः ग्रथमालेस आश्रय देऊन व आपल्या मित्रवर्गाचाहि जोडून देऊन महाराष्ट्र वाङ्मयाची सेवा अधिक उत्साहाने करण्यास आम्हास कार्यक्षम करा. महाराष्ट्र साहित्याची सर्वांगी सेवा करून सर्वोत्कृष्ट वाङ्मयाचा शक्य तितक्या कमी किंमतीने प्रसार करणे, हा या ग्रथमालेचा उद्देश आहे

नियमः—(१) आश्रयदात्यात केव्हाहि नाव दाखल करता येते. पहिली व्ही. पी. नाव नोदणावळ म्हणून चार आणे अधिक घेऊन पाठविली जाते. या व्ही. पी. चा स्वीकार झाल्यावर आश्रयदात्यास ग्रथमालेचे प्रसिद्ध होणारे प्रत्येक पुस्तक साऱ्या बाधणीचे दहा आण्याच्या व्ही पी. ने व कापडी बाधणीचे पुस्तक एक रुपयाच्या व्ही. पी. ने पाठविण्यात येते. (२) आश्रयदात्यात नाव दाखल करताना मागील सर्व अथवा काही पुस्तके आश्रयदात्यानी घेतलीच पाहिजेत असे नाही, परंतु आश्रयदात्यात नाव दाखल झाल्यावर प्रसिद्ध होणारे प्रत्येक पुस्तक आश्रयदात्यानी घेतलेच पाहिजे. जी पुस्तके शिल्लक नाहीत ती देण्याची जबाबदारी ग्रथमालेवर नाही (३) साधारण दोन महिन्यांनी एक पुस्तक प्रसिद्ध होते. पुस्तक काऊन साईजचे, दोनशेवर पानाचे व बहुतेक सचित्र असते. (४) पुस्तके मागविताना पुस्तकाची नावे स्पष्ट लिहावीत. तसेच पत्ता वगैरे स्पष्ट असावा. (५) मागील पुस्तकाच्या किंमती वाढविल्या आहेत, तिकडे लक्ष्य द्यावे व मागील सर्व नियम रट समजावेत.

सूची नाम व किंमती

समाजकंटक	प्रथम खंड किं.	८१२	आश्रयदात्यास.	८६
समाजकंटक	द्वितीय खंड. कि.	८१२	आश्रयदात्यास.	८६
दैवलीला		८१२		८६
समाजरहस्य		८१२		८६
जन्मभूमि	प्रथम खंड	८१२		८८
जन्मभूमि	द्वितीयखंड	८१२		८८
प्रेममांदेर		८१२		८८
शिवाजीचा उजवा		८१२		८८
रजनी				८८
जर्मनीचे पाताळयंत्र } केसरची प्रभावळ }		१८४		रु. १
स्वप्नमय आयुष्य		८१२		८८
मातृमूर्ति		८१२		८८
कर्मफल		८१२		८८
प्रिन्स बिस्मार्क	प्रथम खंड.	८१०		८८
प्रिन्स बिस्मार्क	द्वितीय, तृतीय, व चतुर्थ खंड			छापत आहे

सूचना:—सावित्री-सत्यवान, प्रवासिनी, महात्मापरिचय, महात्मागौतम, जहागीर, जाईचा मंडप प्रथम खंड व जाईचा मंडप द्वितीय खंड ही पुस्तके शिल्लक नाहीत.

प्रभाकर श्रीपत भसे,

म्यानेजर, भारत-गौरव-ग्रंथमाला—गिरगाव—मुंबई.

जर्मनीचे वज्रबाहू प्रधान प्रिन्स विस्मार्क.

ज्या असामान्य बुद्धिमत्तेच्या पुरुषानें लहान लहान विस्कळित-जर्मन-संस्थानांचें प्रबळ व सुसंघटित असे जर्मन राष्ट्र निर्माण केलें, ज्यानें आपल्या राजकारणाच्या चमत्कारानें सगळ्या जगाला धक्क करून सोडलें आणि मातृ-भूमीच्या कल्याणासाठीं ज्यानें आपलें सगळें आयुष्य खर्च केलें, त्या लोकोत्तर पुरुषाचें हें विस्तृत, विशेष मननीय व अत्यंत मनोरंजक चरित्र असून तें वाचित असतां जर्मन-राष्ट्राच्या संघटनेचा सगळा इतिहास सहज अवगत होतो. चरित्र २००—२२५ पृष्ठांचा एक याप्रमाणें चार भागांत पुरें व्हावयाचें असून पहिला भाग छापून तयार आहे. प्रत्येक भागांत चार सुंदर चित्रें. साध्या बांधणीच्या प्रत्येक भागास दहा आणे. जाड अँटिक कागदाच्या कापडी बांधणीच्या सोनेरी नांवाच्या पुस्तकास एक रुपया.

भारत-गौरव-ग्रंथमाला,
गिरगांव-मुंबई.